

ABRAHAM JOSHUA HESCHEL
IN HET LICHT VAN ZIJN AANGEZICHT

DE BETEKENIS VAN HET GEBED
IN DE
JOODSE GEDACHTENWERELD

Oorspronkelijke titel
MAN'S QUEST FOR GOD

Verschenen bij

CHARLES SCRIBNER'S SONS, NEW YORK
© 1954
[ABRAHAM JOSHUA HESCHEL]

*

Vertaald door
DRS. DODO VAN UDEN

Omslagontwerp
JACK JACOBS, AMSTERDAM

*

ISBN 9061316510
ERVEN J. BIJLEVELD, UTRECHT

DRUK: GROENEVELT, LANDGRAAF

VERANTWOORDING VAN DE VERTAALSTER

INHOUD

INLEIDING VAN DE AUTEUR

I - DE WERELD VAN HET HART

De verzuchting (13) — Het vermogen om te antwoorden (13) De essentie van geestelijk leven (16) — Het fundamentele verlangen van de mens (18) — Kawwana (21) — Uitnodiging van God (23) — Geestelijke extase (26)

II - DE MENS EN HET WOORD

Woorden spreken (3i) — Een eiland in deze wereld (33) — Een antwoord van de gehele mens (36) — Het gebed is een ontdekkingsreis (39) — Gebed begint waar expressie eindigt (42) — «Voor u is stil zijn een lofzang» (45) — Gebed en gemeenschap (48)

III - SPONTANITEIT IS HET DOEL

Bidden bij volmacht (51) — Geestelijke afwezigheid (52) — De agnostische verklaring (54) — De behavioristische verklaring (55) — De sociologische verklaring (56) — De solipsistische verklaring (57) — De scheiding van Kerk en God (58) — Weet voor wie je staat (60) — De polariteit van het gebed (64) — Kawwana staat voorop (66) — Gebed is een offer (69) — Een brief over het geloof (71) — Geestelijke fijngevoeligheid (74) Een ontologische noodzaak (75) — Preken om te bidden (77) — Het onbekende boek (78) — Kawwana (81) — Dertig eeuwen ervaring (82) — Het thema van het gebed is niet het gebed (84) — Wees bevreesd en bid (86)

IV -CONTINUÏTEIT IS DE WEG

Het doel en de weg (87) — Vanuit Gods gezichtspunt (88) — Gods verlangen dat ik bid (90) — Ik zal je met mij verlossen voor altijd (92) — Het zicht op het geheel verliezen (93) — Gods wil gehoorzamen of ermee spelen (94) — Vraagt God iets van de mens? (96) — Een «daden-sprong» (97) — Routine leidt tot aandacht (98) — Door geloof alleen? (99) — Het absoluut belang van het menselijk handelen (102) — Er bestaat geen buitenspel (104) — We moeten de brug niet verbranden (105) — Riten en gebruiken (106)

V -SYMBOLIEK

(A) Ruimtelijke symbolen (109) — Kunst en religie (109) — De verwerping van beelden (m) — De wereld is geen symbool (112) — God en de ruimte (112) — De mens is het symbool van God (n5) — (B) Abstracte symbolen (118) — Symbolische kennis (n8) — Symboliek en solipsisme (119) — Een symbool is een surrogaat (n9) — Gods wil is geen eufemisme (121) —

(c) Symboliek en onze wijze van leven (121) — De letterlijke betekenis staat voorop (121) — Mitswot en ritueel (123) — De mythe van de zelf-expressie (124) — Kawwana en symbolisch begrip (126) — De plaats van de symbolische betekenis (127) — Het moment van ontmoeting (128) — Symboliek en het gevoel voor het onzegbare (129) — Filosofie en religie (130) Symboliek en directheid (131) — De roep om symbolen (132) Symboliek is een valstrikt (132) — Een nieuw hart of nieuwe symbolen (133)

VI - DE BETEKENIS VAN ONZE TIJD

NASCHRIFT

VERKLARENDE WOORDENLIJST AANTEKENINGEN

Verantwoording van de vertaalster

Bij de vele citaten uit de Joodse gebeden heb ik zoveel mogelijk in de noten een verwijzing toegevoegd naar de moderne gebedenboeken met Nederlandse vertaling. Voor de asjkenasische of Hoogduitse ritus verwijs ik naar Siach Jitschak, Siddeor met Nederlandse vertaling door Jitschak Dasberg (Jeruzalem 1977), afgekort als «DASBERG». En voor de sefardische ofwel portugese ritus naar Gebeden der Portugees- Israëlieten met Nederlandse vertaling van B.I. Ricardo (Amsterdam 1950). Bij het vertalen van de gebedsteksten heb ik me echter laten leiden door de vertaling die Heschel geeft, en heb ik lang niet altijd de vertaling van Dasberg of Ricardo gevolgd.

Bij de transcriptie van hebreeuwse woorden en namen ben ik zoveel mogelijk fonetisch te werk gegaan; met andere woorden, ik heb een «Nederlandse» transcriptie gebruikt in plaats van de door Heschel gehanteerde Engelse.

De oorspronkelijke Engelse titel van dit boek luidt Man's quest for God, een titel waarvoor ik geen bevredigend Nederlands equivalent wist te vinden. De Nederlandse titel is ontleend aan een van de passages in het eerste hoofdstuk waarin Heschel tastend de essentie van het gebed onder woorden brengt: «Het doel van het gebed [. . .] is niet Hem te kennen, maar door Hem gekend te worden. Bidden [. . .] is ernaar streven ons leven met God in verband te brengen. [. . .] Leven 'in het licht van Zijn aangezicht', een gedachte van God worden — dat is de ware roeping van de mens» (p. 20). En de woorden 'in het licht van Zijn aangezicht' verwijzen op hun beurt zowel naar de priesterzegen uit Numeri 6, 24-26, als naar de laatste tegenspreuk van de Amida (zie p. 12).

Er worden in dit boek vele woorden en namen uit de Joodse traditie en literatuur gebruikt, waarmee niet elke lezer vertrouwd zal zijn. Hoewel Heschel zelf vaak een korte toelichting bij deze woorden en namen geeft, leek het toch nuttig achterin het boek een verklarende lijst van personen en zaken op te nemen.

DODO VAN UDEN

INLEIDING

Nooit was er een tijd waarin de behoefte aan zelf-expressie zo groot was. Nooit ook was er een tijd waarin die behoefte zo zelden werd bevredigd en waarin de drang om zich aan te passen aan conventies en clichés, aan mode en middelmatigheid, zo onweerstaanbaar was. Het hart zwijgt. De woorden zijn dood en het gebed is een langvergeten taal.

De mens kan zijn hart niet uitstorten in een vacuüm. Als woorden loze kreten zijn; als betekenis slechts een verzinsel is; als de smart van een gekwelde wereld geen weerklank vindt; als de mens alleen is en de wereld zich in een vacuüm beweegt, wat is expressie dan waard?

De mens is een onbekende grootheid geworden. We kennen zijn verlangens, zijn grillen, zijn gebreken. We weten niet waar het hem uiteindelijk om gaat. We begrijpen wat hij doet. We begrijpen niet wat zijn bedoeling is. We kennen van vele dingen de betekenis. We weten niet wat we zelf betekenen.

We zijn ons vermogen tot zelf-expressie aan het verliezen, want echte zelf-expressie is een antwoord op een fundamentele vraag en wij horen die fundamentele vraag niet meer. We hebben elk begrip voor de diepste bewogenheden van de mens verloren, omdat een dergelijk begrip niet ontstaat door zelfonderzoek, maar door ons te hechten aan Hem die met de mens bewogen is.

Om gevoeligheid te ontwikkelen voor de fundamentele vraag moeten we in staat zijn boven onszelf uit te stijgen, moeten we leren zien dat ons «zelf» meer omvat dan onszelf, dat onze diepste bewogenheden niet alleen onszelf bewegen en dat de vraag: «Waar dient het toe» niet de hoogste maatstaf is.

We zijn het vermogen om boven onszelf uit te stijgen aan het verspelen en we zijn al niet meer in staat om verder te kijken dan ons verstand lang is. Er is zo'n overvloed van het hier en nu, zo'n rijkdom aan gegevens en ideeën, dat onze geest zich in de wereld verloren heeft. Het werk van onze handen en het product van onze geest — dat is het enige waarop we durven vertrouwen. Alles wat daar achter ligt, beschouwen we als een hersenschim. De wereld bestaat voor ons uit instrumenten en gereedschappen, en de hoogste inzichten zijn slechts symbolen. God is een naam, maar geen realiteit. We doen iets alleen als we er profijt van verwachten, en ook God dient vooral ter bevrediging van onze behoeften.

Eén ding lijkt wel zeker: God zal ons een zorg zijn. Maar het verrassende is, dat het feit dat Hij ons een zorg zal zijn, ons een grote zorg is geworden. We zijn bezorgd over ons gebrek aan zorg, ongerust over ons gebrek aan onrust.

God mag dan voor de mens van geen belang zijn, de mens is voor God van groot belang. De enige manier om dat te ontdekken is het gebed. Want gebed is een wijze van leven en een wijze van zien. Het is de wereld zien in Gods licht. Bidden is een hoger niveau van leven bereiken; het is de wereld zien vanuit Gods gezichtspunt. In het gebed ontdekken we dat het er niet op aankomt een symbool te hebben, maar een symbool te zijn, een uitdrukking van God te zijn. Waar het op aankomt is onze gedachten te heiligen, de tijd te heiligen, onze woorden en daden te wijden. De studie van het woord van God is een voorbeeld Van de heiliging van gedachten. De zevende dag is een voorbeeld van de heiliging van de tijd. Gebed is een voorbeeld van de heiliging van woorden. Het doen van de geboden is een voorbeeld van de heiliging van daden.

We hebben het vermogen om te bidden verloren, omdat wij het gevoel voor Zijn realiteit hebben verloren. Alles wat we doen, doen we door middel van symbolen. We

leven voor dingen, we denken in etiketten. Wat we doen is altijd terwille van iets anders. Daarom is het belangrijk dat we aandacht schenken aan de rol en de betekenis van symbolen.

God is van geen belang, als Hij niet van het hoogste belang is. Het is moeilijk een definitie te geven van religie. Het is moeilijk de rijkdom aan betekenis ervan in één zin te vatten. Maar negatief kunnen we in elk geval één ding zeggen: religie dient niet ergens toe. Als wij al ons handelen slechts laten bepalen door de vraag hoe wij onze persoonlijke belangen het best kunnen dienen, dienen wij niet God, maar onszelf. Natuurlijk heeft ons «zelf» zijn gerechtvaardigde eisen en belangen. God vraagt geen voortdurende zelf-verloochening of de onderdrukking van ons verlangen naar geluk. Wat Hij van ons vraagt, is dat we ervan doordrongen zijn dat Gods liefde alle mensen en alle schepsels geldt, en dat we Zijn liefde en Zijn eis tot liefde laten meetellen bij het nemen van onze beslissingen. Tot God bidden is onszelf vergeten. Op zulke momenten van gebed treedt de mens op als Zijn symbool.

Van alles wat we doen is bidden het minst nuttig; het minst werelds, het minst praktisch. Daarom reinigt het gebed onze ziel. Daarom is gebed een ontologische noodzaak.

Wij beleven een van de grote momenten van de geschiedenis. De valse goden brokkelen af en de harten hongeren naar de stem van God. Maar de stem is gesmoord. Om de echo ervan opnieuw te kunnen opvangen, moeten we de wil hebben om eerlijk te luisteren en bereid zijn om onbevooroordeeld te verstaan.

Wat er in de diepten van ons leven omgaat, heeft een sterke uitwerking op de internationale situatie. Elders in de wereld wordt de menselijke waardigheid aangetast door armoede; ons bedreigt aantasting door macht. Macht maakt corrupt, en het enige dat ons kan redden is, dat we Gods geest in ons leven toelaten. Alleen dat kan een catastrofe voorkomen en zowel ons lichaam als onze ziel op een hoger niveau brengen.

Het toelaten van de geest is gebed — gebed als een manier om inzicht te verwerven, niet als een manier van spreken. Gebed kan ons misschien niet redden, maar het maakt ons het redden waard.

Van alle gewijde handelingen komt gebed op de eerste plaats. Religie is niet «wat de mens doet met zijn eenzaamheid». Religie is wat de mens doet met Gods aanwezigheid. En Gods geest is altijd aanwezig wanneer wij bereid zijn hem toe te laten. Het is waar: God verbergt in onze tijd Zijn gezicht, maar Hij verbergt zich omdat wij Hem ontlopen.

ABRAHAM JOSHUA HESCHEL

HOOFDSTUK I DE WERELD VAN HET HART

DE VERZUCHTING

Ongeveer honderd jaar geleden zat Rabbi Izak Meir Alter van Gerna te denken over de vraag hoe het nu moest met het ochtendgebed van een man die hij kende. De man in kwestie was schoenlapper, en zijn klanten waren zo arm dat ze maar één paar schoenen bezaten. De schoenlapper was gewoon hun schoenen laat in de avond op te halen en er de hele nacht en een deel van de morgen aan te werken om ze, voordat hun eigenaars naar hun werk moesten, weer te kunnen afleveren. Maar wanneer moest de schoenlapper nu zijn ochtendgebed zeggen? Moest hij bij het aanbreken van de morgen eerst gauw bidden en dan weer snel aan het werk gaan? Of moest hij de vastgestelde tijd voor het gebed voorbij laten gaan en af en toe, bij het opheffen van zijn hamer, de verzuchting slaken: «Wee mij, want ik heb nog niet gebeden!» ? Misschien is die verzuchting wel meer waard dan het gebed zelf.

Ook wij staan voor dit dilemma: zullen we van harte betreuren of plichtmatig vervullen? Velen van ons zien er — zij het met spijt in het hart — van af om regelmatig te bidden en wachten op een plotselinge, allesoverheersende en ongeëvenaarde opwelling. Maar het ongeëvenaarde komt maar zelden voor en voortdurende onthouding kan makkelijk tot gewoonte worden. Dan kan het zelfs gebeuren, dat we vergeten wat we betreuren en niet meer weten wat we missen.

IN HET LICHT VAN ZIJN AANGEZICHT

*Stel vrede, goedheid en zegen,
genade, verbondenheid en erbarmen over ons en over heel Uw volk Israël.
Zegen ons, onze Vader, ons allen als één, in het licht van Uw aangezicht,
want in het licht van Uw aangezicht hebt Ge ons gegeven, Heer onze God,
de Tora ten leven, en de liefde tot verbondenheid, gerechtigheid en zegen,
erbarmen, leven en vrede . .*

(Uit de 19de zegenspreuk van de Amida)

HET VERMOGEN OM TE ANTWOORDEN

We hebben geen principiële bezwaren tegen het gebed. We hebben alleen het gevoel dat onze tong verlamd is, ons hart gevoelloos, ons geestesoog dof, wanneer wij de poort die toegang geeft tot het gebed willen binnengaan. We weigeren niet te bidden; we komen er niet toe. Wij bespelen de holle vaten van de zelfzucht in plaats van ons open te stellen voor de stilte die de wereld omvat, die zweeft boven alle rusteloosheid en levensangst — de verborgen stilte die aan onze geboorte voorafgaat en volgt op onze dood. Het blindelings toegeven aan onze verlangens maakt ons doof voor het woordeloze lied dat opklinkt uit een op verlossing wachtende natuur, een naar verlossing smachtende mensheid.

Zou het niet de moeite waard zijn onze geldingsdrang even te beteugelen en stil te zijn, om te kunnen luisteren naar de hartslag van het wonder? Waarom wijden we niet een moment van ons dagelijks leven aan God door ons open te stellen voor de stilte? We

staan op de drempel van het mysterie en keren het de rug toe. We verspillen onze innerlijke rijkdom en zetten ons aandeel in God op het spel. Wij laten ons innerlijk licht steeds van Hem af schijnen, hangen een dik gordijn van zelfzucht tussen Hem en ons en maken de duisternis die al zweeft tussen Hem en onze eigenzinnigheid, steeds zwarter.

We verheffen vermoedens tot dogma's en veroordelen tot definitieve oplossingen, en we halen tegelijkertijd smalend onze schouders op wanneer het leven getuigt van dat wat groter is dan het leven. Wij zijn niet meer gevoelig voor het wonder. We zijn niet meer in staat ons in te zetten voor iets dat ons persoonlijk lot te boven gaat, we worden beheerst door een hartstochtelijk verlangen om hoe dan ook te overleven, en verliezen zo uit het oog wat lot en wat leven is. We gaan helemaal op in de jacht naar steeds meer en steeds beter en we ontwaken pas als we plotseling worden overvallen door angst of verdriet. Dan tasten we in duisternis rond, zoekend naar troost, naar een zin, naar gebed. Maar er is ook een vrijwillige toegang tot het gebed, één die wijder is dan smart en wanhoop: het openen van onze gedachten voor God. Wij kunnen Hem niet zichtbaar maken voor ons, maar we kunnen onszelf wel zichtbaar maken voor Hem. Wij stellen onze gedachten voor Hem open — onwillig van tong, maar gevoelig van hart. We zien meer dan we kunnen zeggen. De bomen staan als wachters van de Eeuwige, de bloemen als wegwijzers van Zijn goedheid — alleen wij lieten na getuigen van Zijn tegenwoordigheid te zijn, tekens van zijn trouw. Hoe konden we leven in de schaduw van Zijn grootheid en er onverschillig voor blijven?

Bewustzijn van God groeit langzaam, stap voor stap. Ineens zijn we er. Of is Hij er, op de drempel van onze ziel? Op het moment dat we terugschrikken, uit angst te kwetsen wat heilig is of te breken wat gaaf is, ontdekken we dat Hij niet ongenaakbaar is. Hij beantwoordt ons bevend ontzag met liefde. Vol schaamte dat wij Hem zelfs maar voor een ogenblik vergaten, krijgen wij aandeel aan een innige vreugde. We zouden ons voor altijd willen wijden aan de ontplooiing van Zijn fundamentele orde.

Bidden is acht slaan op het wonder. Het is opnieuw gevoel krijgen voor het mysterie waarvan elk wezen doortrokken is, voor de goddelijke inslag in de schering van onze prestaties. Gebed is ons bescheiden antwoord op de onvoorstelbare verrassing van het leven. Het is alles wat we kunnen stellen tegenover het mysterie van waaruit we leven. Wie verdient het getuige te zijn van de gestadige voortgang van de tijd? Om ons heen de bergen, in gepeins verzonken, de bloemen in hun nederigheid — met een wijsheid groter dan elk alfabet — de wolken die voortdurend sterven terwille van Zijn heerlijkheid. En te midden daarvan wij, met onze haat, onze hoon, ons gehuil. Tegenover de zwijgende heerlijkheid in de natuur voelen we ons plotseling beschaamd over ons gekerm en gekrakeel. Wat is leven een genante zaak! Hoe vreemd staan wij in de wereld en hoe aanmatigend is ons optreden. Er is slechts één ding dat ons overeind kan houden: dankbaarheid. Dankbaarheid voor het feit dat we getuige mogen zijn van het wonder. Dankbaarheid voor het onverdiende voorrecht om te mogen dienen, aanbidden en vervullen. Dankbaarheid maakt onze ziel groot.

Vaak echter ontbreekt ons de kracht om dankbaar te zijn, de moed om te antwoorden, het vermogen om te bidden. Nu en dan kan de mens er hartstochtelijk naar verlangen te ontsnappen aan alles wat laag en armzalig is, aan alle gekonkel en gekuip. Moe van alle tweedracht snakt hij ernaar aan zichzelf te ontsnappen, hunkert hij naar de vrede van het gebed. Wat zou het heerlijk zijn ons in de mantel van het gebed te hullen, rond al onze gedachten een zacht web van dankbaarheid aan God te weven en ons te bedekken met de zilveren sluier van het lied! Maar hoe kunnen we uit ons hart een lied putten, als er in ons hoofd een jammerlijke chaos van angst en ambitie heerst? We hebben niets te

bieden dan een gevoel van walging en de vermoeidheid die voortkomt uit het verspillen van onze innerlijke krachten. We zijn zo gewend geraakt aan de gedachtecronkels en scheve formuleringen die we nodig hebben om in de wereld te slagen, dat we niet meer in staat zijn eenvoudige en oprechte woorden te vinden. De taal die we gebruiken, zit vol met voetangels en klemmen, met voorwendsels en trucjes, met schimpscheuten en spot. Tegen deze stroom van verwarring in moeten we al onze geestelijke krachten zien te concentreren op één punt. Hoe kunnen we middenin zoveel beroering een moment van rust vinden?

In het angstige besef dat wij een mengeling zijn van bescheidenheid en onbeschaamdheid, van zelfverloochening en zelfbegoocheling, smeken wij God om redding. Wij vragen Hem ons te helpen om meester te worden over onze gedachten, woorden en daden. We leggen al onze krachten voor Hem. Bidden is aankomen bij de grens. Uwer is het koningschap.' Neem van mij weg alles wat Uw rijk niet mag binnengaan.

DE ESSENTIE VAN GEESTELIJK LEVEN

Als een boom die uit de aarde wordt gerukt, als een rivier die wordt afgesneden van zijn bron, zo verdort de menselijke ziel wanneer zij wordt losgemaakt van wat groter is dan zij. Zonder heiligheid wordt goedheid tot een chaos; zonder goedheid wordt schoonheid iets toevalligs. Het gemiddelde wordt mogelijk gemaakt door het voorbeeld van het volmaakte. Ons leven krijgt zijn innerlijke samenhang wanneer wij ons verbinden met iets dat boven ons uitreikt: door trouw aan een bijzonder mens of idee, door toewijding aan een hoogstaande vriend of leraar, door liefde voor een volk of voor de mensheid. Maar élk ideaal, algemeen menselijk, sociaal of artistiek, dat ons leven totaal overschaduwet, snijdt ons af van het licht. De palm van één hand is genoeg om al het licht van de zon af te schermen. Wij moeten openstaan voor wat ver weg is om te kunnen onderscheiden wat dichtbij is. Als we niet reiken naar het uiterste, bereiken we zelfs niet het geringste.

Bidden is reiken naar het uiterste. Als we God uit het oog verliezen, zijn we als de afgebroken sporten van een kapotte ladder. Bidden is een ladder worden, waarlangs gedachten kunnen opklimmen naar God om zich te voegen in de ongeziene stroom die overal in de wereld naar Hem opstijgt. We stappen, als we bidden, niet uit de wereld; we zien de wereld alleen in een ander perspectief. We ontdekken dat we niet de as zijn van het wiel, maar de spaken. In het gebed verschuift het zwaartepunt van ons leven van zelf-bewustzijn naar zelf-overgave. God is het middelpunt waar alle krachten heenwijzen. Hij is de bron en wij zijn de uitstroming van Zijn kracht, de eb en vloed van Zijn getijden.

Gebed tilt ons uit de beperktheid van het eigenbelang en stelt ons in staat de wereld te zien in de spiegel van het heilige. Want als we ons ego een ogenblik de rug toekeren, kunnen we de situatie zien vanuit het gezichtspunt van God. Gebed is een manier om greep te krijgen op onze zwakheden. Door te rade te gaan bij wat we weten van Gods wil, door ons lot in relatie tot God te zien, leren we onderscheiden tussen echt en onecht, tussen wezenlijk en onwezenlijk. Gebed doorlicht onze verwachtingen en bedoelingen. Het helpt ons onze werkelijke verlangens te ontdekken, onze verborgen angsten en onderdrukte begeerten. Het is een daad van zelf-reiniging, een quarantaine voor de ziel. Het geeft ons de gelegenheid eerlijk te zijn, te zeggen wat we menen en te menen wat we zeggen. Want overeenstemming tussen uitspraak en inzicht, tussen denken en voelen, is de basis voor elk gebed.

Gebed leert ons waar we naar moeten streven. We hebben zo vaak geen enkel houvast. Het gebed prent ons in welke idealen wij moeten koesteren. We hebben wel een idee van dingen als verlossing, zuiverheid van geest en tong of hulpvaardigheid, maar dat idee wordt tot een uitdaging, een hartstocht, een doel, als we bidden: «Behoed mijn tong voor kwaadspreken, mijn lippen voor het spreken van bedrog. Laat mij stil zijn tegenover allen die mij vloeken.» [1]

Het gebed is de essentie van geestelijk leven. De uitstraling ervan is voelbaar in elke geestelijke ervaring. De stuwkracht ervan stelt ons in staat te delven naar wat onder onze opvattingen en verlangens ligt en boven te komen met een vernieuwd besef van de oneindige eenvoud van het goede. In de oceaan van de ziel is het gebed als de Golfstroom: het verwarmt alles wat koud is en smelt alles wat hard is in ons leven. Want zelfs trouw kan bevriezen tot onverschilligheid, als we het contact verliezen met de stroom die ons de kracht brengt om trouw te zijn. Hoe vaak verwordt gerechtigheid niet tot wreedheid en rechtvaardigheid tot huichelarij? Het gebed bewaart de herinneringen aan de kostbare momenten uit het verleden, waarin de dingen doorgloeiden van zin en zegen, en brengt ze weer tot leven. Het blijft belangrijk, ook als wij er een tijd niet naar omkijken. Het is als een kaars die we overdag wegzetten. Maar dan breekt de nacht aan en weer verzamelen we ons rond het kleine vlammetje. Onze voorliefde voor onbenulligheden wordt vermengd met een verlangen naar troost voor alle mensen.

Het gebed is echter geen panacee. Het kan de daad niet vervangen. Het is als de lichtbundel van een zaklantaarn die de duisternis voor ons doorboort. Terwijl we rondtasten, struikelen en weer opkrabbelen, laat dit licht ons zien waar we zijn, wat er om ons heen is en welke kant we op moeten. Gebed maakt zichtbaar wat de goede weg is en maakt ons attent op de hindernissen en valkuilen. In het schijnsel ervan ontdekken we de waarde van onze inspanningen, de reikwijdte van onze verwachtingen en de betekenis van onze daden. Zijn licht verjaagt de beklemmende schaduwen van afgunst en vrees, wanhoop en wrok, angst en verdriet.

Soms is gebed meer dan een licht op onze weg. Soms is het een licht binnenin ons. Wie ooit met dit licht doorstraald is, heeft weinig behoefte meer aan speculaties over de vraag of bidden nut heeft. Er is een verhaal over een Rabbi die eens, in een droom de hemel binnenging. Hij kreeg toestemming naar de tempel van het paradijs te gaan, waar de grote wijzen van de Talmud, de tannaïem, hun eeuwige leven doorbrengen. Tot zijn verbazing zag hij ze gewoon rond tafels zitten en Talmud studeren. Teleurgesteld vroeg de Rabbi zich af: «Is dat alles? Is het paradijs niet meer dan dit?» Maar plotseling hoorde hij een stem die zei: «Je ziet het verkeerd. De tannaïem zijn niet in het paradijs. Het paradijs is in de «tannaïem» .

HET FUNDAMENTELE VERLANGEN VAN DE MENS

Voor veel mensen is het gebed als een zeldzame en exotische bloem. De enkele keer dat hij tot bloei komt, lijkt dat te danken aan een ongelukkige samenloop van omstandigheden. Gebed lijkt een toevallig of onvermijdelijk bijproduct van nood en ellende. Maar leed is niet de bron van het gebed. Een motief leidt niet tot een daad zoals een oorzaak tot een gevolg; het kan alleen wakker roepen wat al sluimerend aanwezig is. Gevaar of gebrek kunnen de bodem voor het gebed geschikt maken, het onkruid van de zelfgenoegzaamheid uitrukken en het hart ontdoen van hardnekkigheid, maar ze kunnen nooit gebed vóórtbrengen.

Wanneer een boer zijn land wil gaan bewerken, is het feit dat hij toevallig graan nodig

heeft geen eerste vereiste voor het welslagen van zijn onderneming. Zijn behoefte aan voedsel verleent hem niet de bekwaamheid om de aarde te bewerken; het verschaft hem alleen de stimulans en het doel voor zijn werk. Het is zijn kennis, het feit dat hij verstand heeft van landbouw, die het hem mogelijk maakt graan te verbouwen. Hetzelfde geldt voor het gebed. De voedingsbodem waarop het gebed kan gedijen wordt gevormd door onze natuurlijke trouw aan het leven, vruchtbaar gemaakt dank zij het geloof dat we in de loop der jaren vergaard hebben. De bodem van de ziel kan met zijn verborgen vruchtbaarheid en met zijn terughoudendheid op het gebied van dat wat komen zal of dat wat altijd onbekend zal blijven, de wortels van het gebed vasthouden en voeden. Maar de bodem kan niet uit zichzelf gewas voortbrengen. Om de ziel zijn verbazingwekkende vruchten te laten voortbrengen, moeten we ook een idee hebben van wat gebed inhoudt.

Het gebed is gebaseerd op de veronderstelling dat wij in staat zijn God aan te spreken en Hem al onze verwachtingen, smarten en wensen voor te leggen. Maar deze veronderstelling betekent niet dat wij over een heel speciale gave zouden beschikken. Wij bezitten geen magisch vermogen om met de Oneindige te spreken, en zo voelen we het ook niet. Wij zijn alleen getuige van het wonder van het gebed, het wonder van de sterveling die zich richt tot de Eeuwige. Contact met Hem is niet een prestatie van ons, maar een gave. Het is als een neerdalende meteoriet en niet als een opstijgende raket. Voordat de woorden van het gebed onze lippen bereiken, moet ons hart geloven dat God bereid is om ons te naderen en dat wij in staat zijn om de weg voor Zijn nadering te effenen. Dat geloof is het dat ons tot gebed leidt.

Gebed is geen alleenspraak. Maar is het een dialoog met God? [2] Spreekt de mens tot Hem van persoon tot persoon? Het is niet juist om gebed te beschrijven naar analogie van een gesprek tussen mensen. Wij spreken niet met God; we maken ons voor Hem aanspreekbaar. In het gebed laten wij het kostbaarste dat in ons is, naar Hem toestromen, storten wij ons hart voor Hem uit. Gebed is niet een gedachtewisseling tussen twee personen, tussen twee subjecten; het is een poging het object van Zijn gedachten te worden.

Het gebed is als een brandglas. Het brengt alle lichtstralen uit de ziel in één brandpunt samen. Er zijn uren waarin we diep doordrongen zijn van het besef dat wij deelhebben aan het verborgen belang dat Hij bij de aarde heeft. We bidden. We worden voortgestuwd naar Hem die ons tegemoet komt. We trachten Zijn wil te doorgronden, niet alleen Zijn gebod. Gebed is een antwoord aan God: «Hier ben ik. En hier is het verslag van mijn dagen. Onderzoek mijn hart, mijn hoop en mijn spijt.» Vol blijdschap en schaamte vertrekken we weer. Maar het gebed eindigt nooit, want het geloof wekt in ons de vermetele wens dat Hij ons nadert als vader en niet alleen als gebieder; dat Hij ons nadert, niet alleen doordat wij gaan in Zijn wegen, maar ook doordat Hij zich verbindt met onze wegen. Het doel van het gebed is ons onder Zijn aandacht te brengen, door Hem gehoord en verstaan te worden. Het doel is niet Hem te kennen, maar door Hem gekend te worden. Bidden is het leven niet alleen zien als een uitvloeisel van Zijn macht, maar ook als een zaak van Zijn wil. Het is ernaar streven ons leven met God in verband te brengen. Want het meest fundamentele verlangen van de mens is niet heer en meester te zijn, maar door Hem gekend te worden. Leven «in het licht van Zijn aangezicht», een gedachte van God worden — dat is de ware roeping van de mens.

Maar zijn wij het waard gekend te worden, opgenomen te worden in Zijn erbarmen? Zijn wij het waard, dat Hij zich om ons bekommert? De betekenis van het gebed ligt naar het schijnt in het verlangen van de mens dat God aan hem zal kunnen denken als

aan iemand die aan Hem denkt. Wanneer de mens het heilige dient, komt hij in God tot wasdom. Wanneer hij zich aan zijn opdracht onttrekt, verschrompelt hij. Wij leven in Zijn gedachten, wanneer Hij aanwezig is in ons leven.

Niets is zo rampzalig als je door God verlaten te voelen. Niets zo ellendig als door Hem verworpen te worden. Welk een verschrikking door God te worden verbannen uit Zijn gedachten! De vrees om — al is het maar even — te worden vergeten, is voor de gelovige een sterke stimulans om zich steeds weer onder Gods aandacht te brengen, om te zorgen dat zijn leven het waard blijft om door God te worden gekend. Hij wordt liever door Gods straffende hand getroffen dan aan zijn lot overgelaten. In al zijn gebeden smeekt hij, impliciet of expliciet: «Heer, verlaat mij niet» .

Wie in een roes van eigendunk, wrok of nietsontziende eerzucht, Hem dag aan dag verloochent, leeft in een mist van twijfel en verwarring. Wanneer hij met zijn hebzucht alle liefde heeft vernietigd, vraagt hij zich nog af waarom er zo weinig tederheid in zijn leven is.

Zijn moegestreden geweten heeft zich verstopt in een uithoek van zijn ziel. Hij heeft zijn banden met God aan flarden gescheurd en wat hem rest, is panische angst en een gevoelloze geest. Hij verspeelt wat hij aan mogelijkheden heeft, en waart in de wereld rond als een levend geraamte, tandenknersend over alle gemiste vreugde.

God is niet alleen, wanneer wij Hem in de steek laten. Maar wij zijn alleen. Door het gebed stelselmatig te vermijden forceren we tussen God en ons een breuk, die zich op den duur zal kunnen verwijden tot een schier onoverbrugbare kloof. Maar soms, wanneer wij op de rand van de wanhoop in tranen wakker worden en opstaan uit de slaap van de vergetelheid, voelen we hoe heimwee zich in ons begint te roeren en zachtjesaan bezit neemt van ons hart; en we overbruggen de kloof met de moeiteloosheid van een droom.

KAWWANA

De commentatoren hebben zich het hoofd gebroken over de zin in de Amida (het «stille gebed»), die luidt: Want Gij hoort in erbarmen het gebed van elke mond. [3] We zouden verwachten, dat de formulering zou zijn: het gebed van elk hart. Maar de zin is bedoeld, zo wordt ons verteld, om ons eraan te herinneren, dat God in Zijn barmhartigheid zelfs gebeden aanneemt die alleen uit de mond komen, als lippendienst, zonder gerichtheid van het hart. [4] Deze verklaring betekent echter geenszins een ontkenning van het principe dat het gebed kawwana, «innerlijke toewijding» , nodig heeft. Dit principe wordt kernachtig geformuleerd in de middeleeuwse uitspraak: «Gebed zonder kawwana is als een lichaam zonder ziel» .

Maar wat is kawwana of innerlijke toewijding? Is het aandacht schenken aan de samenhangen in de gebedstekst? Is het denken? Bidden is niet hetzelfde als denken. Voor de denkende mens is God een object; voor de biddende mens is Hij het subject. Wanneer we ons bewust worden van Zijn tegenwoordigheid, streven we niet meer naar objectieve kennis, maar naar een verdieping van de wederzijdse verbondenheid van mens en God. Wat wij willen is niet Hem kennen, maar door Hem gekend worden; niet ons over Hem een oordeel vormen, maar door Hem beoordeeld worden; niet de wereld aan ons geestesoog voorbij laten gaan, maar de wereld onder Zijn aandacht brengen. Wat wij willen is Zijn kennis vermeederen en niet de onze.

Wij trachten onszelf voor de Bewaarder van het al te ontsluiten, in plaats van de wereld in onszelf op te sluiten.

Voor de meeste mensen is denken een plant die groeit in de broeikas van de logica,

zonder in aanraking te komen met de buitenlucht van de individuele aanleg en het dagelijkse leven. Zij achten het heel wel mogelijk dat iemand een gewetenloos mens is en toch een goed boek schrijft over rechtvaardigheid. Anderen zullen het met deze opvatting niet eens zijn. Maar wat het gebed betreft kennen we allen het oude onderscheid tussen lippendienst en dienst van het hart, en we zijn het erover eens dat gebed geen in tempels gekweekte kasplant is, maar opschiet uit de akker van het leven en gevoed wordt door een wortelstelsel, dat zich tot in al onze daden en behoeften vertakt. Valse behoeften of gemene daden, die vandaag wol-den gevoeld of begaan, zijn als rotte plekken die de wortels van het gebed van morgen aantasten. Een gewelddadig opgeheven hand is als een bijl die aan de voet van het gebed ligt. In de woorden van Jesaja (1:15): «Wanneer gij uw handen uitspreidt, verberg Ik mijn ogen voor u. Ook al vermeerdert gij het gebed, Ik luister niet: uw handen zijn vol bloed!» Het leven krijgt vorm door het gebed en het gebed vormt de kwintessens van het leven.

Met de regels van de wetenschap gaan we rationeel en kritisch om, maar het erbarmen en de grootheid van de Oneindige komen op ons af als een mysterie. Het gebed is een aparte bron van inzicht. Gebed komt weliswaar niet voort uit een hang naar kennis, maar het verleent ons vaak inzichten, die langs de weg van de filosofische bespiegeling niet te bereiken zijn. In het gebed dekt God de tekorten van onze wijsheid.

Maar gebed reikt verder dan het domein van de emotie. In het gebed nadert de mens tot het transcendente. Het stelt hem in verbinding met het allerhoogste en voert hem binnen in het mysterie. De wil is daarbij vaak een vreemde in het heiligdom van de ziel. Hij kan grote dingen op gang brengen, maar heeft vaak geen invloed op het verdere verloop. De wil om te bidden opent de poort, maar is niet bepalend voor wat er binnengaat. De wil is niet een schepper, maar een helper, een dienaar van de ziel. De wil kan wel scheppende krachten vrijmaken, maar ze niet in het leven roepen. De neiging om te bidden is dan ook nog geen gebed. Om gebed tot stand te brengen, moeten we diepere lagen van de ziel aanboren. Bidden is al onze krachten vergaren en al onze gewaarwordingen, wensen, herinneringen, gedachten, verwachtingen, gevoelens, dromen — kortom alles wat er in ons omgaat — tot één akkoord vormen. Niet de woorden die wij spreken, niet de dienst van de lippen, is wezenlijk voor het gebed, maar de mate waarin ons hart is afgestemd op wat achter de woorden schuilgaat, het bewustzijn dat wij spreken voor Zijn aangezicht.

Want noch onze lippen noch onze hersens zijn bepalend voor de reikwijdte van het gebed, Het gesproken woord en de toewijding van het hart zijn slechts hulpmiddelen bij een bovennatuurlijk gebeuren. Ieder die bidt deelt in de zekerheid dat gebed het hart hoorbaar maakt voor God. Wie zou zijn dierbaarste wensen en verwachtingen uitstorten in een bodemloze afgrond? Niet de natuurlijke, maar de bovennatuurlijke aspecten zijn wezenlijk voor het gebed. Gebed is niet een gedachte die eenzaam in de wereld ronddoelt, maar een gebeurtenis die begint in de mens en eindigt in God. Wat er plaatsvindt in ons hart is een bescheiden voorspel tot een gebeurtenis in God.

Het bijna onmerkbare, maar toch weemoedig stemmende verglijden van de uren is óf een aanleiding tot wanhoop óf een ladder naar de eeuwigheid. Dit kleine klompje tijd in onze handen smelt weg eer we er vorm aan hebben kunnen geven. Jeugd en kracht, groei en bloei glijden voor onze ogen weg in de vergetelheid. Maar er zijn uren die vergaan en uren die opgaan in het onvergankelijke. Gebed is een smeltkroes waarin de tijd wordt gevormd naar het beeld van de eeuwigheid. De mens draagt in de verborgenheid van een paar simpele woorden zijn tijd over aan God. Het gebed wijdt zijn daden en gedachten, zodat ze niet in het niet verdwijnen, maar opgenomen worden

in de grenzeloze kennis van een alles omvattende God. Wij staan onze gedachten af aan Hem die ons voor de duur van ons leven een snoer van dagen schonk.

EEN UITNODIGING AAN GOD

Voor vele psychologen is gebed niet meer dan een functie, een afschaduwing van onze levensomstandigheden, op en neer gaand met onze wisselende noden en behoeften. Om het wezen van het gebed te doorgronden, zou het dan ook voldoende zijn te achterhalen naar aanleiding waarvan en onder welke omstandigheden gebed tot stand komt. Maar kunnen we de waarde van een kunstwerk bepalen door te achterhalen naar aanleiding waarvan en onder welke omstandigheden het werd gemaakt? Stel dat wij ontdekken dat Cervantes zijn.

Don Quichotte schreef om zijn schulden te betalen of om beroemd te worden en zijn vrienden te imponeren, zou dat dan iets afdoen aan de intrinsieke waarde van zijn boek of aan onze waardering ervoor? Evenzo vormt de aanleiding om te bidden niet het wezen van het gebed. Het wezen van het gebed ligt in het gebed zelf. Het is alleen te vinden in het bewustzijn van de mens tijdens het gebed.

Op het moment dat de mens Gods lof zingt, wordt hij niet in de eerste plaats beziel door een verlangen naar tastbare resultaten. Zelfs bij een smeekgebed ligt het zwaartepunt van het gebed niet in de gedachte aan hulp of bescherming. De hoop op resultaten kan het motief voor het gebed zijn, maar het is niet wat de mens vervult op het moment dat hij bidt. Een pianist kan een concert geven om er geld mee te verdienen, maar op het moment dat zijn vingers de toetsen raken, speelt de beloning geen rol meer. Hij is met zijn hele wezen in de muziek verzonken. Wanneer hij ook maar een deel van zijn aandacht richt op iets anders dan de muziek, breekt zijn concentratie en verliest hij de macht over zijn instrument. Zelfs een handwerksman kan zijn taak nooit helemaal goed vervullen, als hij niet wordt gedreven door liefde voor het werk zelf. Alleen onverdeelde toewijding aan zijn ambacht stelt hem in staat een gaaf stuk werk te leveren. Ook gebed is vóór alles kawwana, een zich volledig richten op één doel, een samenbundeling van alle krachten in één brandpunt.

Niet wijzelf staan in het brandpunt van het gebed. We kunnen urenlang denken over onszelf of een diep medegevoel koesteren voor anderen, zonder tot gebed te komen. Gebed ontstaat wanneer de mens zijn hart volledig op God richt, op Zijn goedheid en macht. Gebed ontstaat wanneer we dat wat ons persoonlijk bezighoudt, een ogenblik vergeten, alle op onszelf gerichte gedachten terzijde stellen. Voelen wordt bidden op het moment dat we onszelf vergeten en ons bewust worden van God. Wanneer we nagaan wat er omgaat in een smekeling, ontdekken we dat zijn aandacht niet gericht is op zijn eigen behoeften, maar op iets buiten hemzelf. Hij denkt niet aan zijn persoonlijke noden, er is in hem alleen het bewustzijn van Gods genade. Zo is er, als wij Hem om brood vragen, tenminste één ogenblik waarin onze geest niet is gericht op onze honger of op voedsel, maar op Zijn erbarmen. Dat ogenblik is gebed.

We beginnen met wat ons persoonlijk beweegt en raken tenslotte aan het uiterste. Want het lot van de enkeling is slechts een tegenstem in een meer omvattend thema. In het gebed kunnen we dat onvergankelijke thema bijna horen en onze plaats erin onderscheiden. Ons leven lijkt een mantel die naadloos verweven is met de Oneindige. Onze armoede is de Zijne. Zijn rijkdom is de onze. Vol ontzag voor Zijn aandeel in ons leven strekken we ons naar Hem uit, stellen onze wensen en bedoelingen open voor Zijn goedheid en verruilen onze wil voor Zijn wijsheid. Bidden lijkt dan ook net zoveel op een ander mens ergens om vragen als de oceaan op een glas water. Want wezenlijk voor

het gebed is, dat de mens boven zichzelf uitstijgt, zijn menselijke beperkingen doorbreekt, het puur menselijke in verbinding brengt met het goddelijke.

Gebed is een uitnodiging aan God in ons leven tussenbeide te komen, Zijn wil de doorslag te laten geven in onze aangelegenheden. Het is het openen van een venster om Hem binnen te laten in onze wil, een poging Hem Heer te maken van onze ziel. We maken onze belangen ondergeschikt aan wat Hem ter harte gaat, we trachten ons in te stellen op wat wezenlijk van ons wordt gevraagd. We zijn op het terrein van het heilige geen ongewenste indringers; we betreden het om antwoord te geven. Tussen het krieken van de levensmorgen en het dichtslaan van de levensdeur ontmoet de mens momenten waarop de fluisterende stem van de waarheid klinkt, niet veel luider dan de stilte, maar dringend en aanhoudend. Maar de mens luistert naar zijn angsten en grillen en heeft geen oor voor de bede van God. De Heer der wereld dingt naar de gunst van de mens, maar de mens schenkt er geen aandacht aan. Pas als wij ons losmaken van huichelarij, vooroordeel en eerzucht, paal en perk stellen aan onze ongebreidelde eigenwaan en de illusie doorbreken dat we het best alleen kunnen, zijn we in staat Gods roep te beantwoorden.

Bidden is niet hetzelfde als spreken. Spreken doen we om iets mee te delen. Bidden doen we om aan iets deel te hebben.

Het spreken zelf en de inhoud van het spreken ontstaan niet op hetzelfde moment. We hebben gewoonlijk al van te voren in ons hoofd wat we anderen willen meedelen. Daarentegen ontstaat de eigenlijke inhoud van het gebed pas op het moment dat we bidden. Want de ware inhoud van het gebed, het ware offer dat wij brengen, is niet de voorgeschreven gebedstekst, maar ons antwoord daarop, ons zelfonderzoek en het besef hoe belangrijk het is te leven als een kind van God, als een deel van Israël. Deze voor het gebed essentiële momenten ontstaan tijdens het gebed.

Hangt het van onze welsprekendheid af of de Oneindige naar onze zwakke stem luistert? Het gebed is niet een preek die we tot God houden. Bij een voordracht trachten we, net als bij elke andere kunstuiting, een idee in een daarbij passende vorm te gieten; met de grootste zorg proberen we de vorm af te stemmen op de inhoud. Maar bij het gebed maakt het niet uit of we hakkelen of welbespraakt zijn.

Tweemaal per dag zeggen we, in het Hebreeuws: *Gij zult de Heer uw God liefhebben met geheel uw hart, geheel uw ziel en geheel uw vermogen*, [5] en proberen ons de betekenis van deze woorden in te prenten. Er zijn mensen die wel de betekenis, maar niet de juiste uitspraak van de woorden kennen. Hangt volmaakte liefde af van een volmaakte uitspraak, van een juiste articulatie?

In het Hooglied (2:4) lezen we: «En zijn banier is bij mij geliefd». «Hiervan zegt Rabbi Acha: Lees niet: 'zijn banier (diglo) is bij mij geliefd', maar: 'zijn vergissing (diloego) is bij mij geliefd'. Dat wil zeggen: als een ongeletterde zich bij het zeggen van de zin 'Gij zult de Heer uw God liefhebben' vergist en we-ajavta (en gij zult haten) zegt in plaats van we-ahavta (en gij zult liefhebben), dan zegt God: Zijn vergissing is bij mij geliefd.» [6]

De kwaliteit van een redevoering wordt niet bepaald door de goede bedoelingen van de spreker, maar door de mate waarin hij erin slaagt een bepaald idee toegankelijk te maken en te laten zien hoe relevant het is voor de anderen. Bij het gebed daarentegen is het de bedoeling om onszelf toegankelijk te maken en te ontdekken hoe relevant God is voor ons. Gebed wordt dan ook niet beoordeeld naar de maatstaven van de retorica, maar naar de goede bedoelingen, naar de oprechtheid en betrokkenheid van de biddende.

Uiteindelijk ligt de bedoeling van het gebed niet in de vertaling van woorden, maar in de vertaling van onszelf. Het gaat er niet om een antieke woordenschat in moderne taal om te zetten, het gaat er om onze gedachten om te zetten in gedachten van gebed. Gebed is navolging van de geest, van de geest die opgesloten ligt in de woorden van het gebed.

GEESTELIJKE EXTASE

De hunkering naar gezelschap, die ons zo vaak in allerlei dwaze avonturen stort, is een aanwijzing voor de intense eenzaamheid waaronder wij lijden. Zelfs met onze vrienden zijn we alleen. Het vleugje begrip dat een medemens ons kan bieden is niet voldoende om onze

behoefte aan medeleven te bevredigen. Menselijke ogen zien het schuim aan de oppervlakte, maar niet het kolken in de diepte. Op het moment van uiterste nood zijn we alleen. Het is dit gevoel van eenzaamheid, dat ons ertoe brengt Gods gezelschap te zoeken. Alleen Hij doorziet de motieven achter ons handelen. Alleen Hij is werkelijk te vertrouwen. Gebed is vertrouwen, ons hart luchten bij God. Want de mens is niet in staat alleen te zijn. Zijn ongeneeslijke en onduldbare eenzaamheid dwingt hem op zoek te gaan naar nog niet bereikte doeleinden, nog onbekende mensen. Dikwijls laat hij zich daarbij verleiden door schone schijn, maar al gauw trekt hij zich teleurgesteld uit alle onzuivere en oppervlakkige relaties terug. Zo'n terugtrekking kan worden gevolgd door gebed.

Wat is onze trots waard als die niet leidt tot meerdere glorie van God? Wanneer wij de trouw aan wat heilig is opzeggen, verliezen wij onze waardigheid en schrompelt ons leven ineen tot een reeks onbenulligheden. We verkiezen vergetelheid boven leven en rennen doelloos heen en weer tot we er uitgeput bij neervallen. Alleen wanneer wij ons iets gelegen laten liggen aan ons onvervreemdbaar aandeel in het onbekende, krijgt ons innerlijk leven structuur en samenhang. Dan krijgen we oog voor het toekomstvisioen van het geloof en leren we vermoeden wat God verlangt: dat wij trachten niet alleen een deel van de natuur, maar ook een deelgenoot, een partner van God te zijn. Het heilige is voor ons levensnoodzakelijk en uit deze noodzaak wordt gebed geboren. Door het gebed heiligen wij onszelf, onze gevoelens, onze gedachten. Het alledaagse wordt geheiligd, wanneer wij er God om bidden.

Het recht om te bidden vormt onze hoogste onderscheiding. Want wat is er in de mens, dat eerbied wekt, dat zijn leven heiligt en hem onvervreemdbare rechten geeft? De waardigheid van de mens wordt niet bepaald door de grootte van zijn kennis, rijkdom of bekwaamheid. Ook zonder deze gaven bezit de mens waardigheid. Onze eerbied voor de mens wordt gewekt door iets buiten zijn en ons bereik, iets waar niemand hem van kan beroven: zijn recht om te bidden, zijn vermogen om te vereren, om te roepen zodat God hoort; « . . . als zij tot Mij roepen, zal Ik hun roep zeker horen » . [7]

Gebed is bedoeld om God te bewegen deelgenoot te worden in ons leven; gebed is ook bedoeld om ons te bewegen deelgenoot te worden van God. Wat betekent Gods lof zingen anders dan Zijn betrokkenheid tot de onze maken? Bidden is het met God eens zijn. We kunnen Hem alleen smeken om iets dat we nodig hebben, wanneer we zeker zijn van Zijn medeleven met ons. God prijzen is voelen wat Hem ter harte gaat; God om iets vragen is Hem laten voelen wat ons ter harte gaat. In het gebed treden wij in contact met God, leggen wij een levende relatie tussen wat ons ter harte gaat en wat Hij wil, tussen wanhoop en belofte, gebrek en overvloed. Wij bevestigen onze verbondenheid door een beroep te doen op Zijn liefde.

Gebed is geestelijke extase. Het is alsof alle gedachten die in ons leven, door de grenzen

van onze geest heen breken en brandend van verlangen toestromen naar God. Met één ruk wordt ons verlangen naar het hoogste losgebroken uit de geborgenheid van de ziel. We proberen onze dromen te zien in Zijn licht, ons leven te voelen als Zijn zaak. We beginnen met onze aandacht op Hem te richten, ons bewust te worden van Zijn naam. We gaan op in een droom die ons, door schoonheid en stilte, van gevoel tot gedachte en van inzicht tot overgave voert. Want de pasmunt van het gebed draagt de beelden naar van Gods dromen en verlangens voor de door angst gekwelde mensheid.

Elk handelen begint met een droom, waarin dat wat nog komen moet als werkelijkheid wordt ervaren. Ook gebed is vaak zo'n droom, waarin we intens dromen, van God — een weerspiegeling van Gods bedoelingen in de ziel van de mens. Wij dromen van een tijd, «waarin de wereld gevestigd zal zijn onder het koningschap van God en alle mensenkinderen Uw naam zullen aanroepen, waarin Gij alle booswichten der aarde naar U toe keert» . [8]

We grijpen vooruit op de vervulling van de hoop die God en mens delen. Bidden is Gods dromen dromen, zien wat Hem voor ogen staat.

HOOFDSTUK II DE MENS EN HET WOORD

DE WAARDIGHEID VAN HET WOORD

Studies over het gebed houden zich gewoonlijk bezig met degene die bidt — zijn gevoelens of motieven; met de tekst van het gebed — de geschiedenis, inhoud of stijl ervan; of met het thema van het gebed — lofprijzing, smeekbede of schuldbekentenis. Wat wij hier willen onderzoeken is het bidden zelf. Onze vraag is: Wat gebeurt er wanneer iemand bidt?

Voor het tot stand komen van gebed zijn twee dingen nodig: Een mens en een woord. In wetenschappelijke studies treden deze twee componenten op alsof ze niets met elkaar te maken hebben. Ze worden als aparte categorieën beschouwd en elk afzonderlijk behandeld. Maar zolang mens en woord gescheiden zijn, is er geen gebed mogelijk. Het woord zonder de mens is stom, de mens zonder het woord is sprakeloos. De essentie van het gebed ligt juist in het samengaan van de twee.

Wanneer we in gebed zijn, leven en denken we op een andere manier dan wanneer we niet in gebed zijn. Er is een diepgeworteld onderscheid tussen deze twee leefsferen. De richting van ons dagelijks bewustzijn en onze gangbare denkwijze wijken sterk af van de richting en de denkwijze die eigen zijn aan het gebed. Om te kunnen bidden moeten we de richting van ons bewustzijn veranderen, een ogenblik afstand nemen, ons voegen in een andere wijze en een andere atmosfeer van denken.

Hoe komt zo'n verandering tot stand? Hoe worden we van mensen die niet in gebed zijn tot biddende mensen? Zij die zich met deze vraag hebben bezig gehouden, voeren het ontstaan van gebed veelal terug op bepaalde geestelijke, emotionele of sociale impulsen of omstandigheden. [9] Zo zegt men bijvoorbeeld dat grote vreugde of diepe smart de bron van het gebed is. Wanneer we echter de nadruk leggen op psychologische impulsen of sociologische factoren, kunnen we gemakkelijk uit het oog verliezen dat het dagelijks gebed in veel grotere mate aan een andere bron ontspringt. De mens wordt een biddende in het gebed zelf en slechts zelden ervóór. Men wordt een biddende door middel van het woord.

Om het gebed te begrijpen moeten wij dus de relatie tussen de mens en het woord duidelijk voor ogen hebben. Wat is de aard en functie van die relatie? Hoe treedt de mens in relatie met het woord? Wat betekent het woord voor iemand die bidt?

We zijn allen in tal van relaties betrokken, maar die relaties zijn niet allemaal van dezelfde aard. Het maakt verschil of we te maken hebben met een dier of met een mens, met een plant of met een kunstwerk, met een ritueel voorwerp of met een stuk gereedschap. Hoe staan we nu tegenover het woord? Wat is de functie ervan? En wat het belang?

Slechts zelden geven we ons rekenschap van wat woorden eigenlijk zijn. Toch wordt de macht van de geest nergens zo duidelijk, zo onmiddellijk en zo uitdrukkelijk zichtbaar, en nergens is die macht zo tastbaar aanwezig als in woorden.

De meesten van ons weten nauwelijks wat woorden eigenlijk betekenen. Onze woorden zijn ontworteld. Ze ontspruiten niet aan een worsteling om inzicht, maar warrelen als verschrompelde bladeren met alle winden mee. Voor mensen van onze tijd is niets zo vertrouwd en niets zo afgezaagd als woorden. Niets is zo goedkoop, zo misbruikt en zo weinig in aanzien. Woorden staan bloot aan een voortdurende ontkrachting. Elk mens leeft in woorden, voelt erin, denkt erin. Maar omdat we hun waardigheid en onafhankelijkheid niet respecteren en geen rekening houden met hun macht en hun ge-

wicht, glippen zij ons door de vingers en rest ons slechts een mondvul stof.

Een woord is niet langer een opdracht. Woorden verplichten niet meer en onze gevoeligheid voor de kracht ervan wordt voortdurend zwakker. Wee degene die elk gevoel voor hun waarde is kwijtgeraakt, want woorden laten zich niet ongestraft misbruiken. Zonder een gevoel voor de waardigheid van woorden, zonder eerbied voor dat wat zij uitdrukken, is geen gebed mogelijk.

Op een moment van waarachtig gebed doen we méér dan ons van de woorden bedienen, ze gebruiken alsof ze gereedschap zijn. Op zo'n moment komt er een wisselwerking op gang tussen de ziel van de mens en de woorden van het gebed. Het woord wordt een creatieve kracht.

Woorden zijn niet van papier. Woorden van gebed zijn schatkamers van de geest. Pas nadat wij in de woorden een licht hebben ontstoken, kunnen wij hun rijkdommen aanschouwen. Pas nadat we het hart van een woord hebben bereikt, krijgen we oog voor de rijkdommen in onze ziel.

WOORDEN SPREKEN

Als we niet inzien dat taal macht bezit, dat woorden verplichten, zullen we nooit kunnen begrijpen dat de geest zich openbaart in de vorm van woorden.

Iedereen voelt dat een gesproken woord bindende kracht bezit, dat een belofte, een eed of een gelofte reële betekenis hebben. Wanneer we een verplichting aangaan, ons erewoord geven, een eed afleggen of een mondelinge overeenkomst afsluiten, ontdekken we dat het woord sterker is dan de wil, dat een gegeven woord een zelfstandige grootheid is, onafhankelijk van het belang dat wij er aan hechten. We ervaren het woord als een realiteit, als een zelfstandige grootheid. We kunnen zijn betekenis niet helemaal peilen, maar we zijn ons bewust van zijn kracht.

Met diezelfde objectieve realiteit staat het woord tegenover de biddende mens. Wanneer we een woord van gebed spreken, nemen we daarmee een verplichting op ons. Woorden van gebed verbleken dan ook niet. Ze blijven leven in de dimensie van het heilige. Woorden van gebed zijn niet vrijblijvend. We zullen instaan voor wat we uitspreken. Gebed is het omgekeerde van grootspraak.

Een woord is meer dan een teken, meer dan een combinatie van letters. Letters zijn ééndimensionaal en hebben slechts één functie: zij dienen om klanken weer te geven. Woorden daarentegen hebben inhoud en diepte; zij zijn meer-dimensionaal. Natuurlijk gebruiken we woorden om dingen te beschrijven of om ideeën over te dragen. Maar de bewering dat woorden niet meer zijn dan geestelijke lastdieren, ligt in hetzelfde vlak als de opvatting dat de man die onze bagage naar de trein draagt, niets meer is dan een kruier. Het dragen van bagage is niet de essentie van het mens-zijn en het functioneren als teken is niet de essentie van een woord. We moeten onderscheid maken tussen essentie en functie, tussen de wezenlijke betekenis van woorden en de manier waarop ze door ons worden gebruikt.

We begrijpen woorden direct en niet via een omweg. We hoeven ons niet eerst het betreffende voorwerp of idee voor de geest te halen om het woord te kunnen vatten. Bij het uitspreken van een woord zoals «berg» of «schoonheid» — komt er niet meteen een voorstelling of een eigenschap van iets in ons op. Het eerste dat we ontmoeten is het woord zelf, zijn heel bijzondere lading, het netwerk van betekenissen eromheen, dat veel verder reikt dan zijn betekenis in het woordenboek of zijn directe relatie tot het voorwerp waarop het duidt.

Een woord is een brandpunt, een punt waarin betekenissen samenkomen en waarvan

betekeningen uitgaan. In het gebed — en dat geldt ook voor het gedicht — gebruiken wij de woorden niet als tekens voor de dingen, maar zien we de dingen in het licht van de woorden. Gewoonlijk zijn wij het die de woorden spreken, terwijl de woorden zelf zwijgen. In een gedicht en in een gebed echter zijn het de woorden die spreken.

De krachten in het woord zijn meestal aan banden gelegd. Ze komen alleen vrij, ze worden alleen zichtbaar, wanneer we die banden verbreken. Al vanaf het begin van, het gebed kan de mens dus niet passief zijn. Gebed begint op het moment dat we tegenover het woord staan, dat we zijn waardigheid en bijzonderheid onderkennen en ons bewust worden van zijn potentiële kracht. En het is de geestelijke kracht van de biddende mens die dat wat in de tekst sluimert, tot leven wekt. Hoe een gebed verloopt, wordt bepaald door de wisselwerking tussen de mens en het woord.

Het is dan ook niet genoeg klanken voort te brengen. Als we niet beseffen dat het woord sterker is dan de wil, als we niet weten hoe we een woord moeten benaderen met alle vreugde, hoop of verdriet die in ons is, zullen we nauwelijks tot gebed kunnen komen. De woorden moeten niet van onze lippen vallen als dorre bladeren in de herfst. Ze moeten als vogels opstijgen uit ons hart, de wijde uitgestrektheid van de eeuwigheid tegemoet.

Wanneer we de krachten van het geloof te hulp roepen in de strijd tegen angst en verwarring en er zo in slagen de stilte in ons hart levend te houden, ontdekken we hoe groot en goed woorden kunnen zijn. Uit hun klanken klinken kracht en heerlijkheid op. Ze verzachten de scherpte van onze vrees en geven vleugels aan onze hoop. Onze gedachten, zo nietig en zo zwak, vinden in hun voetspoor nieuwe kracht.

In onze cultuur, waarin al het mogelijke wordt gedaan om de taal te vernietigen, dient het gebed als een arsenaal voor de geest, waarin woorden zuiver en heilig gehouden worden en geladen blijven met de kracht om ons te inspireren en geestelijk levend te houden. Uit dat arsenaal putten wij de kracht om te zorgen dat ons geloof en onze gevoeligheid voor het eeuwige niet verloren gaan.

In een crisis, in ogenblikken van wanhoop en vertwijfeling, is een woord van gebed als de lus waaraan we ons vastklampen, wanneer de tram waarin we zitten in volle vaart door de bocht gaat.

EEN EILAND IN DEZE WERELD

Gebed is, zoals gezegd, iets dat zich afspeelt tussen de ziel van de mens en het woord. We kunnen dan ook twee vormen van gebed onderscheiden: het gebed van expressie, van uiting van gedachten en gevoelens, en het gebed van empathie, van invoeling in de woorden van het gebed.

De eerste vorm ontstaat wanneer wij de dringende behoefte voelen om dat wat ons persoonlijk beweegt, aan God voor te leggen. Wat ons beweegt, en zelfs de stemming en het verlangen om te bidden, komen eerst; pas dan volgt het woord. Het is de drang om te bidden die tot gebed leidt.

Het is waar dat het gebed van expressie een algemeen en universeel verschijnsel is. Maar het is onjuist om te veronderstellen, zoals veel mensen doen, dat gebed voornamelijk geschiedt in de vorm van expressie. In werkelijkheid is het gebed van empathie de meest voorkomende vorm. We hoeven, als we beginnen te bidden, daarvoor niet in de juiste stemming te zijn. Deze vorm van gebed ontstaat, doordat wij de woorden van het gebed lezen en voelen, doordat wij met ons bewustzijn en onze verbeeldingskracht doordringen in de betekenis van de woorden, door empathie met de ideeën waarvan de woorden zwanger zijn. Hier komt het woord eerst, het gevoel volgt.

In het boek Psalmen beginnen sommige psalmen met de woorden Een psalm van David en andere met Van David, een psalm. De Talmoed verklaart dat als volgt: wanneer David begon te zingen en pas daarna geïnspireerd raakte, dan staat er: Een psalm van David; wanneer hij eerst geïnspireerd raakte en pas daarna begon te zingen, dan staat er: Van David, een psalm. [10]

In het gebed van empathie beginnen we met ons tot de woorden van het gebed te wenden. Eerst lijken die woorden en hun betekenis buiten het gezichtsveld van onze geest te liggen. Hoe ver staat de betekenis van «Gezegend Gij Heer» af van de gedachten die ons gewoonlijk bezighouden. We moeten daarom bedenken, dat de ervaring van het gebed niet van het ene moment op het andere tot stand komt. Zij groeit in het aangezicht van het woord, dat in zijn rijkdom, stuwkracht en geheimenis steeds meer oplicht. Geleidelijk aan, terwijl we de zin van de woorden tegemoet gaan, stijgen we op tot de grootheid van het gebed. Op weg naar het woord, op zijn hellingen en kammen, rijpt het gebed — reinigen wij ons tot biddende mensen.

De woorden van het gebed zijn een eiland in deze wereld. Elke keer dat we de kust ervan bereiken, staan we voor dezelfde spanningen, inspanningen en risico's. Elke keer moeten we het eiland opnieuw veroveren, alsof we er nog nooit eerder waren geweest, alsof we vreemdelingen waren in de wereld van de geest. Ruig is de kust en majesteitelijk zijn de bewoordingen waar we naar opkijken, zoekend naar een vertrouwd woord waaraan we houvast kunnen vinden voor onze ziel. De woorden waar we tegenover staan, zijn verheven en de woorden van alledag zijn verborgen, buiten ons bereik. We moeten ons niet laten ontmoedigen. Als we niet kunnen springen, moeten we leren kruipen. Gebed komt, zoals we al zeiden, niet in een ogenblik tot stand; evenmin beweegt het zich in een rechte lijn, maar het dringt zich voorwaarts door diepten en hoogten, langs omwegen en zijwegen. Het vervolgt zijn loop steeds verder en verder, van woord naar woord, van gedachte naar gedachte, van gevoel naar gevoel. Bij aankomst ontdekken we een wereld waar woorden schatten zijn, waar betekenissen diep verborgen liggen, wachtend om te worden opgedolven. Nog niet gerijpte inzichten, sluimerende emoties, de ingehouden stem van een dieper weten breekt door in onze geest.

De begrippen waarmee we God aanduiden, overschrijden de grenzen van het menselijk bewustzijn. De woorden die van Hem spreken, gaan ons bevattingsvermogen te boven, en bovendien vereisen ze een toewijding zo intens dat we die maar zelden kunnen opbrengen. Zijn naam zeggen is een risico; het dwingt ons bewustzijn buiten zichzelf. Hem aanduiden betekent bijna onszelf kwijtraken. Ieder die bidt, weet wat een ernstige zaak het is Zijn naam uit te spreken; want het woord is niet een werktuig, maar een weerspiegeling van dat wat het aanduidt. Hoe dikwijls niet ontdekken we dat het woord groter is dan onze geest. Wat we voelen is zoveel minder dan wat we zeggen.

In het gebed van expressie stuiten we vaak op gedachten die we niet voldoende onder woorden kunnen brengen. In het gebed van empathie stuiten we vaak op woorden waar we ons niet voldoende in kunnen invoelen. In een dergelijk spanningsveld wint ons gebed aan kracht en ons inzicht aan intuïtieve diepte.

Een waarachtig gebed is een gebeuren waarin de mens boven zichzelf uitstijgt. Hij kan nauwelijks vatten wat er gebeurt. Het begin ervan ligt aan onze kant van het woord, maar het einde reikt tot voorbij alle woorden. Wat er gebeurt, wordt ook lang niet altijd door óns tot stand gebracht. Soms doen we niets anders dan met heel ons hart één woord zeggen en toch is het alsof we een hele wereld in beweging brengen. Het is alsof iemand in alle onschuld op een knop drukt en er opeens een reusachtige machine op volle toeren

begint te draaien.

De voortgang van een abstracte redenering hebben we min of meer in de hand, maar het licht van het gebed kunnen we niet naar believen in- en uitschakelen. Het gebed is van zo'n adembenemende verhevenheid dat we erdoor overweldigd worden. Centraal staat niet begrip, maar verbazing; niet logisch redeneren, maar ontzag. Het is een uitdaging, een golf van emotie, de hartslag van de geest, een eis die aan onze wil wordt gesteld door de levende wil van God.

We brengen het gebed, de «dienst van het hart», niet tot stand door de woorden te gebruiken als menselijke uitingsvormen, maar door de woorden te vieren als een heilige werkelijkheid. Wij schamen ons ervoor ons bloot te geven, onze gevoelens voor God open te leggen. Die schaamte kunnen we bijna nooit helemaal overwinnen. Maar we kunnen ons in elk geval wel met extra aandacht en toewijding over de woorden buigen, hun volheid trachten te vatten en ze vol schroom aan God aanbieden. De werking van het woord verbindt zich met de kracht van de herinnering. Gedachten stijgen boven zichzelf uit, ervaringen uit het verleden lichten op, verlangens worden omgevormd. Een gedachte wordt een wens, een wens een verlangen, een verlangen een eis, een eis een verwachting, een verwachting een visioen. Deze reeks weerspiegelt niet alleen een ontwikkeling in onze innerlijke houding, maar geeft ook een serie objectieve gebeurtenissen weer.

Bidden betekent zich vastgrijpen aan een woord, dat als het ware het begin vormt van een lijn die naar God loopt. Hoe groter de kracht, hoe hoger men in het woord komt. Maar bidden is ook de echo van het woord als een peillood in de diepte van de ziel laten schieten. Hoe groter de openheid, hoe dieper het woord doordringt.

EEN ANTWOORD VAN DE GEHELE MENS

We zijn het er wel over eens dat gebed een vorm van zelf-expressie is, een hartenkreet die spontaan in ons opkomt. Maar zal dan een liturgie die het gebed van empathie vooropstelt niet leiden tot verstarring, tot onderdrukking van de spontaniteit? Doet het volgen van een vast liturgisch patroon geen afbreuk aan de inbreng van het hart, aan de rol van de zelf-expressie?

Bij nadere beschouwing blijkt de absolute tegenstelling tussen uiting en invoeling, tussen expressie en empathie, alleen in abstracto te bestaan. In de menselijke ervaringswereld zijn deze twee elementen nauw met elkaar verweven. Het één kan niet plaatsvinden zonder het ander. Waarachtige expressie gaat altijd gepaard met invoeling, en echte empathie komt altijd op de een of andere manier tot uiting.

Want bestaat er wel zoiets als pure zelf-expressie, uiting zonder invoeling? Zelfexpressie brengt immers het gebruik van uitingsvormen met zich mee, zoals woorden, kleuren, tonen, vormen. Hoe zouden we ons ooit kunnen uiten wanneer we geen rekening houden met die uitingsvormen? Om onszelf in woorden te kunnen uitdrukken, moeten we niet alleen onze eigenaardigheden kennen, maar ook de eigenaardigheden van het woord. We moeten woorden weten te vinden die weergeven wat ons beweegt; woorden die in harmonie zijn met onszelf. Om daartoe in staat te zijn, moeten we ontvankelijk zijn voor het eigene van de woorden, kunnen invoelen wat er in ze leeft. We zullen nooit adequaat kunnen uitdrukken wat ons beweegt, als we niet in staat zijn in gesprek te treden met het uitdrukkingsmiddel, als we niet weten door te dringen in de ziel van de woorden.

Het getuigt van kortzichtigheid of zelfoverschatting te menen dat het hoogste doel van het gebed is onszelf tot uitdrukking te brengen. Het hoogste doel van het gebed is God

tot uitdrukking te brengen, onszelf te ontdekken in relatie tot God.

In het licht van de eeuwigheid lijkt het nogal kinderlijk om zelf-expressie als ons hoogste doel te beschouwen. Wat is dat «zelf», dat we er een afgod van zouden maken? Wat heeft het zelf te bieden dat belangrijk genoeg is om tot uitdrukking gebracht en aan anderen meegedeeld te worden? Wat is het zelf dat Hij het zou gedenken? Het zelf wordt rijker wanneer het zich volledig concentreert op het niet-zelf, op God bijvoorbeeld. Ons hoogste doel is niet ons zelf tot uitdrukking te brengen, maar ons zelf te hechten aan dat wat groter is dan ons zelf.

Niettemin blijft er een spanning bestaan tussen de eis dat gebed spontaan in ons moet opwellen, en de eis dat gebed moet plaatsvinden in het kader van een vaste liturgie, grotendeels gebonden aan een speciale tekst, aan heel bepaalde woorden of uitingvormen. Een autoriteit als Bachja Ibn Pakoeda herinnert ons eraan: «Je moet weten, mijn broeder, dat de bedoeling van ons gebed is ons verlangen naar God te stillen en ons in alle ootmoed voor Zijn aangezicht te stellen. En ook is het bedoeld om de Schepper te verheerlijken, Zijn naam lof en dankbaarheid te betuigen en al onze lasten op Hem te werpen.» Maar omdat het ons moeilijk valt ons alle bij het gebed behorende gedachten te binnen te brengen, «en ook omdat onze gedachten zo snel afdwalen en wij zo gemakkelijk de draad kwijtraken ... hebben onze wijzen, vrede zij over hen, de Orde der Gebeden vastgesteld» . [11] Bij deze woorden kunnen wij ons alleen maar aansluiten.

Wat we zeiden over zelf-expressie, geldt ook voor empathie. Er bestaat niet zoiets als pure empathie, invoeling zonder uiting. Een waarachtig antwoord op het woord van het gebed is meer dan een onwillekeurige reflex; het is een antwoord van de gehele mens. Empathie maakt bovendien van alles in ons los. Het roept tevoorschijn wat verborgen is. We dragen allemaal een lading onuitgesproken verdriet, schuldgevoelens, verwachtingen en verlangens met ons mee, vastgevroren in de sprakeloosheid van onze ziel. In het gebed breekt het ijs en beginnen onze gevoelens onze gedachten te beroeren, op zoek naar een uitlaat. Empathie wekt expressie. Uit invoeling komt uitdrukking voort.

Anderzijds vraagt de traditie van ons dat wij, elke keer dat we bidden, aan de vaste gebedstekst een stil persoonlijk gebed toevoegen. We moeten dus, naast het vaste patroon van de liturgie, tot uitdrukking — of in elk geval tot bewustzijn — brengen wat ons op dat moment het meest bezighoudt.

Wie van mening is dat het gebed van expressie de voorkeur verdient boven het gebed van empathie, moet bedenken dat lang niet iedereen de gave bezit om uiting te geven aan wat in zijn hart verborgen ligt. Gebed is voor de meesten van ons alleen bereikbaar, omdat we in staat zijn onze gevoelens en gedachten te vervlechten met het vaste patroon van de tekst, ons hart open te stellen voor de woorden en ons over te geven aan hun diepere zin. De woorden staan vóór ons, tintelend van leven en geladen met een kracht die ons bevattingsvermogen dikwijls te boven gaat. Menigmaal zijn de woorden de gevers en wij de ontvangers. Ze inspireren ons en brengen ons hart tot leven.

Slechts weinigen van ons weten een antwoord op de fundamentele vraag wat ons ten diepste beweegt. We weten niet waarvoor we moeten bidden. Het is de liturgie die ons dat leert. De woorden van het gebed helpen ons te ontdekken wat ons, zonder dat we het weten, bezighoudt, waar het in ons leven op aankomt, wat ons verbindt met het onzegbare.

We beseffen pas hoe rijk onze liturgie is en hoeveel we er aan kunnen hebben, wanneer we in gesprek treden met Israëls profeten en wijzen. Het is inspirerender de muziek der

eeuwen in ons te laten opklinken dan te spelen op de gebrekkige fluit van het eigen hart. Het biedt meer perspectief van buiten naar binnen te gaan, van het woord naar de ziel, dan andersom. Meegevoerd op de vleugels van de woorden van het gebed, zijn we meteen in een sfeer waar ons denken zich kan losmaken uit de ban van de kleinzieligheid en we verdriet kunnen verruilen voor hoop, benauwdheid voor lucht. Wanneer we daarentegen beginnen aan de binnenkant, bij onszelf, is het heel moeilijk een uitweg te vinden uit onze beperktheid.

Het is goed dat er woorden zijn die zijn geheiligd door eeuwen van gebed, door de eerlijkheid en liefde van vele generaties. Wie zou op eigen kracht kunnen bepalen welke woorden geschikt zijn om als lofprijzing aan God aan te bieden, en welke van onze voorbijgaande gedachten belangrijk genoeg zijn om binnen te gaan in de eeuwigheid?

Anderzijds kunnen we de vraag stellen: Waarom zouden we ons gebed laten bepalen door de voorschriften van de liturgie? Moet iemand niet bidden zodra hij gereed en bereid is om te bidden? Elk moment is het moment om te bidden. Elk moment is geschikt om het heilige te ontsluiten. Maar wanneer we het moment voorbij laten gaan, dan zijn er de vaste tijden van onze dagindeling, dan zijn er de woorden van onze vaste gebeden om ons te waarschuwen. Deze woorden zijn als bergtoppen die wijzen naar het onpeilbare. Omhoogklimmend langs hun hellingen bereiken wij het gebed. [2]

GEBED IS EEN ONTDEKKINGSREIS

In het gebed van empathie, het gebed van invoeling, schuilt een gevaar; het gevaar dat we ons teveel laten leiden door het woord, ons teveel afhankelijk maken van de tekst, en vergeten dat het woord een uitdaging is voor de ziel en nooit een vervanging kan zijn voor de opwellingen van het hart. Ook in het gebed van empathie is het woord hoogstens de bezieler, niet de bron. De bron is de ziel. Een gebed van louter woorden is een lege huls. De tekst mag nooit belangrijker worden dan de kawwana, dan innerlijke toewijding. Of ons gebed leeft, wordt niet bepaald door onze trouw aan de gebruiken, maar door onze innerlijke betrokkenheid; niet door de lengte, maar door de diepte van ons gebed.

Wie door de liturgie heenvliegt en gebedsteksten in- en uitstormt, alsof het er om ging in zo kort mogelijke tijd een zo groot mogelijke afstand af te leggen, zal weinig aan het gebed hebben. Bidden betekent zorgzaam en eerbiedig kunnen stilstaan bij een woord. Er zijn wel mensen geweest die, wanneer ze baden, «hetzelfde woord vele malen herhaalden, omdat het ze zo dierbaar was dat ze er geen afscheid van konden nemen» . [13]

«Wie bidt, moet zijn hart richten op elk woord. Hij is als iemand die rondgaat in een tuin en met grote zorg één voor één de bloemen plukt die hij nodig heeft om een krans te vlechten. Zo beweegt de biddende zich van letter tot letter, van woord tot woord, ze ineenvlechtend tot een gebed. Elk woord klampt zich aan hem vast en smeekt hem om het niet los te laten, om de band die hen bindt, niet te verbreken. Het zegt: 'Let op mijn licht, mijn glans, mijn rijkdom. Ben ik niet het woord baroech (gezegend)? Luister naar me, wanneer je me zegt.

Neem me in je op, wanneer je me uitspreekt.'» [14]

Rabbi Menachem Lonzano, een vooraanstaand zestiende-eeuws geleerde, die een belangrijk deel van zijn leven in Safed woonde, klaagt in een van zijn boeken dat de tijd die dagelijks aan het gebed wordt besteed, niet toereikend is om elke passage voldoende aandacht te geven. «Ik weet van mezelf,» zegt hij, «dat ik, hoewel ik de gebeden vloeiend kan zeggen en de juiste uitspraak van de woorden precies ken, toch niet in staat

ben de dienst in de gemeenschap bij te houden. [. ..] Kortom, de mensen kunnen worden verdeeld in twee groepen: zij die door Zijn eenheid te verkondigen eenheid brengen tussen God en de wereld, die tot Hem bidden en Hem zegenen, en zij die wel de woorden van eenheid zeggen, maar de eenheid tussen God en de wereld niet vergroten; die wel de woorden van het gebed zeggen, maar niet bidden; die wel de woorden van de zegenspreuk zeggen, maar niet zegenen. Ik heb ontdekt dat de eerste groep maar heel klein is, terwijl zij die tot de tweede groep behoren, zo talrijk zijn als sprinkhanen. Moge ik zelf nooit een van hen worden.» [15]

Een klassieke stelregel ten aanzien van het gebed luidt: Weinig mét kawwana is beter dan veel zonder kawwana. [16] Kwaliteit is belangrijker dan kwantiteit. De Joodse vroomheid heeft de eeuwen door steeds meer gebeden aan de liturgie toegevoegd. Ons huidige gebedenboek bevat veel meer teksten dan het gebedenboek in de tijd van de Talmoed of in de tijd van Saldja. Een ontdekkingsreis door het geheel van het dagelijks ochtendgebed in zijn huidige vorm is als een tocht langs een reusachtige collectie kostbare kunstwerken. Het zou vele uren van uiterste concentratie vergen om al hun schoonheid ook maar enigszins in ons op te nemen, en verder zouden we dan ook nog in staat moeten zijn om in kort bestek een immense verscheidenheid aan inzichten te verwerken. Maar de tijd die aan het dagelijks gebed is toegemeten, is te kort en we komen niet veel verder dan een vluchtige blik.

Het zou zinloos zijn de dienst te verkorten zonder tegelijk de kawwana te verdiepen. Een korte dienst kan net zo goed zonder kawwana worden gezegd als een lange. Anderzijds moeten diegenen onder ons die uit eerbied voor de schatten van de liturgie geen enkel woord willen overslaan, voor hun trouw een hoge prijs betalen. Het Jodendom staat voor een dilemma, een spanning tussen twee eisen; de trouw aan de vastgestelde gebeden en de eis van kawwana.

Hier volgen nu twee korte verhalen die betrekking hebben op de twee hoofdvormen van gebed, het gebed van expressie en het gebed van empathie.

Er was een jonge herder die niet in staat was de hebreeuwse gebeden te zeggen. Het enige wat hij deed, was dagelijks zeggen: «Heer der wereld! U weet het: Als U vee had en het mij gaf om het te hoeden — van alle anderen vraag ik loon voor het hoeden van hun vee, maar voor U zou ik het voor niets doen, omdat ik U liefheb.»

Op een dag kwam een geleerde voorbij en hoorde de herder dit gebed zeggen. Hij riep: «Dwaas, zo moet je niet bidden.» — «Hoe dan wel?» , vroeg de herder hem. Daarop leerde de wijze hem de tegenspreuken in hun juiste volgorde, het Sjema [17] en het «stille gebed» , zodat hij in het vervolg op de juiste wijze zou kunnen bidden.

Maar nadat de geleerde was weggegaan, vergat de herder alles wat hij geleerd had en bad helemaal niet meer. Want ook wat hij vroeger had gezegd, durfde hij niet meer te zeggen, omdat de wijze hem dat verboden had.

Op een nacht had de geleerde een droom, waarin hij een stem hoorde zeggen: «Als je hem niet vertelt dat hij weer mag zeggen wat hij vroeger zei, weet dan dat ongeluk je treffen zal. Want je hebt Mij beroofd van één die aandeel heeft aan de komende wereld.» Dadelijk ging de geleerde naar de herder terug en vroeg hem: «Wat bid je?» — «Ik bid helemaal niet,» antwoordde de herder, «want ik ben vergeten wat u me geleerd hebt en u had me verboden te zeggen 'Als U vee had'.» Toen vertelde de geleerde hem wat hij gedroomd had en zei tegen hem: «Bid weer zoals je gewend was.»

«Zie, hier was iemand die geen Tora en geen woorden had; hij had alleen de bereidheid om het goede te doen, en dat werd in de hemel als iets groots beschouwd. Want 'de Albarmhartige verlangt het hart' . [18] Laat daarom de mens goede gedachten denken en

die richten op de Heilige - gezegend-zij-Hij. » [1 9]

Nu hellen velen van ons zo sterk over naar de kant van de jonge herder, dat ze vierkant tegen elke vorm van vast gebed zijn en menen dat we alleen moeten bidden wanneer en zoals het in ons hart opkomt. Voor hen is hier een ander verhaal, dat wordt verteld door Rabbi Israel Friedman, de rebbe van Ritsin.

Er was een klein, geïsoleerd Joods stadje, ver van alle grote wegen van het land. Toch had het wel alle noodzakelijke gemeenschapsvoorzieningen: een badhuis, een begraafplaats, een ziekenhuis, een school en een rechtbank. Ook waren er allerlei handwerkslieden — kleermakers en schoenmakers, timmerlieden en metselaars. Slechts één beroep ontbrak: er was geen klokkenmaker. In de loop der jaren gingen vele klokken zo hinderlijk ongelijk lopen, dat de meeste mensen ophielden hun klok op te winden, en er niet meer naar omkeken. Maar anderen vonden dat de klokken, zolang ze nog liepen, niet verwaarloosd mochten worden. En dus bleven ze hun klok elke dag opwinden, ook al wisten ze dat hij niet meer de juiste tijd aanwees. Op zekere dag deed het nieuws de ronde dat er een klokkenmaker in de stad was aangekomen. Iedereen haastte zich zijn klok te halen en bij de klokkenmaker te brengen. Maar alleen de klokken die al die jaren waren opgewonden, kon hij nog repareren. De andere waren teveel verroest!

GEBED BEGINT WAAR EXPRESSIE EINDIGT

Zoals we nog zullen zien wordt gebed bepaald door de spanning tussen regelmaat en spontaniteit, tussen de tekst die vastligt (keva) en de innerlijke toewijding die wisselt (kawwana), tussen empathie en zelfexpressie. Die spanning komt ook tot uiting in de dubbele functie van het woord. Gezien vanuit de invoeling, vanuit keva, zegt het woord meer dan onze geest kan bevatten. Gezien vanuit de zelfexpressie, vanuit kawwana, bevat onze geest meer dan het woord kan uitdrukken. Want zoals er woorden zijn die ons invoelingsvermogen te boven gaan, zo zijn er gedachten die ons uitdrukkingsvermogen te boven gaan.

Er wordt ons verteld, dat gebed bestaat «uit woorden en gedachten. Woorden hebben gedachten nodig, maar gedachten hoeven niet beslist te worden uitgesproken»: zij kunnen worden gevormd in het hart. Niet de woorden vormen de kern van de kawwana, maar de gedachten. «Daar waar het gebed geheel in het hart kan worden gevormd, zijn er geen woorden nodig. De gedachte is de kern van de kawwana en de spil waar ons gebed om moet draaien.» [20]

De rol van het woord is in zekere zin te vergelijken met de rol van de synagoge. «De Heilige-gezegend-zij-Hij zei tot Israël: Ik heb jullie gezegd: wanneer je bidt, doe dat dan in de synagoge in je stad. Maar wanneer je niet in de synagoge kunt bidden, bid dan op je veld. En wanneer je niet op je veld kunt bidden, doe het dan in je huis. En als je niet in je huis kunt bidden, doe het dan op je bed. En als je niet op je bed kunt bidden, overdenk het dan in je hart. Want dat is immers wat bedoeld wordt in het psalmvers (4:5): Spreek met je hart [. . .] en wees stil!» [21]

«Wie begiftigd is met kennis en inzicht, zal beseffen met welk een grote wijsheid God het gebod om te bidden heeft geformuleerd. Hij heeft niet zonder meer gezegd: 'Bid tot Mij' of 'Smeek Mij' of 'Vraag Mij en Ik zal antwoorden'. Toen Hij ons gebod Thora te leren, volstond Hij met te zeggen: 'Je zult erover spreken' (Deuteronomium 6:7) en 'Je zult ze je kinderen leren' (Deut. 11:19). Maar toen Hij ons de opdracht tot het gebed gaf, zei Hij iets meer: Hem te dienen met geheel je hart (Deut. 10:12). Gebed is een gebod dat gericht is tot het hart en dat alleen door het hart kan worden vervuld. Wie God zijn hart biedt, vervult het gebod; wie Hem alleen woorden biedt, vervult het niet.»

«En mocht er een manier zijn om te bidden zonder woorden, mochten we in staat zijn ons hart rechtstreeks aan God aan te bieden, dan zou daarmee het gebod zijn vervuld.»
[22]

Eertijds, zo wordt ons verteld, maakte men het verschijnen van de nieuwe maan — wat het aanbreken van een nieuwe maand betekende — door heel Palestina bekend door op de heuveltoppen vuren te ontsteken. Nadat ketters begonnen waren de mensen in verwarring te brengen door op de verkeerde momenten vuren te ontsteken, verordende men dat het aansteken van vuren moest worden vervangen door het zenden van boden.
[23]

Hierbij is wel de volgende verklaring gegeven: Eertijds, toen de harten van de mensen nog brandden van liefde voor de Schepper, toen hun verlangen Hem te dienen nog geen grenzen kende, was het niet nodig het gebed onder woorden te brengen, het van het hart naar de lippen te brengen.

Maar op het moment dat ketterijen in de harten van de mensen verdeeldheid begonnen te zaaien, werd het nodig boden te sturen. Men moest woorden gaan gebruiken, om de verlangens van het hart te beschermen en tot uitdrukking te brengen. Zo werd het spreken het voertuig van het gebed. [24]

Je zou kunnen zeggen dat het gebed begint waar expressie eindigt. De woorden die onze lippen bereiken, zijn vaak niet meer dan het topje van de ijsberg, niet meer dan een zwakke afschaduw van wat zich afspeelt in ons hart. Hoe vaak proberen we niet tevergeefs om een brug te slaan tussen onze gevoelens en de tekst? Hoe vaak worstelen we niet zonder succes om onszelf terug te vinden in de woorden? We kunnen niet veel meer dan een vage aanduiding geven van onze voortdurende hunkering, van het raadsel van onze onrust, van de spanning van ons leven tussen hoop en vrees. Welke boom kan de groeikracht die er in de aarde schuilt volledig tot uitdrukking brengen? Het woord kan slechts een deur openen en wij kunnen slechts op de drempel staan, treurend om onze onuitsprekelijke dorst naar het ongrijpbare.

Nergens ervaren we de kloof tussen onze behoefte aan expressie en onze mogelijkheden tot expressie zo sterk als in het gebed. Ons onvermogen treft ons zo pijnlijk, dat we het als een weldaad ervaren ons over te kunnen geven aan muziek, aan een lied, een melodie. Op de golfslag van het lied worden we uitgetild boven het niveau van wat uitspreekbaar en zegbaar is. Zo'n overgave is geen vlucht en evenmin verraad aan onszelf. Want de wereld van het onzegbare is de bakermat van onze ziel, de wieg van al onze ideeën. Het is niet een vlucht, maar een terugkeer naar onze wortels.

Waar woorden tekortschieten, opent zich dóór ons onvermogen heen een andere weg. Hoe meer we ons onmachtig voelen om ons uit te drukken, des te beter wordt zichtbaar wat wij in wezen zijn en des te meer worden wij zèlf tot expressie. Gebed is meer dan een communicatiemiddel en de mens is meer dan zijn woorden.

Moeten we ons ervoor schamen dat we niet in staat zijn te uiten wat we in ons hart dragen? Er is in het ochtendgebed een passage waarin, volgens de interpretatie van Rabbi Wolf van Zhitomar, wordt gezegd dat God behagen scheidt in wat onuitgesproken op de bodem van de ziel blijft liggen. [25] We bereiken God eerder met wat we niet kunnen zeggen dan met wat we onder woorden brengen. Met het onzegbare restant van onze gevoelens, het niet uit te spreken deel van onze emoties geven we God wat Hem toekomt.

In de Psalmen (5:2) lezen we:

*Luister naar mijn woorden, Heer,
Versta mijn overdenking.*

Volgens de midrasj wil David hiermee zeggen: «Heer der wereld, wanneer ik in gebed voor U sta en de kracht heb iets onder woorden te brengen, luister dan naar mijn woorden. Maar wanneer ik daartoe niet de kracht heb, versta dan wat er in mijn hart is, versta wat ik niet kan zeggen.» [26]

«Wanneer iemand bij het bidden het gebed in zijn hart overweegt, zonder een woord te spreken, is God nabij om zijn gebed te horen. David zei: Antwoord mij, wanneer ik roep (Psalm 4:2). Daarop zei God tot hem: Waarom zegje: antwoord mij, wanneer ik roep. Zowaar je leeft, nog voordat je roept, zal Ik je antwoorden, zoals er gezegd is: Voordat ze roepen, antwoord Ik al (Jesaja 65: 24). » [27]

God hoort niet alleen het gebed, maar ook het verlangen om te bidden. «Het verlangen dat de reinen en oprechten bezielt, wordt vervuld, ook als het niet wordt uitgesproken; zoals geschreven is: 'Hij vervult het verlangen van wie Hem vrezen' (Psalm 145:19)» • [28]

«VOOR U IS STIL ZIJN EEN LOFZANG»

De religieuze mens is zich bewust van de macht van het woord; maar evenzeer is hij zich bewust van de onmacht van het menselijk spreken. «Wie kan de machtige daden van de Heer uitspreken of al Zijn lof doen horen?» (Psalm 106:2) Hij is «verheven boven alle zegening en lof» (Nehemia 9:5), «boven alle zegeningen en liederen, lofprijzingen en vertroosting, die in de wereld worden gezegd» (het kaddiesjgebed [29]). De belangrijkste leidraad is:

Spreekt met je hart . . en wees stil. (Psalm 4:5)

«De hoogste vorm van gebed is stil zijn en hopen.» [30] «De taal van het hart is de hoofdzaak; het gesproken woord dient slechts als tolk tussen het hart en de luisteraar.» [31] «De voorbereidingen van het hart zijn van de mens, maar de uitspraak (of het antwoord) van de tong is van de Heer» (Spreuken 16:1). «Want er is een weten dat aan het spreken voorafgaat (vgl. Psalm 139:4), en het is God die dat weten kent.» [32]

In het tweede boek Koningen (4:8) lezen we, dat de profeet Elisa, elke keer als hij in de stad Sunem kwam, naar het huis van een welgestelde vrouw ging om daar brood te eten. En zij zei tegen haar man: «Zie nu, ik weet dat hij een heilige man Gods is. Laten we een speciale kamer voor hem maken.» In de Talmoed [33] wordt gediscussieerd over de vraag hoe zij wist dat hij een heilige man was. Het antwoord is dat zij een teken zag, dat op zijn heiligheid wees. Rabbi Nachman van Kobryn evenwel had moeite met deze discussie. Waarom was er een teken nodig? Is het dan zo moeilijk een heilige man te herkennen?

Hij verklaarde de passage in de Talmoed als volgt. Er zijn vier graden van vroomheid en elk heeft zijn eigen manier om tot God te bidden. In de sabbatsliturgie (in de asjkenasische versie) lezen we:

Door de mond van de oprechten wordt Gij geprezen, door de woorden van de rechtvaardigen wordt Gij gezegend, door de tong van de getrouwen wordt Gij verheven, en binnenin de heiligen wordt Gij geheiligd. [34]

Zij die de onderste trap van vroomheid bereiken, worden de oprechten genoemd. Zij gebruiken bij het bidden hun mond. Een trapje hoger staan de rechtvaardigen. Zij gebruiken bij het gebed niet hun mond; wanneer zij bidden bewegen alleen hun lippen. Nog een trapje hoger staan de getrouwen. Bij hen ligt het gebed op hun tong; het komt zelfs niet meer over hun lippen. Op de hoogste trap staan de heiligen. Hun gebed is binnenin hen, verscholen in hun binnenste, en alleen waarneembaar voor Hem die alle geheimen kent. Dat is de reden waarom de Talmoed vraagt: Hoe wist ze dat hij een

heilige man was? *Want als iemand een heilige is, is zijn heiligheid verborgen.* Daarom had de Sunamietische een teken nodig om te kunnen zien dat Elisa een heilige man was. Hoe dieper ons inzicht, hoe meer we geneigd zijn te zwijgen.

Voor U is stil zijn een lofzang. (Psalm 65:2) [35]

De Heer is in zijn heilige tempel.

Zwijg voor zijn aangezicht, gij ganse aarde. (Habakuk 2:20)

Zwijg voor het aangezicht van de Heer God. [...] Zwijg, alle vlees, voor het aangezicht des Heeren. (Zefanja 1:7; Zacharia 2:13)

Want er is geen woord op mijn tong, dat Gij, Heer, niet door en door kent. (Psalm 139:4)

We moeten nooit vergeten dat — zoals een oud gezegde het uitdrukt — «zwijgen de beste medicijn is. Hoe meer je een kostbare parel prijst, des te meer ontluister je hem.» [36] «Hoe meer iemand van God weet, des te beter beseft hij, dat hij niets van Zijn wezen weet. Alleen wie niets van Hem weet, meent te weten wat Hij in wezen is.» [37] We hebben pas het recht Hem te loven, als we ons ervan bewust zijn hoe paradoxaal dat is.

Ik wil Uw roem verkondigen, maar . . . ik heb U nooit gezien! U vergelijken en benoemen, maar . . . ik ken U niet!

(Het lied der heerlijkheid) [38]

«Iemand bad eens als voorganger in aanwezigheid van Rabbi Chanina. Hij zei: 'O God, groot, machtig en ontzagwekkend; geweldig, krachtig, vreeswekkend, sterk, edel, hoogverheven, eerbiedwaardig' enz., enz. Rabbi Chanina wachtte tot hij ophield en zei toen tegen hem: 'Ben je nu klaar met het prijzen van je Meester? Wat wil je met al die lofprijzingen? Zelfs voor de drie woorden die we zeggen (in het `stille gebed', namelijk: groot, machtig en ontzagwekkend) geldt: als Mozes ze niet gezegd had in de Tora (Deuteronomium 10:17) en de Mannen van de Grote Vergadering ze later niet een plaats gegeven hadden in het gebed, dan zouden we ze niet kunnen zeggen. En jij gáát maar door! Weet je waar dat op lijkt? Op een koning van vlees en bloed die duizenden en nog eens duizenden goudstukken bezat; en toen kwam er iemand om hem te prijzen vanwege zijn rijkdom aan zilver. Zou dat niet een belediging voor de koning zijn?'» [39] «Wie al te uitgebreid Gods lof zingt, wordt uit de wereld gerukt. Zal het Hem worden verteld, dat ik spreek? Wanneer iemand spreekt, dan wordt hij verzwolgen. (Job 37:20) [...] *Voor U is stil zijn een lofzang.* (Psalm 65:2) — Zwijgen is de beste medicijn.» [40] Alleen wie diep doordrongen is van zijn onvermogen Hem te prijzen, is in staat Hem te prijzen.

Al was onze mond zo vol zang als de zee is met water,

onze tong vol gejuich als der golven gedruis;

al spraken onze lippen Uw lof tot waar het uitspansel reikt,

en lichtten onze ogen als de zon of de maan;

al spreidden wij onze handen als de adelaars van de hemel

en waren onze voeten als hinden zo snel, [. . .] dan nog waren wij niet bij machte U te danken, Heer onze God en God van onze vaders,

en te zegenen Uw Naam. [41]

Onze gebeden zijn in zekere zin een hogere vorm van stilte. Ze zijn doortrokken van een huiverend besef van Gods grootheid, die elke beschrijving tart en alle woorden te boven gaat. De enkeling zwijgt. Hij vormt niet zijn eigen woorden. Bij het uitspreken van de geheiligde woorden doet hij in wezen niets anders dan luisteren naar wat zij te zeggen hebben. De geest van Israël spreekt, hijzelf zwijgt.

Stil zijn heeft een dubbele betekenis.

Ten eerste betekent het: niet spreken, geen geluid geven.

Ten tweede: innerlijke stilte, niet met zichzelf bezig zijn. — Je kunt je stem laten horen en toch innerlijk stil zijn. Je kunt geen woord zeggen en toch jezelf op de voorgrond stellen.

Noch ons spreken noch ons zwijgen is toereikend Maar er is iets dat boven beide uitgaat: het lied. «Er zijn drie manieren waarop de mens zijn smart kan uiten: op het eerste niveau schreeuwt hij het uit; op het tweede niveau is hij stil; op het derde en hoogste niveau weet de mens zijn smart om te zetten in een lied.» [42] Werkelijk gebed is een lied.

GEBED EN GEMEENSCHAP

We hebben er de nadruk op gelegd dat gebed een gebeuren is dat begint in de ziel van de enkeling. We hebben er nog niet bij stilgestaan hoezeer ons vermogen om te bidden geworteld is in de gemeenschap van gebed waarvan we deel uitmaken.

Het is gevaarlijk om alléén te bidden. De traditie schrijft voor dat we moeten bidden met en als deel van de gemeenschap; dat gemeenschapsgebed de voorkeur verdient boven gebed alleen. Hier raken we een aspect van de polariteit van het gebed. Er is een onlosmakelijk verband tussen individueel gebed en gemeenschapsgebed; beide vormen zijn van elkaar afhankelijk om te kunnen bestaan. Als we hun geestelijke symbiose negeren, zal dat fataal blijken voor beide.

Hoe kunnen we vergeten dat we ons vermogen om te bidden danken aan de gemeenschap en aan de traditie? We leren bidden door te luisteren naar de stem van het gebed, door als deel van de gemeenschap voor God te staan. Vaak is het de voorganger die ons tot gebed brengt, wanneer we horen hoe hij vraagt, hoe hij smeekt, roept, zich verootmoedigt, zingt.

Iemand die op zoek is naar waarachtig gebed, maar door de steriliteit van het huidige gemeenschapsgebed uit de bedehuizen wordt verdreven, zal geneigd zijn het privé-gebed als de enige mogelijkheid te beschouwen. Maar de waarheid is dat het privé-gebed niet zal overleven, tenzij het geïnspireerd en bevrucht wordt door het gemeenschapsgebed. De weg van de kluizenaar, de uitsluitende zorg voor het persoonlijke heil, vroomheid in afzondering, los van de gemeenschap, is onvroomheid.

Jodendom houdt meer in dan het vasthouden aan bepaalde leerregels en voorschriften; het is in de eerste plaats leven in het geestelijk verband van het Joodse volk, leven in de Joden van het verleden en met de Joden van het heden. Jodendom houdt meer in dan een aantal innerlijke eigenschappen van de enkeling; het wordt in de eerste plaats bepaald door het bestaan de gemeenschap van Israël. Het is niet een leer, een idee, een geloof, maar het verbond tussen God en het volk. We verkrijgen ons aandeel aan heiligheid door te leven in de Joodse gemeenschap. Wat we als enkelingen doen is slechts een onbelangrijk detail; wat we als Israël verrichten, geeft ons aandeel aan de eeuwigheid.

De Jood staat niet alléén voor God; hij staat voor Hem als lid van de gemeenschap. Onze relatie tot Hem is niet als een Ik tot een Gij, maar als een Wij tot een Gij. [43]

We bidden nooit als enkelingen die losstaan van de rest van de wereld. We kunnen de liturgie alleen binnengaan als deel van de gemeenschap van Israël. In elk gebed nemen we deel aan een eeuwige eredienst van alle mensen in alle tijden. Elke lofprijzing zeggen we samen met heel de geschiedenis en met alle wezens boven en beneden:

Wij heiligen Uw Naam in de wereld,

*zoals hij wordt geheiligd in de hoogste hemelen. [. . .]
Een kroon zal worden geschonken
aan de Heer onze God,
door de engelen, de scharen daar boven,
tezamen met Israël Uw volk,
hier beneden verzameld. [44]*

En toch mogen we nooit vergeten dat gebed in de eerste plaats een gebeuren is in de ziel van de enkeling, iets dat van hem uitstraalt en niet alleen iets waaraan hij deelneemt. De waarde van het gemeenschapsgebed hangt af van de diepte van het individuele gebed, van het individuele gebed van hen die samen bidden. De Talmoed leert ons dat het lot van de gehele mensheid afhangt van het gedrag van één enkel individu, van jou. [45] Dat geldt zeker ook voor wat er gebeurt in onze bedehuizen.

Het tragische is dat het gemeenschapsgebed zich in onze tijd lijkt te ontwikkelen in een richting die nauwelijks bevorderlijk is voor waarachtig gebed. Laten we proberen een analyse te geven van de huidige situatie.

HOOFDSTUK III SPONTANITEIT IS HET DOEL

BIDDEN BIJ VOLMACHT

Onze eredienst verloopt soepel en waardig. De gebeden worden onberispelijk voorgedragen. Alles is aanwezig: de goede toon, welluidende stemmen, het vereiste ritueel. Maar één ding ontbreekt: leven. We weten van tevoren wat er zal gebeuren. Er wacht ons geen verrassing, geen avontuur voor de ziel, geen plotselinge opwelling van devotie. Onze ziel zal niet worden geraakt. Niets onvoorziens mag de biddende overkomen. Hij ontleent geen nieuwe inzichten aan de woorden die hij leest; hij krijgt geen nieuw zicht op het leven dat hij leeft. Ons motto is *eentonigheid*. Het vuur in onze gebeden is gedoofd. Ze zijn koud, stijf en dood. Zeker, er gebeurt van alles; niet in het gebed natuurlijk, maar in het bestuur van de synagoge. Worden er niet overal in het land nieuwe gebouwen neergezet?

Ja, de gebouwen bloeien. Maar het gebed verdort. Is de synagoge de begraafplaats van het gebed geworden? Velen werken in de wijngaard van het welgekozen woord. Maar wie kan de weg naar het gebed vinden of die voor anderen ontsluiten? Er zijn er genoeg die een schitterend vuurwerk kunnen afsteken. Maar wie is in staat een vonk te slaan in de duisternis van de ziel?

Er komen inderdaad nog steeds mensen de «diensten» bijwonen, maar waarvoor? Om hun hart uit te storten? Om te loven, te vragen, te danken? Gebed, synagogenbezoek is dienst aan de gemeente geworden in plaats van dienst aan God. We geven wat van ons geld aan liefdadigheid en wat van onze tijd aan de synagoge.

De moderne synagoge lijdt aan een zware kou. De aanwezigen bewaren een eerbiedige afstand tot de woorden van het gebed. Ze zeggen: «Vergeef ons, want we hebben gezondigd», maar dat menen ze natuurlijk niet. De woorden: «Gij zult de Heer uw God liefhebben met geheel uw hart ...» spreken ze uit met een neerbuigende vrijblijvendheid, in volledige anonimiteit, alsof ze een onpartijdige mening geven over een onbelangrijk probleem.

In onze bedehuizen hangt een geur van gezapigheid en zelfvoldaanheid. Wat kan er in zo'n atmosfeer nog gedijen? De diensten zijn ingetogen, de stemmen klinken effen, de synagoge is schoon en netjes, en het gebed is op sterven na dood. Je weet dat niemand zal schreeuwen, dat niemand zal roepen, dat de woorden doodgeboren zullen zijn.

Men verwacht van de rabbijn dat hij vlot en vakkundig een dienst kan leiden. Maar vakbekwaamheid en vaart zijn niet voldoende om innerlijke verstarring te doorbreken.

We hebben de gewoonte ontwikkeld om bij volmacht te bidden. Voor veel gemeenteleden is plaatsvervangend gebed blijkbaar heel vanzelfsprekend geworden. De rabbijn of de voorzanger doet het gebed voor de gemeente. Mannen en vrouwen zouden hun stem niet verheffen als de rabbijn daartoe het teken niet gaf. We zijn de rabbijn helaas gaan beschouwen als een ceremoniemeester.

Is deze houding niet ten dele een weerspiegeling van onze onzekerheid? Gebed is beeldspraak geworden, een loos gebaar. Hetzij door gebrek aan geloof, hetzij door religieuze verlegenheid. We durven er niet voor uit te komen dat we het gebed serieus nemen. Dat zou zo aanstellerig, ja zelfs huichelachtig klinken. Daarvoor weten we te goed wat er in de wereld te koop is. Maar als bidden net zo belangrijk is als studie, als bidden net zo waardevol is als een daad van medemenselijkheid, dan moeten we ophouden ons te schamen bij het zeggen van *Gezegend zijt Gij en niet bang zijn er ons hart in te leggen*.

We dragen een grote verantwoordelijkheid. We vragen de mensen naar de dienst in de synagoge te komen in plaats van te gaan golfen, geld verdienen of picknicken. Maar waarom? Draaien we ze niet een rad voor ogen? Mensen hebben er hun kostbare tijd voor over om de dienst bij te wonen. Sommigen komen zelfs met grote verwachtingen. Maar wat krijgen ze? Wat ontvangen ze?

GEESTELIJKE AFWEZIGHEID

Er is nog iets mis met onze diensten: ze stralen niets uit. Ze hebben zo weinig charme, zo weinig glans. De ziel ontbreekt. Iemand heeft charme wanneer het kloppen van zijn hart te horen is in zijn stem; wanneer zijn dromen zich weerspiegelen in zijn gezicht. Maar hoe bidden we? We zeggen het gebedenboek op alsof het de krant van de vorige week is. We verschansen ons in anonimiteit — alsof bidden iets onpersoonlijks is, iets dat vanzelf gaat. De woorden zijn er, maar wij, die ze in ons op moeten nemen, die de zin ervan moeten proeven, zijn er niet. De lettergrepen die we zeggen, blijven lege omhulsels, waar we niets van onszelf in leggen. Wanneer we normaal gesproken een zin zeggen, doen we dat op een bepaalde toon. Er is geen communicatie zonder intonatie. De intonatie maakt duidelijk wat we bedoelen met wat we zeggen. Aan de toon kunnen we horen of het om een vraag, een uitroep of een mededeling gaat.

De intonatie verleent glans aan wat we zeggen. Maar bij het bidden bezwijmen de woorden op onze lippen. Ze zijn toonloos, krachteloos, zonder diepte. De persoonlijke dimensie ontbreekt. Ze klinken alsof we niet menen wat we zeggen; en soms lijkt het of we stukken uit een notariële akte aan het voorlezen zijn. Ons gebed straalt niets uit, het is gebed zonder glans. In de liturgie zitten mogelijkheden tot meedoen genoeg, maar we doen er niets mee. Niemand heeft een traan te laten. Niemand heeft er een zucht voor over. Zijn er dan geen tranen in onze ziel?

Is er geen balsem in Gilead?

Is er geen heelmeeester daar?

Waarom dan is de gezondheid

van de dochter van mijn volk niet hersteld? (Jeremia 8:22)

Bij onze bijeenkomsten in de synagoge zijn alle benodigdheden voorhanden: banken, boeken en bezoekers. Maar één ding ontbreekt: wijzelf. Het is alsof we allen lijden aan geestelijke afwezigheid. In een werkelijk gebed worden de woorden één met de ziel. Maar mensen die in het dagelijks leven gevoelig, energiek en boeiend zijn, zitten er in de synagoge lusteloos, lui en afwezig bij. De doden zullen de Heer niet prijzen (Psalm 115:17). Wie geestelijk versuft is, kan God niet prijzen.

We beseffen wel dat hier een probleem ligt. Dat blijkt uit de vele kordate, maar vergeefse pogingen om er een oplossing voor te vinden. Met name worden allerlei suggesties gedaan om het synagoge- bezoek te bevorderen. Zo wordt bijvoorbeeld geopperd om de liturgie te moderniseren door de gebeden in te korten en te verbeteren; om bekende sprekers, radiocommentatoren en publicisten uit te nodigen; om in de gemeente forums, panels en symposia te organiseren; om jaarlijkse themadagen te houden, zoals een «Joodse-cultuursabbat» , of een «Joodse-oorlogsveteranen-sabbat» , een «padvinderssabbat» , een «oecumenische sabbat» (waarom eigenlijk geen «sabbats-sabbat» ?); om gebrandschilderde ramen aan te brengen; om op de zitplaatsen gouden, zilveren of blauwe kaartjes te leggen, waarop de mensen zich kunnen verplichten om regelmatig de synagoge te bezoeken; om aandacht te schenken aan verjaardagen. Hoe goedbedoeld al deze suggesties ook zijn, ze raken de kern van de zaak niet. Geestelijke problemen los je niet op met technische ingrepen.

De vraag is niet hoe we de synagoge vullen, maar hoe we de harten in beweging brengen. En dat is een vraag waarbij de technieken van de reclamepsychologie ons niet veel verder helpen. Het is niet een probleem van lijfelijke aanwezigheid, maar van geestelijke aanwezigheid. De vraag is niet hoe we lichamen zover krijgen om de ruimte van de synagoge binnen te gaan, maar hoe we zielen ertoe bewegen om een uur van innerlijke aandacht voor Gods aanwezigheid binnen te gaan. Het is een probleem van tijd en niet van ruimte. [46]

Gebed is een bijzonder ingewikkeld verschijnsel. Er zijn talrijke pogingen gedaan om dat verschijnsel te definiëren en te verklaren. De vier meest gangbare van deze verklaringen zal ik hier in het kort weergeven.

(1) De agnostische verklaring

Volgens de agnostische verklaring is gebed geworteld in bijgeloof. Het is «een van de grootste vergissingen van de mensheid», «een wanhopige poging van verdwaasde mensen om zich te verzoenen met al het onbegrijpelijke om hen heen». Gebed is dus oplichterij. Tegen iemand die bidt moeten we zeggen: «Dwaas, waarom smeek je met je onnozele gebeden vruchteloos om dingen die geen dag ooit bracht, zal brengen of kan brengen?» [47]

Omdat de synagoge berust op oplichterij, moet hij worden afgeschaft. Er is dan ook al een groot aantal mensen dat gebed uit zijn leven heeft gebannen, dat aan die onzin een einde heeft gemaakt.

Er zijn mensen die van mening zijn dat de synagoge alleen tot nieuw leven gebracht kan worden door het gebed zoveel mogelijk terug te dringen en de synagoge om te vormen tot een sociaal centrum. [48] Maar laten we wel wezen. Eén ding is zeker: zoals een mens niet kan leven zonder ziel, zo kan religie niet overleven zonder God. Onze ziel verdroogt zonder gebed. Als we in de synagoge niet langer streven naar gebed, is dat niet een compromis maar een nederlaag; niet een concessie maar een ontarding. Bidden met kawwana (innerlijke toewijding) mag dan moeilijk zijn, bidden zonder kawwana is absurd.

(2) De behavioristische verklaring

Er zijn mensen die blijkbaar van mening zijn dat we religieuze handelingen kunnen verrichten in een geestelijk niemandsland, met een ziel die afwezig is, met een hart dat hermetisch gesloten is; dat de uiterlijke verrichtingen het wezen van het gebed vormen; dat het strikt in acht nemen van alle voorschriften hetzelfde is als vroomheid. Met deze ideeën wekken ze de indruk alsof het bij religie alleen maar om het uiterlijk gedrag gaat; alsof religie niets te maken heeft met innerlijk leven. [49]

Een dergelijke opvatting, die we religieus behaviorisme zouden willen noemen, beperkt het Jodendom onbedoeld tot een soort gewijde natuurwetenschap waarbij elk gevoel voor het onmeetbare, het innerlijke, het bovennatuurlijke ontbreekt.

Op het persoonlijke vlak is het religieus behaviorisme heel vaak een weerspiegeling van een zeer gangbare theologie, waarin eerbied voor de traditie het eerste en hoogste geloofsartikel is. We worden opgeroepen ons aan de geboden te houden of de diensten bij te wonen uit respect voor wat we van onze voorouders hebben geërfd. De theologie van de eerbied pleit voor het handhaven van de overgeleverde gebruiken en instellingen en ademt een sfeer van conformisme, bezadigdheid en angst voor spontaniteit. De visie van de religieuze behavioristen is verwant met de opvatting die doorklinkt in Seneca's uitspraak *tamquam legibus iussa est non tamquam dis grata* (men moet zich aan de

religieuze gebruiken houden «omdat de wet dat eist, en niet omdat de goden het wensen»).

«Eerbied voor de traditie» is zonder enige twijfel een zeer wijs, belangrijk, fundamenteel en pedagogisch waardevol beginsel, maar het zou absurd zijn, en bovendien averechts werken, om er het belangrijkste geloofsartikel van te maken.

Het religieus behaviorisme heeft vele mensen in de greep en is in belangrijke mate verantwoordelijk voor de crisis van het gebed.

(3) De sociologische verklaring

Er is nog een verklaring die je overal in preken, gemeentebleden en boeken tegenkomt. «Bidden is zich identificeren met het volk Israël» of «gebed biedt de gelegenheid diep door te dringen in de levende realiteit» van ons volk. Wanneer mensen worden uitgenodigd lid te worden van een synagoge, wordt daarbij het argument gebruikt dat «de synagoge de Jood de mogelijkheid biedt zich te vereenzelvigen met zijn volk. Alleen gezamenlijk gebed kweekt een gevoel van saamhorigheid.» Een dergelijke benadering is gebaseerd op een theologie waarin God beschouwd wordt als een symbool van het sociale gebeuren, als een belichaming van de groepsidealën, als «het wezen van de beminde gemeente» [50]; als «de geest van een volk en, voor zover er sprake is van een mensenwereld ..., de Geest van de Wereld» [51]; als de «Scheppende Goede Wil» , die ons in staat stelt onze morele krachten te bundelen. [52]

«Identificatie met het volk» kan worden omschreven als een maatschappelijk gebeuren. Maar is een maatschappelijk verschijnsel hetzelfde als gebed? Vormt identificatie met het Joodse volk bovendien echt wel de essentie van het gebed? Aan wie spiegelen we ons? Aan Elia, die zich verre hield van de samenkomsten van zijn volk, of aan de Baälspriesters die zich identificeerden met het volk dat zij leidden? De profeten van Israël waren bepaald niet geneigd in te spelen op onder het volk verbreide gevoelens en opvattingen. Hoe belangrijk, fundamenteel en geheiligd identificatie met het volk Israël ook is, we moeten niet vergeten dat het belang en de heiliging van die identificatie te danken is aan Israëls bijzondere relatie met de wil van God. Het is deze relatie die onze verbondenheid met het volk Israël uittilt boven het niveau van puur nationalisme.

De verklaring die het gebed ziet als een sociaal gebeuren, vloeit voort uit een opvatting die we de sociologische misvatting zouden kunnen noemen. Volgens deze opvatting heeft de enkeling uitsluitend bestaansrecht als drager van ideeën en opvattingen die zijn geworteld in het bestaan van de groep waartoe hij behoort. Wat het Jodendom betreft: we gaan volledig voorbij aan de eigenheid van het Jodendom, als we teveel nadruk leggen op de sociale kant of het gemeenschapsaspect. Het is waar dat een Jood nooit bidt als een geïsoleerde eenling, maar als deel van de gemeenschap van Israël. Maar gebed vindt plaats in het hart van de enkeling. Bidden is een hoogst persoonlijke verplichting, een uitgesproken privé-aangelegenheid, die niet kan worden gedelegeerd aan de voorzanger of de gemeenschap als geheel. Wij bidden samen met heel Israël en tegelijk bidt ieder voor zich. Anders dan de sociologen menen, was het individuele gebed er in de geschiedenis van de religie eerder dan het gemeenschapsgebed.

De sociologische benadering gaat voorbij aan de unieke kanten van het gebed. Richten we tijdens het gebed de aandacht op de groep? Luister naar Psalm 63:2-5: *O God, Gij zijt mijn God, U zoek ik vol verlangen. Mijn ziel dorst naar U, mijn vlees smacht naar U, in een land dor en mat, zonder water. Zo heb ik in het heiligdom naar U uitgekeken om Uw kracht en Uw heerlijkheid te zien. Want Uw trouw is beter dan leven; mijn lippen zullen U prijzen. Zo zal ik U zegenen zolang ik leef; ik zal mijn handen opheffen*

en aanroepen Uw Naam.

Zouden we nu werkelijk de sociologische verklaring van gebed als identificatie met de groep op deze psalm kunnen toepassen?

(4) De solipsistische verklaring

Volgens deze verklaring speelt het gebedsleven zich uitsluitend af binnen de grenzen van het eigen ik. Uitgangspunt daarbij is dat God een idee is, een proces, een bron, een macht. Maar je kunt niet bidden tot een idee; je kunt je gebeden niet richten tot een bron van waarden; je kunt je gebeden niet beginnen zoals je een rondschrijven begint, met L.s.

Tot wie bidden we dan? Toch heeft men op die vraag een antwoord. Zoals een hedendaagse schrijver het uitdrukt: We richten onze gebeden «tot het goede in onszelf» . [53]

Ik wil niet ontkennen dat we allemaal last hebben van egocentrische neigingen. We zijn geneigd ons te beperken tot onze eigen ideeën, belangen en gevoelens. Maar moeten we die egocentrische kwaal tot een deugd verheffen? De functie van het gebed is juist om die kwaal te boven te komen, om de wereld te leren zien in een ander perspectief. Het ik is niet de spil, maar de spaak van het wentelende wiel. Het gebed dient om het zwaartepunt van het leven te verschuiven van zelf-bewustzijn naar zelf-overgave. [54]

Volgens het religieus solipsisme moeten we doorgaan met bidden, omdat bidden een nuttige bezigheid is. De ideeën achter het gebed zijn natuurlijk onjuist; het is natuurlijk onzinnig om te geloven dat God «gebeden en smekingen hoort» , maar we moeten de woorden blijven zeggen, omdat het goed is voor onze gezondheid. Is dat werkelijk zo? Hoe kan geestelijke oneerlijkheid goed zijn voor onze ziel?

DE SCHEIDING VAN KERK EN GOD

Wij zijn nazaten van hen die aan de wereld leerden wat gebed is. Onze vaders schiepen de enige universele taal die er is: de taal van het gebed. In de hele westelijke wereld spreekt men tot God in de taal van onze gebeden, van onze psalmen. Ligt het dan niet voor de hand onze vaders te vragen wat de diepere zin van het Joodse gebed is? Maar zijn we bereid die vraag te stellen? En zijn we in staat het antwoord te begrijpen? De moeilijkheid is dat we vaak wel de uiterlijke trekken van onze vaders hebben geërfd, maar een aantal van hun geestelijke kwaliteiten niet hebben overgenomen. Biologisch zijn we Joden; theologisch zijn we in hoge mate heidenen. Onze handen zijn de handen van Jakob, maar onze stem is vaak de stem van Ezau.

Bitter en schrijnend zijn de problemen waar de religie zich voor gesteld ziet: lijden, zonde, wanhoop. Duisternis heerst in de wereld. Ontzetting vervult onze ziel. Wat heeft de gemeenschap van Israël de wereld te zeggen?

We breken ons het hoofd over het probleem van kerk en staat. Maar hoe zit het met de kerk en God? De scheiding tussen kerk en God lijkt soms vollediger te zijn dan die tussen kerk en staat.

Moderne bewegingen hebben de gewoonte ontwikkeld Bijbelverzen te amputeren. Sommige van zulke geamputeerde verzen zijn beroemde slagzinnen geworden. De naam van de Bike-beweging [55] is een afkorting van de woorden Huis van Jakob, komt en laat ons gaan! (Jesaja 2:5); de woorden die de kern van het vers bevatten, in het licht van de Heer zijn weggelaten. Leerlingen van Achad Ha'am [59] verkondigden: *Niet door kracht noch door geweld, maar door Geest!* (Zacharia 4:6). Maar de profeet zei: *door Mijn geest*. Het Joods Nationaal Fonds heeft als officieel motto: *Het land zal niet*

voor altijd verkocht worden! (Leviticus 25:23); het eind van de zin, *want het land is van Mij is weggelaten*. In de laatste wereldoorlog was onder de Russische Joden de slagzin populair: *Ik zal niet sterven, maar leven!* (Psalm 188:17); het vervolg *en de daden van de Heer vertellen* liet men weg.

Gebed is de ziel in een notendop. Het is de hele ziel in één ogenblik samengebald; het is de kwintessens van al onze daden, de climax van al onze gedachten. Het reikt zo ver als onze gedachten. Als nu de To- ra niet meer is dan de nationale literatuur van het Joodse volk; als het mysterie van de openbaring wordt afgedaan als bijgeloof, dan is gebed eigenlijk niet meer dan een monoloog. Als God niet in staat is tot ons te spreken, hoe zouden wij dan in staat zijn tot Hem te spreken? Gebed is dus onderdeel van een groter geheel. Het hangt samen met onze totale innerlijke houding en met de vraag hoe vertrouwd we zijn met God. Als ons leven zo kaal en zo onvruchtbaar is dat gebed er niet tot bloei kan komen, als onze gedachten en angsten te weinig inhoud hebben om zich tot gebed te verdichten, dan is een innerlijke heroriëntatie uiteraard een dringende noodzaak. En dat is de opgave waar we op het ogenblik voor staan. Het thema van het gebed is niet het gebed; het thema van het gebed is God. We kunnen alleen bidden als we geloven in ons vermogen de oneindige, barmhartige, eeuwige God aan te spreken.

We moeten bovendien niet voorbijgaan aan een van de grondbeginselen van het Jodendom. Er is iets dat veel groter is dan mijn verlangen om te bidden, en dat is Gods verlangen dat ik bid. Er is iets dat veel groter is dan mijn wil om te geloven, en dat is Gods wil dat ik geloof. Hoe onbelangrijk zijn mijn zielsroerselen in dit immense heelal! Hoe absurd zijn al mijn gebeden, als het niet Gods wil is dat ik bid, als God niet naar ons gebed verlangt. [57]

We kunnen de hemel niet bereiken door een toren van Babel te bouwen. De Bijbelse weg tot God is een weg van God. Ons gebed krijgt betekenis doordat God erop wacht.

Hoe moeten we gebed omschrijven? Omdat het in de eerste plaats thuishoort in de wereld van het menselijk bewustzijn, moeten we de vraag stellen: Waar is iemand zich tijdens het gebed van bewust? Er is in de rabbijnse literatuur een klassieke uitspraak die de minimumvoorwaarde voor gebed formuleert in termen van menselijk bewustzijn: Weet voor Wie je staat. [58] Binnen deze zo korte formulering vallen in feite drie ideeën te onderscheiden, die we nu een voor een nader zullen bezien. [59]

WEET (OF BEGRIJP)

Gebed kan niet bestaan zonder een zekere mate van begrip of besef; we kunnen niet bidden zonder ons verstand te gebruiken. Begrip is een *conditio sine qua non* voor gebed. Gebed kan niet leven in een theologisch vacuüm. Het komt voort uit inzicht.

Gebed moet niet worden behandeld alsof het een resultaat is van onnadenkendheid, alsof het het best gedijt in een klimaat van gedachteloosheid. We hebben begrip en geestelijke wijsheid nodig om te weten wat het betekent tot God te bidden. Het minste is wel dat we ons losmaken van de betovering van de eigengemaakte goden, dat we ons niet langer onvoorwaardelijk overgeven aan de valse voorstellingen die in onze geest leven.

Leven zonder gebed is leven zonder God, leven zonder ziel. We kunnen niet over Hem denken als we niet eerst geleerd hebben tot Hem te bidden. Want dat is de manier waarop we leren denken over de ware God — de God van Israël. We zijn ons bewust van Zijn aanwezigheid lang voordat we denken over Zijn wezen. En bidden is Zijn aanwezigheid bespeuren.

Er zijn mensen die beweren dat bidden een kwestie van emotie is. In hun verlangen het

gebed nieuw leven in te blazen roepen zij ons op onze gevoelens de vrije loop te laten. Dit berust natuurlijk op een misverstand. Emotie is een belangrijk onderdeel, maar niet de bron van het gebed. Voor het gebed is het niet van belang of iemand opvliegend of kalm van aard is. Ons vermogen om te bidden hangt niet af van ons temperament. Iemand kan uiterst emotioneel zijn en er toch niet in slagen dat vermogen tot ontwikkeling te brengen. De beslissende factor is: gebed komt voort uit inzicht. Het ontstaat niet door je verstand uit te schakelen.

Gebed is bovendien bij machte begrip voort te brengen. Het verschaft ons vaak een inzicht dat we met filosofische beschouwingen nooit kunnen bereiken. Sommige van onze meest fundamentele inzichten, beslissingen en keuzes ontstaan in ogenblikken van gebed. Vaak slaagt gebed waar bespiegelingen falen. Wat denken is voor de filosofie, is gebed voor de religie. En het gebed reikt verder dan de filosofische beschouwing. Heiligheid is geen filosofische waarheid — het is het waarmerk van het gebed.

«Rabbi zei: Het verbaast me dat de bede om inzicht op sabbat uit het gebed is weggelaten. Want als er geen inzicht is, hoe kunnen we dan bidden?» [69]

Weet voor wie je staat. Het is niet zo gemakkelijk dat weten, dat inzicht, te verwerven. Het «is noch een geschenk dat we zomaar ontvangen noch een schat die we onverwacht vinden». Ons bewust zijn van God, Zijn aanwezigheid in ons dagelijks leven bespeuren is een kunst die we niet in een handomdraai leren. «Gods genade klinkt in ons leven als een staccato. Alleen door de schijnbaar op zich zelf staande tonen vast te houden leren we geleidelijk de melodie onderscheiden.» [6 1]

Wij doen niet langer moeite om dat inzicht te verwerven. In de moderne seminaria voor de opleiding van rabbijnen en leraren maakt het inzicht krijgen in de betekenis van gebed geen deel meer uit van het lesprogramma. En zo zijn het niet meer de psalmdichter, Rabbi Jehoeda Halevi, Rabbi Jesaja Horovitz of Rabbi Nachman van Bratslav die onze visie op God en het gebed bepalen, maar Hegel, Freud, of Dewey.

VOOR WIE

Het zou in tegenspraak zijn met de geest van het Joodse gebed om «voor wat» te zeggen. Wat is het meest onbepaalde voornaamwoord. Wat zeggen is volkomen vrijblijvend en afstandelijk. Het verwacht niet een bepaald antwoord. Elk antwoord is goed. Maar wie volkomen onbetrokken is, wie zelfs geen vermoeden heeft van het antwoord, kent de betekenis van de meest fundamentele vraag nog niet en is nog niet klaar voor het gebed. [62]

Als God een wat is, een macht, de som van alle waarden, hoe kunnen we dan tot Hem bidden? Een «ik» kan niet bidden tot een «het». Als God niet minstens even werkelijk is als ikzelf, als ik er niet van overtuigd ben dat God minstens even levend is als ik, hoe zou ik dan kunnen bidden?

JE STAAT

Gebed is meer dan een ontvouwing van gevoelens en gedachten, meer dan een beweging van de lippen. Het is iets dat zich afspeelt tussen de mens en God — in aanwezigheid van God.

Een gebedstekst lezen of bestuderen is niet hetzelfde als bidden. Gebed wordt gekenmerkt door de beslissing Gods aanwezigheid tegemoet te treden. Bidden betekent zich blootstellen aan Hem en aan Zijn oordeel.

Als «gebed de uitdrukking is van het gevoel thuis te zijn in de wereld» [63], dan vertoonde de psalmdichter die uitriep: «Ik ben een vreemdeling op aarde, verberg Uw geboden niet voor mij» (119:19), wel een jammerlijk gebrek aan inzicht in de aard van

het gebed. Gedurende vele eeuwen Joodse geschiedenis was de werkelijke drijfveer voor het gebed niet «het gevoel thuis te zijn in de wereld», maar het gevoel niet thuis te zijn in de wereld. Bij zoveel leed en kwaad, bij al die keren dat het ons niet lukt te leven naar Gods wil, kunnen we niet anders dan ons angstig en ontheemd voelen. Dat gevoel werd nog versterkt door de diep schokkende ontdekking dat God zelf niet thuis is in een wereld waar Zijn wil wordt veronachtzaamd, waar Zijn koningschap wordt ontkend. De Sjechina is in ballingschap, de wereld is corrupt, de wereld zelf is niet thuis . . .

Bidden betekent *God terugbrengen in de wereld, Zijn koningschap vestigen, Zijn glorie laten oplichten*. Het is daarom dat we op de centrale momenten van ons leven, tijdens de Ontzagwekkende Dagen, uit de diepte van onze onrust een gebed om verlossing laten horen:

Breng dan, Heer onze God, het ontzag voor U over al Uw werken en de huiver voor U over al wat Ge geschapen hebt; dat al Uw werken U vrezen en alle schepselen zich voor U neerbuigen en zij allen één bond vormen om Uw wil van ganser harte te volbrengen [64]

Groot is de kracht van het gebed. Want bidden is Gods aanwezigheid in de wereld vergroten. God is transcendent, maar ons gebed maakt Hem immanent. Dit ligt besloten in het idee dat God de mens nodig heeft: Zijn immanentie hangt van ons af. [65] Wanneer wij zeggen: *Gezegend zij Hij*, vergroten we Zijn heerlijkheid, verlenen we deze wereld de glans van Zijn geest. Jitgadal we-jitkadasj: *Moge Gods grote naam in de wereld vergroot en geheiligd worden . . .* [69] Moge er in deze wereld meer van God zijn.

Bepalend voor het gebed is niet de mystieke ervaring dat wij dichtbij Hem zijn. Bepalend is niet ons gevoel, maar onze zekerheid dat Hij dichtbij ons is — al is zelfs Zijn aanwezigheid verhuld en ongrijpbaar voor onze emoties. Bepalend zijn niet onze emoties, maar onze overtuiging. Als die overtuiging ontbreekt, als Gods aanwezigheid een fictie is, dan is tot God bidden een hersenschim. Als God niet in staat is naar ons te luisteren, dan is het onwijs tegen Hem te spreken.

De werkelijke bron van gebed is, zoals we al zeiden, niet emotie maar inzicht. Wat ons in staat stelt te bidden is inzicht in het mysterie van het bestaan, is ons gevoel voor het onzegbare. Zolang we geen oog hebben voor wat buiten ons gezichtsveld en buiten het bereik van onze rede ligt; zolang we blind zijn voor het mysterie van het zijn, is de weg van het gebed voor ons gesloten. Als het opgaan van de zon niet meer is dan een dagelijks terugkerend natuurverschijnsel, is er geen reden om te zeggen: Gij verlicht in erbarmen de aarde en die haar bewonen . . . elke dag weer. . [70] Als brood niets anders is dan meel dat is natgemaakt, gekneet, gebakken en tenslotte uit de oven gehaald, dan is het zinloos om te zeggen: *Gezegend Gij ... die brood uit de aarde doet voortkomen*.

De weg naar het gebed loopt via verwondering en fundamentele verbazing. De belangrijkste hinderpalen op die weg worden gevormd door de illusie dat we alles moeten kunnen begrijpen, door onze onverschilligheid voor het overall aanwezige mysterie en door het dwaze idee dat we uiteindelijk op onszelf kunnen vertrouwen. Gebed komt tot stand op momenten dat we staan voor het mysterie van leven en sterven, van weten en niet weten, van liefhebben en niet kunnen liefhebben. Dat zijn de momenten waarop we ons richten tot Hem die het mysterie te boven gaat.

«Waarom zeggen de wijzen dat iemand die bij het bidden zijn stem verheft, een kleingelovige is? Omdat bidden inhoudt dat we geloven in Gods bereidheid antwoord te geven op de menselijke beden. Geloof, in God geloven, is zich verbonden weten met de hoogste werkelijkheid, met de werkelijkheid van het mysterie. Die verbondenheid is de

essentie van het geloof. Ons geloof is in staat de werkelijkheid van het mysterie te bereiken. Dat is misschien de reden waarom het woord voor geloof (amen, amana, èmoena) begint met een *alef*, de eerste letter van het hebreeuwse alfabet: het geloof reikt tot aan de oorsprong van al het geschapene. De naam van deze letter alef schrijft men met dezelfde tekens als het woord *pèlè*, dat zowel verwondering als mysterie betekent. [...] Wie te luid bidt, heeft de hoogste werkelijkheid, de werkelijkheid van het mysterie, nog niet bereikt. Hij is slechts gevoelig voor wat voor de hand ligt en in het oog springt. Maar wat in het oog springt heeft geen speciale binding met de hoogste werkelijkheid. Want het hoogste is verborgen.» [68]

Onze eerste reactie is lofprijzing. We branden van verlangen om uit te drukken wat Zijn aanwezigheid betekent, maar we zijn er niet toe in staat. We kunnen slechts zingen, we kunnen slechts woorden van lof zeggen.

Daarom neemt de lofprijzing in de Joodse liturgie een belangrijker plaats in dan de smeekbede. Lofprijzing reikt dieper, want daarbij gaat het niet in de eerste plaats om het besef hoe afhankelijk we zijn en hoeveel we nodig hebben, maar om het besef van Gods majesteit en glorie. [69] Wanneer we Hem prijzen, verdwijnt alles wat ijdel, alles wat vals is. We bereiken een hoger niveau van leven.

Want U komt toe, Heer onze God en God van onze vaders, lied en hulde, lof en zang, kracht en heerschappij, glorie, grootheid en macht, loflied en heerlijkheid, heiligheid en koningschap, zegeningen en dankzeggingen. [70]

We weten het. Ons gebed is ontoereikend. Onze woorden schieten tekort. Onze meest verheven termen blijven ver onder de maat.

DE POLARITEIT VAN HET GEBED

Het Joodse gebed heeft te kampen met een bijzonder probleem. Er zijn regels die ons vertellen hoe we moeten bidden, wanneer we moeten bidden en wat we moeten bidden. Er zijn vaste tijden, vaste gewoonten en vaste teksten. [71] Anderzijds is gebed «de dienst van het hart», iets dat opwelt uit de ziel, een zaak van *kawwana*. Het Joodse gebed wordt dus bepaald door twee tegengestelde principes: ordening en opwelling, regelmaat en spontaniteit, gelijkvormigheid en eigenheid, voorschrift en vrijheid [72], plicht en voorrecht [73], empathie en zelf-expressie, inzicht en gevoeligheid, belijdenis en geloof, het woord en wat het woord te boven gaat. [74]

Deze principes zijn de twee polen waar het Joodse gebed om draait. Omdat ze ieder een andere kant op wijzen, kan er alleen sprake zijn van een evenwicht wanneer ze beide even sterk zijn. Meestal blijkt echter de pool van de regelmaat sterker te zijn dan die van de spontaniteit, en als gevolg daarvan dreigt voortdurend het gevaar dat gebed verwordt tot sleur, tot een automatisme, tot een eindeloze herhalingsoefening. Het vaste patroon en de regelmaat van onze eredienst dreigen elke spontaniteit bij het bidden te verstikken. De grote vraag is dus hoe we kunnen voorkomen dat het principe van de regelmaat de spontaniteit of *kawwana* van zijn kracht berooft. Dit probleem speelt trouwens niet alleen bij het gebed, maar bij de naleving van alle Joodse voorschriften. Wie zich van deze kernvraag niet bewust is, is een naïeveling; wie met een eenvoudig antwoord aankomt, is een kwakzalver.

Het probleem heeft een algemene geldigheid. Polariteit is een wezenskenmerk van alles wat bestaat; zo is in het Jodendom de verhouding tussen *halacha* (de wet) en *aggada* (de innerlijke betekenis) er een van polariteit. Theoretisch lijken ze elkaar uit te sluiten, maar in werkelijkheid sluiten ze elkaar in. Volgens de Joodse traditie is er geen *halacha* zonder *aggada* en geen *aggada* zonder *halacha*; we mogen noch het lichaam

onderwaarderen noch de geest voor onbelangrijk verslijten. Het lichaam is de discipline, het vaste patroon, de wet; de geest is innerlijke toewijding, spontaniteit, vrijheid. Een lichaam zonder geest is een lijk; een geest zonder lichaam is een spook.

Maar deze polariteit leidt tot een voortdurende onrust en af en toe tot spanning. Hoe houden we de wisselwerking tussen traditie en vrijheid in stand? Hoe bewaren we zowel de keva als de kawwana, zowel de regelmaat als de spontaniteit, zonder de een te verstoren en de ander te verstikken?

Op het eerste gezicht lijkt de relatie tussen halacha en aggada in het gebed heel eenvoudig. De traditie geeft ons de tekst, wij vormen de kawwana. De tekst is eens en voor al gegeven, de innerlijke toewijding ontstaat elke keer opnieuw. De tekst is eigendom van alle eeuwen, kawwana is de schepping van een enkel moment. De tekst behoort aan alle mensen, kawwana is de persoonlijke aangelegenheid van elk individu. En toch is het probleem verre van eenvoudig. De tekst komt uit een boek, hij is gegeven; kawwana moet uit ons hart komen. Maar is ons hart in staat om steeds maar weer — driemaal per dag — innerlijke toewijding op te brengen? En zo ja, is die toewijding dan in overeenstemming met de inhoud van de tekst?

DE KAWWANA STAAT VOOROP

Bij de meeste wetsvoorschriften stelt de Joodse traditie om pedagogische redenen het principe van keva voorop. In vele gevallen geldt de regel dat iemand die zonder de vereiste kawwana een bepaalde handeling heeft verricht, ex post facto (achteraf beschouwd) wordt geacht aan zijn verplichting te hebben voldaan. Maar bij het gebed stelt de halacha nadrukkelijk de kawwana voorop; hier gaat de innerlijke gezindheid vóór de uiterlijke handelingen, in elk geval theoretisch. [75] Zo zegt Maimonides:

«Gebed zonder kawwana is helemaal geen gebed. Wie zonder kawwana gebeden heeft, moet zijn gebed overdoen. Iemand die zijn gedachten niet kan bepalen of in beslag genomen wordt door andere dingen, moet niet bidden voordat hij zijn evenwicht hervonden heeft. Daarom mag iemand die net van een reis terug is of iemand die vermoeid of gespannen is, niet bidden voordat hij tot rust is gekomen. De wijzen zeiden: Wanneer iemand van een reis terugkomt, laat hij dan drie dagen wachten, totdat hij uitgerust en van alle inspanningen bekomen is; daarna kan hij weer bidden.» [76]

Gebed is niet dienst van de lippen; het is dienst van het hart. «De woorden zijn het lichaam, de gedachten zijn de ziel van het gebed.» Als onze gedachten elders zijn, terwijl onze tong doorpraat, is ons gebed als een lichaam zonder ziel, als een schil zonder vrucht. We lijken dan op de dienaar wiens meester naar huis terugkeerde. De dienaar droeg zijn vrouw en familieleden op om hun meester te verwelkomen en hem van eten en drinken te voorzien, terwijl hijzelf naar de kermis ging. [77]

Niet voor niets schrijft Nachmanides — in tegenstelling tot andere commentatoren — dat bidden niet een plicht is, maar een voorrecht, en dat wie bidt niet bezig is met het vervullen van een wetsvoorschrift. Gebed wordt ons niet opgelegd door de wet van God, maar door de liefde en «genade van de Schepper, Hij zij gezegend, om te horen en te antwoorden wanneer wij tot Hem roepen» . [78]

In de praktijk heeft de regelmaat echter vaak de overhand gekregen over de spontaniteit. Gebed is lippendienst geworden, een verplichting waaraan we moeten voldoen, een karwei dat we zo gauw mogelijk moeten klaren. «Dit volk nadert en eert Mij met hun mond en met hun lippen, maar hun hart houden zij ver van Mij en hun ontzag voor Mij is een aangeleerd mensengebod.» [79]

Aan de hand van een gelijkenis kunnen we verduidelijken waarom bij het gebed de

innerlijke gezindheid voorop staat. Er was eens een koning die zijn dienaren opdroeg om zijn lievelingsgerecht voor hem klaar te maken. En de dienaren brachten hem de gevraagde maaltijd en hij at ervan. Nu was voor het klaarmaken van het gerecht een he-leboel werk nodig geweest: hout hakken, water halen, dieren slachten, vuur maken, potten en pannen schoonmaken en koken. Maar daarover had de koning bij zijn opdracht niet gesproken; hij had alleen om zijn lievelingsgerecht gevraagd. En als het mogelijk was geweest om de gevraagde maaltijd zonder al die voorbereidingen op tafel te brengen, dan zou daarmee toch aan zijn opdracht zijn voldaan. Want de koning was helemaal niet geïnteresseerd in het hout of het water en het kon hem totaal niet schelen op welke wijze het voedsel bereid werd.

Stel je nu eens voor wat er zou gebeuren als de dienaren bij het begin van de maaltijd zouden binnenkomen met de potten en pannen. En als de koning zou vragen: «Wat is dat allemaal?» , dat ze dan tegen hem zouden zeggen: «Heer, U hebt ons opgedragen uw lievelingsgerecht klaar te maken. Hier is het kookgerei dat daarvoor nodig is» . Zou de koning dan niet kwaad worden en terecht tegen ze zeggen: «Ik droeg jullie op om mij mijn lievelingsgerecht te brengen! Vroeg ik jullie om potten en pannen?!» [80]

En zo is het ook met woorden van gebed als het hart afwezig is.

Gebed wordt een schijnvertoning wanneer het zich niet meer afspeelt in de ziel. Het wezen van het gebed wordt gevormd door aggada, de innerlijke gezindheid. Maar het zou een tragische vergissing zijn de betekenis die de halacha voor het gebed heeft, te onderschatten. De halacha tilt het gebed van het niveau van een individueel gebeuren naar dat van een eeuwig contact tussen het volk Israël en God; van het niveau van een losstaande, voorbijgaande ervaring naar dat van een blijvend verbond. De halacha maakt dat we niet af en toe, met tussenpozen, maar wezenlijk en voortdurend bij God behoren. De regelmaat van het gebed brengt tot uitdrukking dat ik tot een vaste ordening behoor, tot het verbond tussen God en Israël, dat geldig blijft ongeacht of ik me ervan bewust ben of niet.

Wat ben ik God dankbaar dat er een plicht om te bidden bestaat, dat er wetten zijn om mijn rusteloze geest eraan te herinneren dat het tijd is om aan God te denken, tijd om — in ieder geval voor een ogenblik — mijn eigen ik buiten beschouwing te laten! Wat een geluk is het, te staan onder Gods wil. Ik ben niet altijd in de stemming om te bidden. Mijn blik reikt niet altijd ver genoeg en mijn kracht is niet altijd groot genoeg om in Gods aanwezigheid een woord uit te brengen. Maar als ik zwak ben, geven de wetten mij kracht. Als mijn blik vertroebeld is, verschaft de plicht mij inzicht. [81]

We moeten niet denken dat kawwana een sinecure is. Kawwana eist een voortdurende inspanning en we slagen vaker niet dan wel. Maar als we niet geestelijk verlamd willen raken, moeten we de strijd om kawwana niet opgeven. — Laten we nog een voorbeeld geven:

Het kwam voor dat iemand een gebed om bijgelovige of magische redenen herhaalde. Om dat te voorkomen verordent de Talmoed dat men iemand die tweemaal Hoor (Israël) of tweemaal Wij danken U zegt, het zwijgen moet opleggen. Rav Pappa vroeg aan Abbajé: Maar misschien herhaalde de persoon in kwestie zijn gebed wel, omdat hij de woorden de eerste keer zonder kawwana had gezegd. Hij herhaalde zijn gebed dus om ze nu mét kawwana te zeggen. In dat geval is er geen reden om iemand van bijgeloof of magische praktijken te verdenken, dus waarom moeten we hem dan het zwijgen opleggen? Daarop antwoordde Abbajé: «Is er iemand die op zo vertrouwelijke voet staat met de hemel?» Heeft iemand het recht om tegen God te spreken zonder er bij na te denken, zoals je tegen een boezemvriend spreekt? «Als hij de eerste keer zijn hart

niet richtte, dan slaan we hem met een smidshamer totdat hij zijn aandacht richt.» [82]
 Bidden doen we niet terwille van iets anders. We bidden om te bidden. Het gebed is de koningin van de geboden. Bij elke religieuze handeling die we verrichten, speelt gebed een rol. Er is geen mitswa (gebod; religieuze handeling) die we in ons leven zo vaak en zo voortdurend ontmoeten als het gebed.

Zowel de Talmoed als de wetscodices van Maimonides en Caro beginnen met een bespreking van het gebed. Ze vertellen ons dat «gebed groter is dan goede daden» , «groter dan de offers» . [83] Volgens Rabbenoe Bachja ben Asjer reikt het gebed hoger dan het niveau van waaruit de inspiratie van de profeten komt. [84]

Gebed vormt het basisprincipe van het Joodse leven. Want wat is het doen van de geboden anders dan een vorm van God aanbidden? Wat is een mitswa, een religieuze handeling? Een gebed in de vorm van een daad.

Het is door het gebed dat we ontdekken of we God dienen of een idee van God. Gebed is de test voor alles wat we doen. Wat is het verschil tussen Tora en Wissenschaft des Judentums? Als een idee dat we hebben uitgewerkt en doordacht, tot gebed wordt, is het Tora. Als het ons helpt om met grotere kawwana te bidden, is het Tora. Zo niet dan is het Wissenschaft. Gebed is van geen belang, als het niet van het hoogste belang is. Het is een van de dingen die «op het toppunt van de wereld staan» , die boven de wereld uitstijgen en opstijgen naar God, «en die door de mensen niet geacht worden» . [85]

«Het uur van gebed is zowel de kern als de vrucht van onze tijd, terwijl alle andere uren als wegen zijn die naar dat uur toe leiden. [. .] De gebedstijden verhouden zich tot de ziel als de maaltijden tot het lichaam. Gebed is voor de ziel wat voedsel is voor het lichaam. En de zegen die we aan het gebed ontleen, duurt voort totdat het weer tijd is om te bidden, net zoals de kracht die we opdoen bij het middagmaal voortduurt tot het avondmaal.» [86]

GEBED IS EEN OFFER

Bidden is meer dan mediteren, en het zeggen van de gebeden houdt meer in dan met de ogen de woorden in het gebedenboek volgen en ze tegelijk met de mond tot klinken brengen. Een leraar uit de derde eeuw stelt dat wanneer we iemand oproepen om als voorganger op te treden, we dit niet moeten doen met de woorden: *Kom en bid*. We moeten zeggen: Kom, karev. Omdat het hebreeuwse woord karev vier betekenissen heeft, duidt deze oproep de vier taken aan die de voorganger moet vervullen. Karev betekent: *breng onze offers; vervul onze behoeften; voer onze strijd; breng ons nader tot Hem*. [87]

De uitspraak dat sinds de verwoesting van de tempel in Jeruzalem het gebed de plaats van het offer heeft ingenomen, betekent niet dat met het ophouden van de offerdienst ook de offers zijn verdwenen. Gebed is niet een vervanging van de offers. Gebed is een offer. De inhoud van het offer is veranderd: we brengen geen dingen meer, we brengen onszelf. De geest is dezelfde gebleven.

«Aanvaard de offeranden van mijn mond, o Heer» , zegt de psalmist (119:108). «Laat mijn gebed als reukoffer voor uw aangezicht staan, het opheffen van mijn handen als avondoffer» (141:2). In ogenblikken van gebed trachten wij afstand te doen van onze ijdelheden, onze onbeschaamdheid te verbranden, vooroordeel, huichelarij en afgunst achter ons te laten. We leggen al onze vermogens voor Hem. Het woord is slechts een altaar. Wij brengen geen offer. Wij zijn het offer.

Wanneer iemand bidt moet hij «zich aansluiten bij hen die bereid zijn zich op te offeren voor de heiliging van Gods Naam, door met de juiste innerlijke toewijding de belijdenis

van Gods eenheid, het Hoor Israël, uit te spreken. Wanneer hij dan bij het gebed Waar en vast aan de poort van de allerhoogste hoogten klopt, moet hij zich verootmoedigen en zo overgaan naar de Amida (het stille gebed), zodat hij zich bij het zeggen daarvan arm, behoeftig en gebroken van hart voelt. Dan moet hij zich bij de heiligen voegen door in het gebed Die het gebed hoort zijn zonden te noemen. Dit is wat hij moet doen om de rechterhand, die God uitstrekt naar zondaren die omkeer doen, vast te grijpen . 8] Voor de heiligen is het gebed een waagstuk, een hachelijke onderneming vol gevaar. Ieder die bidt is een priester in de grootste van alle tempels. Die tempel is de hele wereld. Een waarachtig gebed reinigt de tempel, een onzuiver gebed bezoedelt hem. Met een waarachtig gebed kunnen we «werelden bouwen» , met een onzuiver gebed «werelden vernietigen» . Volgens Rabbi Ammi wordt het gebed van de mens alleen verhoord wanneer hij zijn leven ervoor in de waagschaal stelt. [89] «Het is een wonder dat de mens het uur van gebed overleeft» , zegt de Baäl Sjem.

En Rabbi Uri van Strelisk nam elke morgen voor het ochtendgebed afscheid van zijn huisgenoten en vertelde hun wat er met zijn manuscripten moest gebeuren, voor het geval hij bij het bidden het leven zou laten.

De kern van onze innerlijke toewijding bij het zeggen van het Hoor Israël wordt van oudsher gevormd door de bereidheid om terwille van Zijn heilige naam, terwille van de waarheid van het God is Eén het hoogste offer te brengen. Na de opstand van Bar Kochba vaardigde de Romeinse overheid een verbod op Thora-onderwijs uit. De grote Rabbi Akiva echter bleef doorgaan Gods woorden uit te leggen en aan anderen door te geven. Daarop werd hij gearresteerd en uiteindelijk ter dood veroordeeld.

Spontaniteit is het doel

«Toen de Romeinen Rabbi Akiva naar buiten brachten om hem ter dood te brengen, brak de tijd voor het zeggen van het Sjema aan. En hoewel ze zijn vlees met ijzeren kammen aan het kammen waren, bleef hij doorgaan het juk van Gods koningschap op zich te nemen» , ging hij door de woorden van het Sjema te zeggen: Hoor Israël, de Heer is onze God, de Heer is Eén. Gij zult de Heer uw God liefhebben met geheel uw hart, met geheel uw ziel en met geheel uw vermogen. — «Zijn leerlingen zeiden tot hem: 'Onze meester, zo ver?!' (Hoe kun je, ondanks zulke kwellingen nog steeds het Sjema zeggen?!) —

En Rabbi Akiva antwoordde hen: 'Mijn hele leven heb ik me zorgen gemaakt over dit vers: Gij zult de Heer uw God liefhebben met geheel uw ziel, wat wil zeggen: zelfs als Hij je ziel, je leven, van je wegneemt. Want ik vroeg me af, wanneer ik in de gelegenheid zou zijn om deze woorden te vervullen. En nu ik in de gelegenheid ben, zou ik ze dan niet vervullen?' — Hij hield het woord echad (Eén, uit de zin: `De Heer is Eén') zolang aan, tot hij met het woord echad op de lippen de geest gaf. — Toen klonk er een hemelse stem die zei: 'Gelukkig ben je, Rabbi Akiva, dat je de geest gaf met het woord echad.'» [90]

EEN BRIEF OVER HET GELOOF

Zoals we boven al zeiden, is gebed bij machte begrip voort te brengen. Het verschaft ons vaak een inzicht dat we met filosofische beschouwingen niet kunnen bereiken. Gebed is een weg tot geloof. Sommige van onze meest fundamentele inzichten ontstaan in ogenblikken van gebed. De volgende brief kan dat verduidelijken. [91]

«Ik herinner me de dagen van weleer, toen onze liefde voor elkaar was als de liefde die we koesteren voor onszelf. Daarom moet ik tot je spreken. Hoe zou ik het kunnen laten?... Luister naar me, mijn geliefde broeder. Denk niet dat wat ik zeg ketterij of

filosofie is. Wat ik ga zeggen betreft de essentie van het geloof, dat bij machte is de doden tot leven te wekken en waardoor zelfs dorre beenderen de levende God kunnen voelen.

Alle chasidiem, en in het bijzonder de leerlingen van onze grote meester wiens ziel in de hemel is, hebben deze vorm van geloof bereikt. Het is iets dat we met name ontdekken en ervaren in het Stille Gebed — na alle meditaties in de Lofpsalmen — en in het Sjema.

Daar breekt het geloof en het inzicht door dat alles God is . [92] En de duisternis van de 'wereld der verwarring', van de verwarring van goed en kwaad, verdwijnt uit ons gezichtsveld. Je beseft heel goed dat de wereld nog steeds zo is als hij was, dus dat de uiterlijke omstandigheden niet zijn veranderd, maar het hindert niet, het tast je geloof niet aan.

Dit inzicht, dit geloof kan op twee manieren worden bereikt. Of door bijzonder berouwvol en deemoedig te zijn, vanuit het besef hoe ongevoelig we zijn voor de waarheid die toch zo klaar en duidelijk is. Of door ons te warmen aan de gloed van dat geloof, ook al kunnen we het zelf nog niet bereiken . . . Welnu, dit geloof is alle chasidiem gegeven. In hun tegenstanders echter, de mitnagdiem, leeft het geloof diep in het verborgene, is het verhuuld en vaag. Zij hebben het soort geloof dat de kinderen van Israël hadden, toen ze slaven waren in Egypte. Voor hen is God alles voor iedereen. Zij kunnen van alles en nog wat over Hem geloven, maar wat ze niet kunnen, is geloven dat alles God is.

De chasidiem hebben dit geloof altijd gehad. De chasidiem van vroeger, de leerlingen van Rabbi Nachum van Tsjernobyl [93], plachten door dat geloof in heftige extase te geraken. Dat kwam doordat zij de weg van analyse en overdenking hadden verwaarloosd. Bij de leerlingen van onze meester is dit geloof helderder en zuiverder. Ze bereiken dat inzicht tijdens het gebed, zoals boven beschreven, dus het gebed dat gaat van meditatie tot ervaring. Deze flitsen van inzicht dat er niets is dan Hij alleen, dat alles God is, komen en gaan, dringen binnen en trekken zich terug, lichten op en verdwijnen weer; maar zij weten dat alle emanatie zich op deze manier voltrekt — het licht stroomt van Hem uit en naar Hem terug, steeds weer, van de hoogste hoogten tot de diepste diepten.

Dit geloof staat echter nog op een lager niveau. Het staat op één lijn met de wijze waarop een kind weet heeft van zijn vader. Zowel een kind als een volwassene weten wie hun vader is. Een volwassene weet dat niet beter dan een kind. Maar er is één verschil. Een kind weet niet hoe of waarom of op welke manier deze man zijn vader is. Zijn kennis is geen kennis in de strikte zin van het woord, en hij heeft ook geen behoefte aan nauwkeurige kennis. Daarentegen weet een volwassene heel goed hoe en waarom en op welke manier die mens hem verwekt heeft. Deze nauwkeurige kennis van de volwassene, een kennis die ontleend is aan de rede, is echter afhankelijk van het eenvoudige kinderlijke weten. Als het kinderlijke weten dat dit zijn vader is, hem ontbreekt, dan zal hij ook niet beseffen dat dit de mens is uit wie hij lichamelijk en geestelijk voortkomt. De kennis van de volwassene is dus niet alleen een product van de rede.

Wat geldt voor de mens en zijn vader, geldt ook voor de mens en God. Het hogere geloof in God is niet geworteld in de rede maar in de goddelijke ziel [94] waarmee de mens is begiftigd, die wanneer hij is gerijpt, zich scherp en duidelijk van zijn geloof bewust wordt. Want de goddelijke ziel komt niet tot een filosofisch inzicht, maar tot een zuiver geloof. Deze hogere vorm van geloof is in onze ziel gegraveerd als ragfijne

figuren in doorschijnend glas. Wie er een vluchtige blik op werpt, ziet niets. Wie aandachtig kijkt, ziet dat er iets in gegraveerd is. Maar als hij zijn ogen niet met zalf behandelt om beter te kunnen zien, zal hij niet precies onderscheiden wat hij ziet.

Hieruit blijkt dus dat er twee dingen nodig zijn. Ten eerste moeten we steeds aandachtig kijken en in de tweede plaats moeten we een kundige dokter raadplegen, die met zijn geneesmiddelen ons falend gezichtsvermogen kan verbeteren. Zo'n behandeling ontvingen we wanneer we luisterden naar de goede en kostbare woorden van chasidisch onderricht, die onze oude meester en leraar, wiens ziel in de hemel is, tot ons sprak. Zijn woorden brachten genezing voor de goddelijke ziel in ons en stelden ons in staat om het hogere geloof dat in onze ziel schuilt, helder en duidelijk te verstaan. Dat gebeurde niet doordat zijn woorden zo goed en begrijpelijk waren; het was het licht dat uit zijn heilige woorden straalde, die het onze ziel mogelijk maakte om helder en duidelijk in te zien dat alles God is. Terwijl hij tot ons sprak, zagen we dat de wereld om ons heen in duisternis gehuld was, maar toch voelden we: *Alles is God*.

Ik spande alle krachten waarover ik beschikte in om dat geloof te vinden. Onze meester en leraar, zijn ziel is in de hemel, plantte het zaadje van het geloof in mij met zijn voordracht over tien vrouwen zullen uw brood in één oven bakken (Leviticus 26:26). [95] Dat was nog de lagere vorm van geloof. Maar onder leiding van zijn zoon (en opvolger), onze meester en leraar, begon dat geloof uit te sprouiten en te bloeien. Mijn ogen waren echter te zwak en mijn eigen kracht onvoldoende om het tot rijping te brengen. Ik verlangde hevig naar meer directe, persoonlijke leiding. Ik zond dus talloze verzoeken en smeekbeden, met de vraag om een persoonlijk gesprek, maar onze meester en leraar weigerde me apart te ontvangen. Ik ging door een periode van grote nood en angst, totdat mijn verzoek eindelijk werd ingewilligd. Hoe kan ik weergeven wat hij zei? Ik stond daar als met stomheid geslagen, me niet meer bewust van tijd en ruimte. Toen hij was uitgesproken, was het alsof een lichtstraal als een pijl in mijn ziel gedrongen was. Ik wilde de straat oprennen en schreeuwen: Alles is God, maar om de een of andere reden besloot ik het niet te doen. Waarom weet ik niet meer . . . Geloof me, zowaar God leeft en zowaar ik leef, ik overdrijf niet.»

GEESTELIJKE FIJNGEVOELIGHEID

Het is niet mijn bedoeling uitgewerkte voorstellen te doen of nieuwe regels te stellen — behalve één: Gebed moet leven. Het mag geen sleur zijn, geen routinehandeling, niet iets om zo gauw mogelijk achter de rug te hebben. Het mag geen schijnvertoning worden, het mag niet vervlakken tot een serie rituele handelingen of tot een teken van eerbied voor de traditie zonder meer.

Als het werk van de rabbijn er in de eerste plaats op gericht moet zijn de mensen dichter bij hun Vader in de hemel te brengen, dan is bidden en anderen leren bidden een van zijn voornaamste taken. To- ra, gebed en weldaden zijn de drie zuilen waarop de wereld rust. Mens zijn betekent het gebed een vooraanstaande plaats geven.

Wie in staat wil zijn mensen te inspireren tot gebed, moet ze liefhebben, begrijpen wat hen benauwt en gevoelig zijn voor de bezielende, zuiverende en heiligende krachten die schuilen in ons gebedenboek. Om die gevoeligheid te ontwikkelen, moet hij zich verstaan met de grote leraren van het verleden en moet hij leren zijn eigen dromen en angsten in de bron van het gebed te laten vloeien.

We moeten ons de fundamentele innerlijke kwaliteiten eigen maken die vereist zijn voor een leidsman tot gebed.

Een van die kwaliteiten is geestelijke fijngevoeligheid. De meest dodelijke vijand van

fijngevoeligheid is grofheid — een gebrek aan onderscheidingsvermogen, ongevoeligheid voor de ordening van het leven, voor de scheiding tussen privé en openbaar, persoonlijk en sociaal, tussen heilig en profaan, komisch en eerbiedwaardig. Daden zijn op zichzelf nooit grof. Grofheid ontstaat wanneer de verschillende elementen van een situatie niet met elkaar kloppen, wanneer verschillende leefsfere met elkaar vermengd worden; grofheid wordt veroorzaakt door de juiste daad op de verkeerde plaats, het juiste woord op het verkeerde moment, door ongerijmdheid. Het is grof om de methoden die eigen zijn aan het handelsverkeer, te gebruiken om de meningen over de juistheid van een wetenschappelijke theorie te beïnvloeden. Het is grof om bekendheid te geven aan iets dat tot de intieme leef sfeer behoort. [96]

Het is voor ons van vitaal belang dat we ons hoeden voor intellectuele grofheid. Allerlei woorden, begrippen en categorieën, die uitstekend te gebruiken zijn op het gebied van onze politieke, economische of zelfs wetenschappelijke activiteiten, worden een aanfluiting, wanneer we ze hanteren als we het hebben over God of het gebed. Laten we onze schoenen niet in de Ark zetten. Laten we proberen ons gevoel voor onderscheid (havdala), onze geestelijke fijngevoeligheid te hervinden. Laten we proberen opnieuw te ontdekken wat scheiding maken (le-havdil) betekent. Er is geen gevoel voor heiligheid zonder een gevoel voor onderscheid. Elke week wijden we de sabbat in met een daad van heiliging (de kidoesj) en sluiten we de sabbat af met een daad van scheiding (de havdala) van de rest van de week.

EEN ONTOLOGISCHE NOODZAAK

De vraag is niet hoe we het gebed nieuw leven moeten inblazen, maar hoe we onszelf nieuw leven moeten inblazen. Laten we beginnen die gedachten en kwaliteiten te ontwikkelen die noodzakelijk zijn, wil ons gebed niet een gebed zonder leven zijn — een gebed vol ideeën die niet voor ons leven.

We moeten ons niet onderwerpen aan de macht van clichés. Als de kracht van onze rede niet toereikend is om de diepte van het geloof te peilen, laten we ons dan stil houden en wachten op de tijd dat onze rede geleerd zal hebben de geest op zijn juiste waarde te schatten, in plaats van vast te houden aan sjablonen, die ons geestelijk verstikken en afstoppen. We moeten niet al te zwaar tillen aan formuleringen en ideeën die de geschiedenis van het menselijk denken alleen maar gekscherend bedoeld kan hebben, bijvoorbeeld de opvatting dat gebed «een symbool is van ideeën en waarden», of «een neiging om de wereld te idealiseren», of «een vorm van zelf-waardering». Er was een tijd dat God zo ver weg raakte dat we er misschien wel toe gekomen waren Hem af te zweren, als de psychologen en sociologen ons niet goedgunstig hadden toegestaan in Hem te blijven geloven. En hoe dankbaar was een aantal van ons, toen ons ex cathedra verteld werd dat gebed niet volledig zinloos is, aangezien het in een emotionele behoefte voorziet.

Voor het Jodendom is het gebed niet bedoeld om emotionele behoeften te bevredigen. Gebed is niet een behoefte, maar een ontologische noodzaak, iets dat tot het wezen van het menszijn behoort. [97] Wie nooit gebeden heeft, is niet volledig mens. De verklaring van het gebed ligt niet in de psychologie of de sociologie, maar in de ontologie. — De mens ontleent zijn waardigheid niet aan het feit dat hij het vermogen bezit om werktuigen, machines of geweren te maken, maar in de eerste plaats aan het feit dat hij de gave heeft ontvangen zich tot God te kunnen richten. Die gave zou deel uit moeten maken van de definitie van het mens-zijn. [98]

We moeten leren door te dringen in het innerlijke leven van de woorden die ons

gebedenboek vullen. Als we ons niet grondig in hun betekenis verdiepen, verdwalen we in het oerwoud van al die vreemde en overweldigende wezens die de wereld van de Joodse geest bevolken. Het is niet genoeg het hebreuws in het engels te kunnen vertalen. Het is niet genoeg een woord in het woordenboek te kunnen opzoeken en de vorm met veel moeite te kunnen terugvinden in de grammatica. Woorden hebben een ziel. Woorden leven, en dat leven moeten we leren verstaan.

Ons probleem is, dat we niet in staat zijn achter de woorden hun diepere betekenis te zien. We weten niet meer hoe we de woorden kunnen bereiken, hoe we met een paar passages in het gebedenboek op vertrouwde voet kunnen raken. Alle woorden zijn ons bekend, maar geen enkel woord is ons vertrouwd.

Het gevolg is dat we wel woorden zeggen, maar geen beslissingen nemen. We vergeten dat de woorden van het gebed tot iets verplichten en niet het onderwerp zijn van esthetische beschouwing, en dat gebed niets betekent als wij niet instaan voor wat we uitspreken, als wij ons niet inleven in wat we op ons nemen. Een woord van gebed is een aan God gegeven erewoord. Wij zijn echter ons gevoel voor de ernst van het spreken, voor de waardigheid van woorden, kwijtgeraakt. Geestelijk leven vraagt de heiliging van het spreken. Zonder eerbied voor het woord blijft het gebed voor ons een gesloten boek.

Woorden moeten bovendien niet worden gebruikt om ons denken te verlammen en ons hart te verstikken. Ze moeten ons denken in beweging brengen en ons hart verruimen. Een woord kan een zegen zijn of een ramp. Een zegen is het, als het de inzichten van een volk verklankt, als er eeuwen van ontdekkingen in opgeslagen liggen. Het is een ramp, als het dient ter vervanging van inzicht, als het een voorwendsel of een cliché is. Voor wie het hebben meegemaakt, gloeien vele woorden van onze liturgie nog na van de toewijding van onze vaders. Hen moeten we aansporen die gloed weer te doen oplaaien. En aan hen die deze herinneringen niet hebben, moeten we het leven dat in de woorden klopt, leren voelen.

PREKEN OM TE BIDDEN

De beslissing om het gebed de belangrijkste plaats te geven leidt tot een herbezinning op de rol en de aard van de preek. Het grote belang dat we gewoonlijk aan de preek hechten — alsof de preek de kern was en het gebed de schil — betekent niet alleen een veel te zware aanslag op de intellectuele mogelijkheden van degene die preekt, maar is ook volkomen in strijd met de geest van onze traditie. De preek is, anders dan het gebed, nooit beschouwd als een van de pijlers van deze wereld. Als we alle tijd en energie die we gebruiken om een idee en een opzet voor de preek te vinden, en alle vuur dat we ontsteken op het altaar van de welsprekendheid, zouden besteden aan het gebed, dan zou het ons niet zoveel moeite kosten anderen duidelijk te maken wat het betekent woorden te spreken in Gods aanwezigheid.

De preek is óf organisch verbonden met het gebed óf doet niet ter zake. Een preek die dezelfde sfeer ademt als het redactioneel commentaar van de New York Times, die ons aanspoort te vertrouwen op de New Deal, de Grote Drie of de Verenigde Naties of waarin wordt geprobeerd ons de nieuwste ontwikkelingen in de psychoanalyse duidelijk te maken, zal ons nauwelijks bezielen om verder te gaan met het moesaf-gebed (het laatste deel van de sabbatsdienst) en te verklaren:

In alle geslachten verkondigen wij Uw grootheid. In alle eeuwigheid getuigen wij van Uw heiligheid. Uw lof, onze God, zal nimmer uit onze mond waken. [99]

We moeten preken om te bidden. We moeten preken om anderen tot gebed te brengen.

Het criterium voor een waarachtige preek is dat hij kan worden omgezet in een gebed. Vele teksten van blijvende waarde hebben voor de gemiddelde synagogenbezoeker alle glans verloren en zien er uit als een lopende band van lettergrepen. Het is daarom een goede gewoonte dat de rabbijn zijn gemeente vertrouwd maakt met de betekenis van de gebeden. Helaas zijn sommige rabbijnen blijkbaar van mening dat het hun taak is populair-wetenschappelijk onderricht te geven, en als gevolg daarvan worden sommige diensten afgewerkt alsof het programma's van «volwassenen-onderwijs» zijn. Men blijft uitgebreid stilstaan bij de historische aspecten en bespreekt bijvoorbeeld de vraag wanneer de gebeden precies zijn samengesteld, de bijzonderheden van hun literaire vorm of de vermeende primitieve oorsprong van sommige van onze wetten en gebruiken.

Maar hoe staat het met de geest van het gebed? Hoe slaan we een brug tussen de mensen en de inzichten die het gebed verwoordt? Maar al te vaak doodt de zogenaamde uitleg elke inspiratie. [100] De theorie dat Grote Verzoendag ontstaan is uit een heidens feest, is — nog afgezien van de wetenschappelijke waarde ervan — niet bepaald in overeenstemming met de, geest van Kol Nidré (de avonddienst van Grote Verzoendag). We moeten het gebed ook niet behandelen als een voorvaderlijke zede. Bij de uitleg van gedeelten uit het gebedenboek hoeven we geen uiteenzetting te geven over vreemde, oude gebruiken of over «de manier waarop onze vaders dachten». De liturgie is geen museum van intellectuele curiosa, en de synagoge is geen collegezaal, maar een bedehuis. Commentaar en uitleg zijn bedoeld om mensen te bezielen tot «het uitstorten van het hart» en niet om hun historische nieuwsgierigheid te bevredigen; om de verborgen betekenis van de ideeën aan het licht te brengen en niet om hypotheses over vergeten oorsprongen te ontwikkelen.

HET ONBEKENDE BOEK

Er is een boek waar iedereen over praat, maar dat slechts weinigen werkelijk hebben gelezen — een boek dat de twijfelachtige eer geniet een van de minst bekende boeken van onze literatuur te zijn. Dat is het gebedenboek. Wanneer we ons door de woorden erin laten aanspreken, kan het ons vele momenten van inzicht schenken. Eén woord kan, wanneer we het met een open hart lezen, steeds nieuwe inzichten in ons wakker roepen. Er straalt licht in de woorden, maar wij sluiten er onze ogen voor. Bijna elk woord, elke zin, bergt een onuitputtelijke rijkdom aan betekenis in zich, een paradoxale schoonheid en diepte. Hoevelen van ons hebben ooit stilgestaan bij de beginwoorden van Psalm 145? Is het niet van een bovenmenselijke vermetelheid om te zeggen: *Ik zal U verhogen, mijn God, Gij Koning?* Toch doen we dat driemaal per dag. Wat een paradox dat fl(belooft de Allerhoogste te zullen verhogen! ...

Nog een andere eigenaardigheid van ons gebed:

Zingt de Heer een nieuw lied,

zingt de Heer, gij ganse aarde. (Psalm 96:1)

Looft Hem, zon en maan,

looft Hem, alle gij lichtende sterren. (Psalm 148:3)

De Egyptische priesters konden de sterren niet oproepen om de goden te loven. Zij geloofden dat in Sirius de ziel van Isis straalde, in Orion de ziel van Horus en in de Grote Beer de ziel van Typhon. De gedachte dat al het zijnde vol ontzag God aanbidt, was hen vreemd. In onze liturgie wordt niet alleen de hoop uitgesproken, maar elke zevende dag als een feit verkondigd: *De ziel van al wat leeft, zegent Uw Naam.* [101]

Allen danken U, allen prijzen U,

Allen zeggen: geen is zo heilig als de Heer. [102]

Wie heeft ooit met eigen oren de bomen Gods lof horen zingen? Zouden we ooit uit onszelf op de gedachte gekomen zijn de zon op te roepen de Heer te prijzen? Maar wat we niet met eigen oren kunnen horen en niet uit onszelf kunnen bedenken, leren we van het gebed. Het is een hogere waarheid, alleen toegankelijk voor de geest:

Al Uw werken loven U (Psalm 145:10)

Wij zijn met onze lofprijzingen niet alleen. Waar leven is, is stille lofzang. De wereld staat steeds op het punt één te worden in aanbidding. De mens is de voorzanger van het universum en in zijn leven wordt het geheim van het kosmische gebed openbaar.

De moeilijkheid met het gedenboek is dat het te groot, te verheven voor ons is. Omdat we verzuimd hebben ons met zijn grootheid vertrouwd te maken, hebben we vaak het gevoel dat we verloren rondwalen in een overweldigende wildernis.

De gebeden spreken een vreemde taal, zelfs voor diegenen onder ons die hebreuws kennen. Het is niet genoeg de terminologie te beheersen; we moeten de basisideeën en de denktrant van de gebeden kunnen verstaan. Het is niet genoeg de woorden te lezen; we moeten ze beantwoorden.

Wat wil onze liturgie als geheel anders dan de basiselementen en de grondhouding van het Joodse geloof tot uitdrukking brengen? Bidden is meer dan deze elementen en deze houding aanvaarden, het is ze doorleven. De gebeden zijn onze belijdenis in de vorm van een geestelijke ontdekkingsreis. We belijden ons geloof in God niet; we aanbidden Hem. We verkondigen ons geloof in de openbaring niet; we uiten onze dankbaarheid ervoor. We leggen Israëls uitverkiezing niet in een formule vast; we zingen ervan.

Onze liturgie is dus meer dan een monument voor het verleden. Bidden is met Israël mee-getuigen van Gods eenheid, uniciteit, liefde en gerechtigheid. Het is een uiting van vreugde. — Er was een rabbijn van wie wordt verteld dat hij na elk gebed met grote vreugde het volgende psalmvers zei: Gezegend zij God, die mij het vermogen om te bidden niet ontnam en mij zijn goedgunstigheid niet onthield (66:20). [103]

Zolang Joodse leraren niet beseffen dat het een van hun voornaamste taken is de woorden van het gebedenboek te belichten, te verklaren en te vertolken, zolang zal het gebedenboek voor ons een gesloten boek blijven. Wat we nodig hebben is een gebedenboek- uitleg die woorden en harten tot klinken brengt.

Bij vele religieuze bewegingen in onze geschiedenis stond het probleem van het gebed vaak in het middelpunt. Ook voor de moderne bewegingen vormt het gebed een centraal punt.

Maar er is een verschil. Voor de kabbala en het chasidisme was het belangrijkste probleem: hoe bidden we? Voor de moderne bewegingen is het belangrijkste probleem: wat zeggen we? Wat heeft het chasidisme bereikt? Het heeft grote aantallen Joden bidden geleerd. En wat hebben de modernen bereikt? Ze hebben grote aantallen gebedenboeken gepubliceerd. Het is belangrijk dat de rabbijnen duidelijk maken waar het hun om te doen is. Willen ze materiaal voor een bibliografie leveren of de mensen een gevoel van kawwana bijbrengen? Er zijn talloze gebedenboek-commissies geweest. Waarom is er eigenlijk geen gebedscommissie?

Moderne Joden lijden aan een neurose die ik het si doer (gebedenboek)- complex zou willen noemen ... Het is waar, dat de tekst van het gebedenboek voor veel mensen problemen oplevert. Maar de crisis van het gebed ligt niet aan de tekst, maar aan ons. We moeten de sidoer niet als zondebok gebruiken. De crisis van het gebed wordt niet opgelost door een herziening van het gebedenboek. Wat we nodig hebben is niet een nieuwe tekst, maar een nieuw hart, een herziening van onze ziel. Tekstverbeteringen

zullen de geest van het gebed niet redden. Om het gebed voor de ondergang te behoeden is niets minder dan een radicale geestelijke omwenteling nodig.

KAWWANA

Kawwana is meer dan oplettendheid of aandacht, meer dan je bewust zijn van wat je zegt. Als kawwana niets anders was dan je hoofd erbij houden, zou het in een handomdraai te bereiken zijn. Maar volgens de Misjna hadden de vroegere chasidiem een uur voorbereiding nodig om tot kawwana te komen [104] Kawwana betekent — om de woorden van de Misjna te gebruiken — «je hart richten op de tekst of de inhoud van het gebed» . [105] Kawwana is dus meer dan aandacht voor de letterlijke betekenis van de tekst; het is aandacht voor God. Het is beseffen wat het betekent voor Gods aangezicht te mogen staan.

Dat besef ontstaat niet door koele overwegingen. Het ontstaat doordat we onweerstaanbaar worden aangetrokken door de glans van dat wat op ons af komt. Hogere kawwana begint bij het bewustzijn hoe bijzonder het is dat wij in staat zijn te bidden, bij het besef van de overweldigende betekenis van het gebed.

«Gebed zonder kawwana is als een lichaam zonder ziel.» — «Een woord dat wordt gezegd zonder vrees en liefde voor God, stijgt niet op naar de hemel.» — Toen Rabbi Levi Jitschak van Berditsjev eens op bezoek was in een stad, begaf hij zich naar de synagoge. Maar bij de deur gekomen weigerde hij naar binnen te gaan. Toen zijn leerlingen hem vroegen wat er aan de synagoge mankeerde, kregen ze als antwoord: «Deze synagoge is vol woorden van Tora en gebed» . Dat leek de leerlingen alleen maar een aanbeveling en des te meer reden om naar binnen te gaan. Maar toen ze verder vroegen, legde Rabbi Levi Jitschak uit: «Woorden die worden gezegd zonder vrees en zonder liefde, stijgen niet op naar de hemel. Ik voel dat de synagoge vol Tora en gebed is.»

Het Jodendom is niet een religie van de ruimte. [106] Scherper geformuleerd: Gebed zonder een synagoge is beter dan een synagoge zonder gebed. [107] Toch hebben we het altijd over het synagogenbezoek in plaats van over het gebed. Maar synagogenbezoek zegt op zichzelf niets. Door ons binnen de muren van de synagoge te bevinden terwijl er een dienst wordt gehouden, voldoen we nog niet aan onze religieuze verplichting. Vaak komen zij die de sabbatsdiensten bijwonen, pas binnen tijdens het lezen van de wekelijkse afdeling van de Tora en gaan ze weer weg zonder het Sjema of de Amida (van de sjachariet) gezegd te hebben — de twee belangrijkste delen van de liturgie.

Ook is het niet het hoofddoel van het gebed «de Joodse eenheid te bevorderen» . Zoals gezegd is bidden een hoogst persoonlijke verplichting, een uitgesproken privé-aangelegenheid die we niet kunnen delegeren aan de voorzanger of de gemeenschap als geheel. We bidden samen met de gemeenschap en tegelijk bidt ieder voor zich. We moeten elke Jood ervan doordringen dat hij verplicht is zelf te bidden in plaats van alleen maar toehoorder te zijn.

DETTIG EEUWEN ERVARING

De rabbijn heeft op het uur van het gebed iets veel belangrijkers te doen dan te zorgen dat de zaken ordelijk en netjes verlopen. Het is zijn specifieke taak een bron van inspiratie te zijn, anderen te vervullen met een gevoel voor kawwana. En kawwana is, zoals gezegd, meer dan een opwelling van emotie. Kawwana is inzicht, besef. Besef van het bijzondere. Dat inzicht verwerven, dat besef verdiepen is iets dat we elke dag van

ons leven moeten leren. Iets dat we elke dag van ons leven moeten leven. Dat inzicht, dat besef moeten we aan anderen overbrengen. Het is vaak moeilijk aan anderen over te brengen wat we denken, maar het is niet moeilijk over te brengen wat we leven. Het is onze taak het licht van het gebed te weerspiegelen, stem te geven aan de geest ervan.

Ik zou willen pleiten voor het scheppen van een sfeer van gebed. Die sfeer ontstaat niet door ritueel, trucjes of toespraken, maar door het voorbeeld van gebed, door iemand die bidt. Je schept die sfeer niet rondom je, maar binnenin je. Ik ben zelf lid van een synagoge en ik weet uit eigen ervaring wat een verschil het maakt of de rabbijn zich in de dienst bekommert om het gebed of om het aantal aanwezigen; of hij zich inzet om in gesprek te komen met dertig eeuwen Joodse ervaring of dat hij het boek van de maand of het nieuws van de dag komt bespreken.

Ter bevordering van een ordelijke gang van zaken werd in sommige synagoges besloten dat de rabbijn en de voorzanger zich voortaan met het gezicht naar de gemeente zouden opstellen. Het is heel goed mogelijk dat een heroverweging van het probleem van het gebed tot de slotsom zou leiden, dat deze vernieuwing een vergissing is. Wezenlijk voor het gebed is niet een goede gang van zaken in de dienst, maar wat er gebeurt in ons hart. «Wie bidt moet zijn ogen naar beneden richten en zijn hart naar boven.» [108]

Ons gezicht weerspiegelt wat er omgaat in ons hart. Het is heel onbehaaglijk blootgesteld te zijn aan de blikken van de hele gemeente op een moment dat men alleen wil zijn met God.

Een voorzanger die met zijn gezicht naar de heilige ark gekeerd staat in plaats van naar de nieuwsgierigheid van de mensen, zal beseffen dat zijn gehoor gevormd wordt door God. Hij zal ervan doordrongen raken, dat het zijn taak is om het volk Israël te vertegenwoordigen en niet om ze bezig te houden. Er zullen momenten zijn waarin hij de wereld vergeet, zich niet bewust is van de gemeente en wordt overweldigd door het bewustzijn te staan voor Zijn aangezicht. Dan zal de gemeente horen en voelen dat de voorzanger niet een uitvoering geeft, maar God aanbidt, en dat bidden niet betekent naar een zanger luisteren, maar zich vereenzelvigen met wat in hun naam wordt uitgesproken. [109]

Kawwana eist voorbereiding. Er kunnen wonderen gebeuren, maar daar mag je niet op rekenen. De geest van het gebed wordt vaak bepaald in de tijd die aan het gebed vooraf gaat. Dat betekent negatief, dat het niet juist is om vóór het gebed nog gauw even iets te willen doen of zelfs om een praatje te maken. En positief, dat we moeten leren tot een zekere graad van innerlijke reinheid te komen, voordat we het wagen de Koning der koningen aan te spreken. Volgens Maimonides moet de mens «zijn gedachten afwenden van alle andere gedachten en zichzelf zien alsof hij voor het aangezicht van de Sjechina staat. Daarom moet hij zich vóór het gebed even de tijd gunnen om zijn hart tot kawwana te brengen en dan moet hij rustig en met overgave bidden, en niet als iemand die een lastig karwei zo snel mogelijk wil klaren. [110]

Laten we bidden zoals we spreken. Laten we niet alleen maar klinkers en medeklinkers zeggen. Laten we onze gebeden leren zingen. Het is een van onze tragedies dat we het hart van onze klassieke spreekwijze, de melodie, niet naar waarde hebben weten te schatten en ons in de plaats daarvan een plechtstatige, slaapverwekkende manier van doen hebben aangewend. Laten we proberen de laatste sporen van de oude melodie terug te vinden. Laten we leren uitdrukken wat we zeggen.

HET THEMA VAN HET GEBED IS NIET HET GEBED

Zoals gezegd is het thema van het gebed niet het gebed. Het thema van het gebed is God. Er wordt tegenwoordig vaak beweerd dat het Jodendom geen theologie kent, dat het er niet toe doet wat iemand met het woord God bedoelt, zolang hij maar gelooft dat er een God is. Maar is het werkelijk onbelangrijk wat we met God bedoelen? Wat is God? Een vage algemeenheid? Een alibi? Een idee dat we ontwikkelen? Ik heb mijn hele leven met het probleem geworsteld of ik werkelijk God bedoel wanneer ik tot Hem bid, of ik er zelfs maar in geslaagd ben te ontdekken waar ik over spreek en tot wie ik spreek. Ik weet nog steeds niet of ik God dien of iets anders. Het gebeurt helaas maar al te vaak, dat we de een of andere term uit de een of andere — allang in onbruik geraakte — filosofie halen en daar dan de naam God aan geven.

We kunnen de vraag stellen wat we aan moeten met het gebed van hen die de klassieke opvatting van God, die hier aan de orde is, niet aanvaarden. Nu gaat het daarbij niet om het formuleren van een begrip of het aanvaarden van een definitie. Wij Joden hebben geen begrippen; alles wat we hebben is geloof, geloof in Zijn bereidheid om naar ons te luisteren. We beschikken niet over informatie, maar we voelen en geloven dat Hij ons nabij is. Israël is geen volk van definieerders van religieuze begrippen, maar een volk van getuigen van Zijn betrokkenheid bij de mens.

We hebben ons verbonden met de Joodse ervaringswereld; laten we die niet misvormen. Het zou ongerijmd zijn de tekst van het «stille gebed» te laten beginnen met de woorden: «Gezegend zij Het, het Opperbegrip, de God van Spinoza, Dewey en Alexander.» Er is fundamenteel verschil in betekenis tussen de woorden «God van Abraham, Izak en Jakob» en een uitdrukking als «de God der waarheid, goedheid en schoonheid». De woorden Abraham, Izak en Jakob slaan niet op ideeën, principes of abstracte waarden. Zij duiden geen leraren of denkers aan, en de uitdrukking mag dan ook niet worden verstaan in de zin van «de God van Spinoza, Dewey en Alexander». Het gaat in de Bijbel niet om principes die we moeten begrijpen, maar om gebeurtenissen die we moeten voortzetten. Het leven van iemand die behoort tot het verbond van Abraham, zet het leven van Abraham voort. Abraham blijft altijd aanwezig. Wij zijn Abraham, Izak en Jakob.

Er zijn geen begrippen die we zouden kunnen gebruiken om Gods grootheid te beschrijven of ons een voorstelling van Hem te maken. Hij is niet een wezen waarvan we het bestaan met onze syllogismen kunnen bewijzen. Hij is een realiteit, die — als we er eenmaal gevoelig voor geworden zijn — al onze begrippen tot clichés maakt. Waarachtig gebed komt niet voort uit begrippen. Het ontstaat niet uit informatie over God, maar uit het besef van het mysterie van God.

WEES BEVREESD EN BID

Ieder mens heeft een theologie. Het zijn de valse ideologieën, waarin God tot zwijgen wordt gebracht, die het ons onmogelijk maken Hem te antwoorden. Het zijn onze misplaatste zekerheden en ongegronde dogma's die het hart van het Joodse gebed hebben verstikt. Iedereen zal tegenwoordig toegeven dat er een hoogste godheid is die op het gebied van het zijn en de normen en waarden de hoogste macht vertegenwoordigt. Maar waarom kennen we God niet ook de macht toe om door te dringen in ons leven? De macht om het volk Israël te bereiken? Is Zijn macht dan alleen maar een algemeenheid en geen feitelijk gegeven? Het is even onjuist Hem buiten elk bereik te plaatsen als om Hem — zoals vroeger — te zien in elke steen. Wie beweert zeker te weten dat God gevangen is in een gesloten systeem van zwijgende

onbetrokkenheid, dat Hij achter de tralies van de oneindigheid zit, dat Hij ons onmogelijk kan aanspreken, is dogmatischer dan ik. Tegen dit soort dogmatisme moeten we ons verzetten.

Zoals al gezegd, wanneer God niet minstens even werkelijk is als ikzelf, wanneer ik er niet van overtuigd ben dat God minstens even levend is als ik, hoe zou ik dan kunnen bidden? Als God niet de macht heeft tot ons te spreken, hoe zouden wij dan bij machte zijn tot Hem te spreken? Als God niet in staat is naar ons te luisteren, dan zou het onwijs zijn tot Hem te spreken.

Voor vele van onze tijdgenoten geldt merkwaardig genoeg, dat hun leven verhevener is dan hun ideologie, dat ze diep gelovig zijn, maar oppervlakkige opvattingen hebben, dat ze hun ziel tot zwijgen brengen en hun slogans luid laten klinken. We moeten ons niet aan een theorie blijven vastklampen, alleen omdat we hem al veertig jaar aanhangen. Geloof is geen permanent bezit. Geloof is een inzicht dat we ons elk moment opnieuw eigen moeten maken.

HOOFDSTUK IV CONTINUÏTEIT IS DE WEG

HET DOEL EN DE WEG

Het was niet onze bedoeling een oordeel uit te spreken over hen die oprecht zoeken, die verlangen en niet kunnen vinden. Laten zij bidden om te kunnen bidden; en als ze ook dat niet kunnen, als zij zelfs geen tranen kunnen vinden, laten ze dan verlangen naar tranen. Laten ze proberen hun diepste verlangens te ontdekken en kracht te putten uit het besef dat ook dit een hoge vorm van gebed is.

Er was eens een geleerde die geen enkele bron van inkomsten meer had en op zoek was naar een manier om in zijn levensonderhoud te voorzien. De leden van de gemeenschap, die hem bewonderden om zijn geleerdheid en vroomheid, nodigden hem uit om tijdens de Ontzagwekkende Dagen als hun voorzanger dienst te doen. Maar hij achtte zich onwaardig om zo'n hoge functie te vervullen, om als boodschapper van de gemeenschap op te treden en de gebeden van zijn medemensen aan de Almachtige over te brengen. Hij ging naar zijn meester, de rabbi van Husiatin, en vertelde hem van zijn dilemma — dat hij een uitnodiging had gekregen om tijdens de Ontzagwekkende Dagen als voorzanger dienst te doen, maar dat hij bevreesd was het aanbod aan te nemen en voor zijn gemeente te bidden. Waarop de rabbi antwoordde: «Wees bevreesd en bid.» [I 11]

Onvrije mensen gruwen van de gedachte zich te moeten onderwerpen aan een dagelijkse discipline. Zij verwarren innerlijke controle met uiterlijke tirannie en geven daarom liever toe aan elke gril dan zich enige beperking op te leggen. Zij verkiezen idealen boven normen, verwachtingen boven richtlijnen, geloof boven vormen. Maar het doel en de weg kunnen een langdurige scheiding niet verdragen. De dagen van de week, het voedsel dat we eten, de feestdagen van het jaar, de dingen die we doen, liggen allemaal binnen de invloedssfeer van het geloof. Als de buitenkant van het leven geen weerspiegeling is van de binnenkant, verstart elke vroomheid en verdwijnen alle goede voornemens.

De vele dingen die de mens voortdurend doet en zegt, kan hij of aan God wijden, of aan de krachten van het kwaad. Elke stap, elk detail, elke handeling, elke poging het geestelijke en het materiële te verbinden, is van belang. De wereld is geen niemandsland, het leven geen neutraal terrein. In dit leven van ons raakt iets dat geen richting heeft stuurlaarsloos, wordt alles wat we op goed geluk doen een chaos, en is dat wat we aan het toeval overlaten, bij voorbaat verloren.

We zeiden dat gebed de kwintessens van geestelijk leven is, ofwel het hoogtepunt van al onze verlangens. Maar het geloof kan niet volstaan met hoogtepunten; het heeft niet genoeg aan essenties. Voor het geloof is het leven ondeelbaar; er is geen facet waarop Gods wil geen betrekking heeft.

Daarom wordt ons geleerd ons te bekommeren om de betekenis die ligt in elke daad, en gevoel te ontwikkelen voor het heilige dat aanwezig is in net alledaagse. We leren evenveel zorg te besteden aan de dagelijkse dingen als aan de bijzondere momenten, evenveel waarde te hechten aan de steeds terugkerende handelingen als aan de speciale gebeurtenissen.

Vóór het gebed konden we misschien nog denken dat gebed een hobby is, waar we ons van tijd tot tijd mee bezig kunnen houden. Na het gebed weten we dat bidden een voorrecht is dat we met ons bestaan moeten verdienen. Om te kunnen bidden wat we voelen, moeten we leren leven wat we bidden. Omdat de mens zowel lichaam als ziel is, moeten «zijn hart én zijn vlees de levende God bezingen». Omdat het innerlijk heilig is,

moet het uiterlijk rein gehouden worden. Omdat het doel belangrijk is, moet de weg een richting hebben.

Ons probleem is hoe we kunnen leven wat we bidden, hoe we van ons leven een dagelijks commentaar op het gebedenboek kunnen maken, hoe we moeten leven in overeenstemming met wat we steeds weer beloven, hoe we trouw kunnen blijven aan de visie die we verwoorden. We zullen daarom nu aandacht besteden aan de wet en proberen te analyseren wat de betekenis is van het doen van de geboden.

VANUIT GODS GEZICHTSPUNT

Ik kwam vol verlangen naar de Universiteit van Berlijn om filosofie te gaan studeren. Ik was op zoek naar een denksysteem, naar de diepten van de geest, naar de zin van het bestaan. Geleerden van grote eruditie en diepzinnigheid gaven colleges in logica, epistemologie, esthetica, ethiek en metafysica. Zij openden de poorten van de geschiedenis van de filosofie. Ik werd onderworpen aan de strenge discipline van een niet aflatende stroom van vragen en zelfkritiek. Ik verdiepte mij in de denkers van het verleden, die wisten hoe ze een intellectuele tegenslag het hoofd moesten bieden, en legde me — met alle gevaren van dien — toe op het onderzoek naar fundamentele uitgangsstellingen.

Maar ondanks de intellectuele kracht en oprechtheid waarvan ik getuige mocht zijn, werd ik me steeds sterker bewust van de kloof tussen mijn opvattingen en die welke golden aan de universiteit. Ik was aangekomen met een gevoel van onrust; hoe kon ik met behulp van de rede een weg vinden naar de uiteindelijke zin der dingen, naar een levenswijze, waarbij geen enkele verwijzing naar de hoogste betekenis me zou ontgaan? Waarom besta ik eigenlijk en wat is de bedoeling van mijn leven? Ik was niet eens in staat goed onder woorden te brengen wat me bewoog. Maar voor de professoren aan de universiteit was dit een vraag die niet in aanmerking kwam voor filosofisch onderzoek. Ik besepte dat mijn hoogleraren gevangen waren in een Grieks-Duitse wijze van denken. Zij zaten vastgeklonken aan categorieën die waren gebaseerd op volstrekt onbewijsbare metafysische vooronderstellingen. De vragen die mij bezig hielden, konden in hun denkcategorieën niet eens behoorlijk geformuleerd worden.

Mijn uitgangspunt was: de menselijke waardigheid ligt in het feit dat hij geschapen is naar Gods beeld. Mijn vraag was: hoe moet de mens, als beeld van God, denken, voelen en handelen? Voor hen was religie een gevoel. Voor mij omvatte religie de inzichten van de Tora, die een visie geeft op de mens vanuit het gezichtspunt van God. De geleerden echter spraken tijdens hun colleges over God vanuit het gezichtspunt van de mens. Voor hen was God een idee, een postulaat van de rede. Zij kenden Hem de status van logische mogelijkheid toe. Maar het zou een vergrijp tegen de regels van de epistemologie zijn om aan te nemen dat Hij bestond.

Voor mijn professoren was het probleem: hoe kan de mens goed zijn? Voor mij luidde de vraag: *hoe kan de mens heilig zijn?*

Ik werd mij er destijds van bewust dat de filosofie veel van het Joodse leven zou kunnen leren. Voor de filosofen is het idee van het goede het hoogste en meest verheven idee. Voor het Jodendom is het idee van het goede het op één na hoogste. Het goede kan niet bestaan zonder het heilige.

Het goede is de basis, het heilige de top. De mens kan niet goed zijn als hij niet streeft naar het heilige.

Een idee van het goede te hebben is niet hetzelfde als te leven naar het inzicht: «Gezegend de mens die U niet vergeet» .

Ik kwam niet naar de universiteit omdat ik het idee van het goede niet kende, maar om te leren waarom het idee van het goede geldig is, om te leren of en waarom waarden een betekenis hebben.

Maar ik ontdekte dat zoetsmakende waarden bij nader onderzoek zuur bleken te zijn. De prototypes zaten stevig in elkaar, maar de uitgewerkte modellen bleken ondeugdelijk te zijn. Moeten filosofische reflectie en menselijk bestaan altijd twee parallelle lijnen blijven die elkaar nooit kruisen? Of is de onmogelijkheid ze met elkaar te verbinden misschien het gevolg van het feit dat onze filosofische reflectie lijdt aan iets dat in de sterrenkunde een parallax heet, de ogenschijnlijke verplaatsing van een voorwerp, die in werkelijkheid wordt veroorzaakt door de verandering van ons observatiepunt?

GODS VERLANGEN DAT IK BID

In die maanden in Berlijn beleefde ik momenten van grote bitterheid. Ik voelde me heel erg alleen met mijn eigen problemen en angsten. Menigmaal, na de colleges, wandelde ik alleen door de schitterende straten van Berlijn. Ik bewonderde de degelijkheid van de architectuur en de overweldigende stuwkracht van een dynamische beschaving. Er waren concerten, toneelstukken te kust en te keur en niet te vergeten tal van lezingen door beroemde geleerden over de nieuwste theorieën en uitvindingen.

Op een keer, terwijl ik zo aan het einde van de dag door het drukke uitgaanscentrum liep, en mezelf afvroeg of ik naar een première in het theater van Max Reinhardt of naar een lezing over de relativiteitstheorie zou gaan, merkte ik ineens dat de zon reeds was ondergegaan en het avond geworden was.

Vanaf welk moment mag men het Sjema in de ,avond zeggen? [112]

Ik was God vergeten, ik was Sinaï vergeten, ik was vergeten dat de zonsondergang mij iets aangaat, dat het mijn taak is «de wereld terug te brengen tot het koningschap van de Heer» . [113] En ik begon de woorden van het avondgebed te zeggen.

Gezegend zijt Gij, Heer onze God,

Koning der wereld,

die door Zijn woord de avond doet aanbreken. [114]

Toen schoot me de beroemde versregel van Goethe door het hoofd:

Ueber allen Gipfeln ist Ruh' Over alle heuveltoppen is rust.

Maar nee, dat was heidens denken. Voor het heidense oog is het geheim van het leven Ruh', dood, vergetelheid. [115] Voor ons Joden ligt er achter het geheimenis een zin, een betekenis. Wij zouden zeggen:

Over alle heuveltoppen is Gods woord.

De zin van het leven ligt in het doen van Zijn wil ... En ik sprak als volgt:

Die door Zijn woord de avond doet aanbreken.

En dat Hij ons Tora, voorschriften, wetten leert, daarin wordt Zijn eindeloze liefde voor de mensheid zichtbaar:

Ueber allen Gipfeln is Gods liefde voor de mens —

Met een altijddurende liefde hebt Gij het huis van Israël lief Ge hebt ons Tora, geboden, wetten en regels geleerd . . . [116]

Hoeveel richtlijnen, hoeveel fundamentele inzichten zijn er te vinden in onze gebeden ...

Wat ben ik God dankbaar dat er een plicht om te bidden bestaat, dat er wetten zijn om mijn rusteloze geest eraan te herinneren dat het tijd is om aan God te denken, tijd om — in elk geval voor een ogenblik — mijn eigen ik buiten beschouwing te laten! Wat een geluk is het, te staan onder Gods wil.

Ik ben niet altijd in de stemming om te bidden. Mijn blik reikt niet altijd ver genoeg en mijn kracht is niet altijd groot genoeg om in Gods aanwezigheid een woord uit te brengen. Maar als ik zwak ben, geven de wetten mij kracht. Als mijn blik vertroebeld is, verschaft de plicht mij inzicht. [117]

Er is iets dat veel groter is dan mijn verlangen om te bidden, en dat is Gods verlangen dat ik bid. Er is iets dat veel groter is dan mijn wil om te geloven, en dat is Gods wil dat ik geloof. Hoe onbelangrijk is mijn gebed te midden van alle kosmische gebeurtenissen! Hoe absurd is het om te bidden, als het niet Gods wil is dat ik bid.

Die avond in de straten van Berlijn was ik niet in de stemming om te bidden. Mijn hart was zwaar, mijn ziel bedroefd. De verheven woorden van het gebed konden maar moeilijk door de donkere wolken in mijn binnenste heenbreken.

Maar hoe zou ik het wagen niet te bidden? Hoe zou ik het wagen een avondgebed over te slaan? «Uit erna, uit vrees voor God zeggen we het Sjema» (zo legt Rabbi Levi Jitschak me-ema-tai uit, het eerste woord van het talmoedtractaat Berachot). [118]

IK ZAL JE MET MIJ VERLOVEN VOOR ALTIJD

De volgende morgen werd ik in mijn studentenkamer wakker. Nu heeft de vooruitgang op het gebied van de fysiologie en de psychologie mijn verwondering over het menselijk lichaam en de menselijke ziel uiteraard niet verminderd, maar juist vergroot. En dus bad ik:

Mij verloven in trouw en jij zult de Heer kennen. (Hoséa 2: 18-19) — Dit is een verlovingsformule, een trouwbelofte. ... God heeft Zijn hart verloren aan Zijn volk. Maar de verbintenis is afhankelijk van gerechtigheid, recht, liefde, erbarmen.

HET ZICHT OP HET GEHEEL VERLIEZEN

Gezegd zijt Gij . . . die de mens met wijsheid gevormd heeft . . . Mijn God, de ziel die Gij in mij hebt gelegd, is rein . . . [119]

Maar hoe kan ik mijn ziel rein houden?

Het belangrijkste probleem waar we dagelijks voor staan is: Hoe bewaren we onze integriteit in een wereld waarin macht, geld en succes de boventoon voeren? Hoe blijven we rein bij alle modder van bedrog en gemeenheid die onze samenleving besmeurt?

De ziel is rein, maar in haar woont een neiging tot het kwade, «een vreemde god» [120], die «onophoudelijk probeert de mens eronder te krijgen en hem te doden, zoals er gezegd is: 'de boze loert op de rechtvaardige en tracht hem te doden' (Psalm 37:32). En als God hem niet zou helpen, dan zou hij hem niet kunnen weerstaan, zoals er gezegd is: 'De Heer laat hem niet in zijn hand ...' (vers 33)". [121]

Elke morgen neem ik een lap stof die noch bijzonder mooi, noch bijzonder elegant of indrukwekkend is, een gebedsmantel, sla hem om me heen en zeg:

«Hoe kostbaar is uw genegenheid, o God! De mensenkinderen schuilen hh de schaduw van uw vleugels. Zij doen zich tegoed aan de uitgelezen spijzen van uw huis, en Gij geeft hun te drinken uit de stroom van uw heerlijkheden. Want bij U is de bron van het leven; in uw licht zien wij het licht. Blijf uw genegenheid geven aan wie U kennen, uw gerechtigheid aan de oprechten van hart.» (Psalm 36 : 8-11)

Maar dan vraag ik me af: Heb ik wel het recht bij Hem te schuilen? Te drinken uit de stroom van Zijn heerlijkheden? Te verwachten dat Hij Zijn genegenheid blijft geven?

Maar God wil me dichtbij zich hebben. Hij wil dat ik elke morgen Zijn woord als een teken op mijn arm en tussen mijn ogen bind. En dan denk ik aan het woord, dat God tot

mij sprak door Zijn profeet Hoséa:

«Ik zal je met Mij verloven voor altijd; Ik zal je met Mij verloven in gerechtigheid en in recht, in liefde en in erbarmen. Ik zal je met Mij verloven in trouw en jij zult de Heer kennen.

Wat bracht me ertoe om de religieuze voorschriften serieus te nemen ondanks de verwarring waarin ik steeds weer verstrikt raakte?

Waarom bad ik, al was ik niet in de stemming om te bidden? En hoe kwam het dat ik in staat was te bidden, ook al had ik me niet op het gebed voorbereid? In wat voor situatie bevond ik me, nadat ik met een schok beseft had dat het tijd was voor het avondgebed? Aan de ene kant stond daar, in al zijn onzegbare betekenis, de plicht om te bidden. Aan de andere kant stonden daar de twijfel en de scepsis klaar om die plicht uit te dagen. Maar waar moest de worsteling plaatsvinden? Op het niveau van de reflectie is de plicht om te bidden niet meer dan een vluchtige gedachte, een ijle schim met nauwelijks enige realiteitswaarde, terwijl de scepsis een reële macht is, goed bewapend en gesteund door de menselijke luiheid en neiging zich afzijdig te houden. Onder die omstandigheden zou de zaak worden uitgevochten zonder dat het gebed er aan te pas kwam, en zou de strijd worden beslecht zonder dat er van een echt gevecht sprake was geweest. Het was daarom niet meer dan fair de zwakkere partij een kans te geven door eerst te bidden en pas later te vechten. Ik besepte dat je het gebed niet kunt bestuderen door te filosoferen, net zo min als je filosofie kunt studeren door te bidden. En wat geldt voor het gebed, geldt voor alle fundamentele Joodse wetsvoorschriften.

Ik wilde niet alleen voorkomen dat ik een hele avond zou doorbrengen zonder tot God te bidden; ik wilde zorgen dat ik het zicht op het geheel niet zou verliezen, dat ik de verbinding met de Joodse levensorde niet zou kwijtraken. Het is waar dat er mensen zijn die het zo druk hebben met het verzamelen van stukjes en beetjes van de wet, dat ze niet op de gedachte komen die tot een geheel samen te vlechten. Maar er is ook het gevaar dat we zo in beslag genomen worden door het geheel, dat we de details uit het oog verliezen. Het werd me steeds meer duidelijk dat de Joodse levensorde niet bedoeld is als een verzameling rituele gebruiken, maar als een orde die het hele menselijke bestaan omspant en die vorm geeft aan al onze neigingen, eigenschappen en interesses. De bedoeling is «niet zozeer dat we af en toe een bepaalde handeling verrichten of nu en dan een stap doen, als wel dat we een weg vervolgen, dat we onderweg zijn; niet zozeer dat we nauwgezet de voorschriften vervullen, als wel dat we ons geroepen voelen tot een taak, dat we ons verbonden weten met een orde waarin elke afzonderlijke handeling, elk samenstel van religieuze gevoelens, elke losse opwelling en elk moreel voorval onderdeel vormt van een samenhangend geheel». [122]

De onzegbare Naam — we zijn vergeten hoe we hem moeten uitspreken. We zijn bijna vergeten hoe we hem moeten spellen. Laten we oppassen dat we niet vergeten hoe we hem moeten herkennen.

GODS WIL GEHOORZAMEN OF ERMEE SPELEN

Er zijn een aantal ideeën over de Joodse wet, die een ernstige bedreiging blijken te zijn voor het voortbestaan ervan. We zullen er twee bespreken. Ten eerste is er de opvatting dat je óf alle geboden houdt óf geen enkel gebod. Alle voorschriften zijn van even groot belang, en als één steen wordt weggehaald,, zakt het hele gebouw in elkaar. Hoe prijzenswaardig een dergelijk beginselvast standpunt als teken van vroomheid ook zijn mag, het is noch historisch noch theologisch gerechtvaardigd. In bepaalde perioden van

de Joodse geschiedenis werd een aantal aspecten van de Joodse rituele voorschriften niet nageleefd door mensen die zich verder geheel aan de wet hielden. En wie kan er zich op beroemen dat hij ooit in staat was de mitswa «Heb je naaste lief als jezelf» letterlijk te vervullen?

Waarom baart het ons geen zorgen dat onze geestelijke omgang met dat wat we inderdaad niet moeten afschaffen, zo volstrekt ontoereikend is? Waarom maakt het ons niet ongerust dat onze gebeden steriel zijn en onze gehoorzaamheid wordt bepaald door de macht der gewoonte?

Het probleem dat om een oplossing vraagt, is niet een kwestie van alles of niets, de wet volledig veronachtzamen of volledig gehoorzamen. Het probleem is of onze wetsbetrachting echt of vals is, waarachtig of gekunsteld. De vraag is niet hoeveel we moeten doen, maar hoe we het moeten doen. De vraag is of we Gods wil gehoorzamen of er alleen maar mee spelen.

Ten tweede is er de opvatting dat elke jota van de wet op de Sinai aan Mozes is geopenbaard. Dit is een ongerechtvaardigde uitbreiding van het rabbijnse begrip openbaring. «Kon Mozes de hele Tora leren? Over de Tora staat immers geschreven: 'Haar maat is langer dan de aarde en breder dan de zee' (Job 11:9); zou Mozes haar dan in veertig dagen hebben kunnen leren? Nee, God leerde Mozes alleen de basisprincipes (de kelaliem).» [123]

Dat de wijzen een grote rol spelen bij de uitleg van het Bijbelwoord en dat zij gemachtigd zijn nieuwe bepalingen op te stellen, behoort tot de grondelementen van het Joodse geloof en wordt volgens onze wijzen gelegitimeerd door Deuteronomium 17:11. Het besef dat de Joodse wet in voortdurende ontwikkeling is, werd verwoord door een grote heilige en geleerde als Rabbi Jesaja Horovitz in zijn De Twee Tafelen van het Verbond [124]:

«En nu zal ik uitleggen hoe het komt dat in elke generatie het aantal beperkende bepalingen in de wet toeneemt. In de tijd van Mozes was alleen datgene bindend wat hij met zoveel woorden op de Sinai had ontvangen, plus een aantal bepalingen die hij om de een of andere reden had toegevoegd. De profeten, de tannaïem en de rabbijnen van elke generatie hebben echter deze beperkende bepalingen steeds verder uitgebreid. De reden daarvoor is, dat wanneer het vuil van de slang zich verspreidt, een betere bescherming nodig is. De Heilige voorzag ons van driehonderdvijfenzestig verboden om te voorkomen dat het vuil zich teveel zou roeren. Daarom moeten elke keer dat het met het vuil van een generatie de spuigaten uitloopt, nieuwe beperkingen worden ingesteld. Was dit, de toename van het vuil, al ten tijde van het geven van de Tora het geval geweest, dan zouden deze verbodsbepalingen er met zoveel woorden in zijn opgenomen. Maar in plaats daarvan ontlenen de latere verordeningen hun gezag aan Gods opdracht: 'Maak een omheining om de Tora', wat wil zeggen: 'Maak voor elke generatie de bepalingen die gezien de situatie nodig zijn' en deze bepalingen hebben hetzelfde gezag als de Tora zelf.»

Er zijn tijden in de Joodse geschiedenis waarin de centrale vraag niet is, welke delen van de wet we niet kunnen vervullen, maar welke delen we wel kunnen en moeten vervullen, vervullen als wet, als een uitdrukking en interpretatie van Gods wil.

Wanneer we ons verdiepen in het thema van de Joodse wetsbetrachting, komen we vele problemen tegen. Enkele daarvan wil ik hier in het kort bespreken, zoals: de relatie tussen het houden van de wet en het verstaan van Gods wil; de betekenis van het houden van de wet voor de mens; de regelmaat van het gebed; de innerlijke gezindheid en het

wezen van de religie; het belang van uiterlijke handelingen.

VRAAGT GOD IETS VAN DE MENS?

Vanuit een rationalistisch gezichtspunt lijkt het niet erg aannemelijk dat het oneindige, hoogste Opperwezen zich erom bekommert of ik elke dag de tefilien (gebedsriemen) aanleg. Het is echt moeilijk voorstelbaar dat het God iets uitmaakt of iemand gedurende een bepaalde periode van het jaar gezuurd of ongezuurd brood eet. Maar juist die paradox — dat de oneindige God nauw betrokken is bij de eindige mens en diens eindige daden en dat in Gods ogen niets onbelangrijk of overbodig is — vormt de kern van het profetisch geloof.

Er zijn mensen die grote moeite hebben met de gedachte dat zij zouden kunnen weten wat Gods wil van ons vraagt. Toch kan ieder van ons zonder aarzelen instemmen met de woorden van Micha: «Hij heeft je bekend gemaakt, o mens, wat goed is; en wat vraagt de Heer van je dan recht te doen, getrouwheid lief te hebben en deemoedig te wandelen met je God» (Micha 6:8).

Als wij geloven dat er iets is dat God van de mens vraagt, betekent dat dan niet dat we geloven in Gods wil, dat we weten wat Zijn wil van ons vraagt?

Als we bereid zijn te geloven dat God van ons vraagt om «recht te doen», is het dan zoveel moeilijker om te geloven dat God van ons vraagt heilig te zijn?

En als we bereid zijn te geloven dat God van ons vraagt om «getrouwheid lief te hebben», is het dan zoveel moeilijker te geloven dat God van ons vraagt de sabbat te heiligen en de heiligheid ervan niet te ontwijden?

Als we geloven dat Micha's woorden uitdrukking geven aan Gods wil en niet een kapstok zijn om allerlei rationalistisch gekleurde opvattingen aan op te hangen, dan is «gerechtigheid liefhebben» evengoed een voorschrift als het verbod om op de zevende dag vuur te maken. Als we in deze woorden echter niets anders dan echo's van de westerse filosofie kunnen horen in plaats van de stem van Micha, betekent dat dan niet dat de profeet tot niemand van ons ook maar iets te zeggen heeft?

EEN «DADEN-SPRONG»

De vraag naar de betekenis van het vervullen van de Joodse wet vormt een ernstig probleem. Voor de moderne Jood is de weg van de passieve gehoorzaamheid, als doorsteek naar het geheim van Gods wil, volstrekt onbegaanbaar. De religieuze situatie waarin hij zich bevindt, is niet bevorderlijk voor een houding van intellectuele of geestelijke overgave. Hij is niet bereid zijn vrijheid te offeren op het altaar van trouw aan de geest van zijn voorvaderen. Hij zal alleen aan onze oproep gehoor geven als we hem kunnen aantonen, dat er betekenis te vinden is in de handelingen die we van hem verwachten. Zijn belangrijkste probleem is niet, dat hij niet in staat is te begrijpen dat de wet van goddelijke oorsprong is; zijn voornaamste probleem is dat hij niet in staat is te voelen dat er in het vervullen van de wet goddelijke betekenis schuilt.

We moeten niet vergeten dat een aantal fundamentele theologische uitgangspunten van het Jodendom niet verantwoord kan worden in termen van de menselijke rede. De Joodse opvatting dat de mens geschapen is naar Gods beeld, de opvattingen over God en geschiedenis, over gebed en zelfs over ethiek staan lijnrecht tegenover de conclusies waartoe we op grond van een eerlijk en nauwgezet onderzoek wel moeten komen. De eisen van de vroomheid zijn een mysterie waartegenover de mens alleen maar eerbiedig zwijgen kan. In een technologische samenleving, waar religie een functie is geworden, dient ook vroomheid nog slechts ter bevrediging van onze behoeften. We moeten er

daarom voor oppassen niet de gewoonte te ontwikkelen om religie te zien als een machine die we kunnen bedienen of als een organisatie die we langs vooropgezette lijnen kunnen besturen.

De vraag hoe we als Jood moeten leven, kan niet worden beantwoord in termen van gezond verstand en algemene ervaring. De Joodse levensorde is een geestelijke orde met een eigen geestelijke logica, die we alleen kunnen vatten als we de basiselementen ervan leven en ondervinden.

In verband met deze vraag moeten we drie dingen voor ogen houden.

(a) Goddelijke betekenis is geestelijke betekenis; (b) geestelijke betekenis bespeuren we alleen als we geestelijk voorbereid zijn; (c) geestelijke betekenis wordt zichtbaar in daden en niet in filosofische beschouwingen.

(a) Voor de ethiek gaat het om de vraag: Wat is het gedragspatroon of ideaal, dat rationeel te verantwoorden is? Voor de religie daarentegen gaat het om de vraag: Wat is het levenspatroon of ideaal, dat geestelijk te verantwoorden is? Als we het hebben over de Joodse wet, moet de vraag daarom zijn: Zijn de voorschriften ervan geestelijk van betekenis?

We moeten de waarde van de mitswot (geboden en religieuze handelingen) dus niet afmeten aan de hoeveelheid rationele betekenis die we erin kunnen ontdekken. De religie beperkt zich niet tot het gebied van de rede, maar stijgt er boven uit. Het is niet de taak van de religie om met de rede te concurreren of een bron van filosofische ideeën te zijn, maar om ons te helpen daar waar de rede ons slechts gedeeltelijk kan helpen. De betekenis van de religie moet worden verstaan in termen die overeenstemmen met ons gevoel voor het onzegbare. Heel vaak begint de betekenis van het vervullen van de wet daar waar onze ideeën tekortschieten, waar ons rationeel inzicht eindigt. Het doel van de geboden is niet in de eerste plaats om de hygiëne, het geluk of de levenslust van de mens te bevorderen; de bedoeling ervan is hygiëne te verbinden met heiligheid, geluk met het verhevene, levenslust met de geest.

Geestelijke betekenis is niet altijd doorzichtig; doorzichtigheid is een eigenschap van glas, terwijl een diamant het licht breekt en het ontbindt in een heel spectrum van kleuren.

Elke reden die we kunnen aanvoeren voor onze trouw aan de Joodse levensorde, wijst slechts op één van de vele facetten ervan. In plaats van te zeggen dat de mitswot betekenis hebben, kunnen we beter zeggen, dat ze ons voeren naar bronnen waar betekenis uit opwelt, naar ervaringen waarin de verborgen schittering van het heilige plotseling oplicht in onze gedachten.

Wie in zijn lofwaardig verlangen om de Joodse levenswijze te redden, de betekenis ervan onder de hamer brengt, teneinde haar tegen de hoogste prijs getaxeerd te zien, loopt het gevaar dat er niet wordt opgeboden maar wordt afgedongen, waardoor men tenslotte gedwongen zal zijn haar tegen het laagste bod van de hand te doen. De hoogste waarden zijn geen gewilde artikelen en geestelijke betekenis is niet op de markt te verkopen.

Er zijn in ons leven ervaringen waarin iets dergelijks gebeurt als in een camera obscura: wanneer het licht van het heilige erin valt, vormt zich op de achterwand van onze geest een scherp, maar niet in woorden uit te drukken beeld. Het heilige willen verklaren in termen van het betrekkelijke en functionele is zo iets als in de camera een kaars aansteken.

Daden van vroomheid zijn als kunstwerken. Ze hebben een functie, ze dienen ergens

toe, maar hun wezenlijke betekenis ligt in hun intrinsieke waarde, in wat ze op zichzelf genomen zijn.

(b) Het is niet zo gemakkelijk gevoeligheid te ontwikkelen voor geestelijke betekenis. Die gevoeligheid is de vrucht van een ingespannen en voortdurende toewijding, van standvastige trouw aan een visie. Het is «een eindeloze ontdekkingsreis, een onophoudelijk streven Hem te dienen die aan ons hart klopt, alsof Hij erop wacht in ons leven binnen gelaten te worden. [124] Wezenlijk ervoor is niet de manier waarop wij er uiting aan geven, maar dat wij onze ziel afstemmen op wat God belangrijk vindt; dat onze liefde zich uitstrekt tot dat waar God mee in kan stemmen; dat we meegevoerd worden op de stroom van Zijn gedachten en uitgetild worden boven de troosteloosheid van de menselijke wanhoop.» [125]

«Gods genade klinkt in ons leven als een staccato. Alleen door de schijnbaar op zichzelf staande tonen vast te houden, leren we geleidelijk de melodie te onderscheiden». [126]

(c) Wat is de Joodse weg tot God? We bereiken God niet door de ladder van de filosofische speculatie te beklimmen. Onze kennis van God is niet het trotse resultaat van een geslaagde aanval op de raadsels van het universum, evenmin is kennis van God een geschenk dat ons ten deel valt in ruil voor intellectuele overgave. De weg tot die kennis loopt via de mitswa (de religieuze handeling). We leren als Joden te geloven door als Joden te leven. We geloven niet in daden; daden brengen ons tot geloof.

Toen Mozes het volk de wetten van het verbond met God meedeelde, antwoordde het volk: «Wij zullen doen en wij zullen horen» (Exodus 24:7). Deze uitspraak werd uitgelegd als: *Door te doen, leren we horen en begrijpen.*

Van een Jood wordt niet een gedachtensprong gevraagd, maar een «daden-sprong». Hem wordt gevraagd meer te doen dan waar hij behoefte aan heeft; meer te doen dan hij begrijpt om daardoor meer te begrijpen dan hij doet. Door het woord van de Tora uit te voeren krijgt hij geleidelijk aan toegang tot de geestelijke betekenis ervan.

Meegesleept door de daad raakt hij tenslotte doordrongen van Gods aanwezigheid.

De Joodse wet is een prosodie van het heilige. Het goddelijke zingt in onze daden, het goddelijke komt in onze daden tot uitdrukking. Onze inspanningen vormen slechts een tegenstem in de muziek van Zijn wil. Door ons leven voor God open te stellen ontdekken we het goddelijke in onszelf en hoe dat samenklinkt met het goddelijke buiten ons.

Heeft de mens eenmaal leren zien hoe verheven en hoe goddelijk de mitswa is en is hij er op het moment dat hij hem doet, met zijn gehele hart en zijn gehele ziel bij betrokken, dan is er op dat moment geen grote afstand tussen hem en God. Want daden van heiligheid, die uit onze ziel komen, onthullen de heiligheid van God die verborgen ligt in elk moment. En Hij en Zijn heiligheid zijn één.

ROUTINE LEIDT TOT AANDACHT

Waarom zouden we het gebed binden aan een vaste regelmaat? Waarom zouden we onze ziel onderwerpen aan een kalender? Is de vaste regelmaat bij het vervullen van de wet niet een bedreiging van onze innerlijke vrijheid?

Het strikt 'handhaven van een bepaalde levenswijze — met steeds dezelfde handelingen op steeds dezelfde tijden en in steeds dezelfde vormen — kan heel gemakkelijk tot een uiterlijke routine worden. In de geschiedenis van het Jodendom heeft men zich dan ook voortdurend bezorgd afgevraagd, hoe men kon voorkomen dat het vervullen van de wet

een gedachteloze sleur zou worden. De uitroep van de profeet: «Hun hart is ver van mij!» diende als alarmsignaal.

Zal ik de gewoonte om regelmatig te bidden dan maar opgeven, me alleen laten leiden door de ingevingen van mijn hart en alleen dan bidden wanneer ik aangeraakt wordt door de geest? Zal ik dan maar besluiten om niet te bidden, zolang de geest niet komt? Maar als we dieper in de zaak doordringen wordt duidelijk, dat routine tot aandacht leidt, een antwoord in ons wakker roept dat anders op de bodem van onze ziel zou blijven liggen. Als we op de drempel van het heilige staan, moeten we er wel door aangeraakt worden. Moeten we, wanneer de geest ons beweegt, ieder onze eigen vormen van gebed vinden? Maar wie kan spontaan een gebed formuleren zonder in clichés te vervallen? Bovendien neemt onze geestelijke kracht toe, als we putten uit een geestelijke bron die rijker is dan ons eigen hart.

Momenten van inspiratie komen maar zelden voor en duren nooit lang. In de lange tussenperiodes zijn we vaak geestelijk ingeslapen, leeg en futloos. Er zijn maar weinig mensen die meer licht uitstralen dan ze ontvangen. Een mitswa doen is de geest ontmoeten. Maar we kunnen de geest niet eens en voor al in bezit nemen; we moeten er dag in dag uit mee samenleven en om bidden. Vandaar dat de Joodse levenswijze eruit bestaat de rituele handelingen steeds weer te herhalen, de geest keer op keer te ontmoeten, de geest in onszelf en de geest die zweeft boven al het bestaande.

De geest rust niet alleen op onze prestaties, op ons doel, maar ook op onze pogingen, op onze weg. Daarom is — elke dag of elke zevende dag — naar het bedehuis gaan op zichzelf al een lied zonder woorden. Wanneer we gaan in nederigheid en eenvoud van hart, zijn we als een kind dat van zijn moeder een lied wil horen en het boek met de muziek voor haar neerlegt. Alles wat het kind kan doen is het boek openen ... Maar het lied moet wel komen. We houden het niet lang uit op een dieet van gespannen afwachten en bedrogen uitkomen.

DOOR GELOOF ALLEEN?

Dat we de rol die de wet in het religieuze leven speelt, zo moeilijk op zijn juiste waarde kunnen schatten, wordt naar ik meen, veroorzaakt door onze opvattingen over het wezen van de religie. «We zijn vaak geneigd het wezen van de religie te omschrijven als een bepaalde zielstoestand, als een innerlijke houding, een absoluut gevoel, en we verwachten van de gelovige, dat hij een gevoelsleven bezit dat te diep is om aan de oppervlakte van zijn gewone doen en laten te komen, alsof religie een plant was die alleen gedijt op de bodem van de zee. Maar voor het Jodendom is religie niet een gevoel voor iets, maar een antwoord aan Hem die van ons vraagt om op een bepaalde manier te leven. De kern van religie is een bewustzijn van verplichting, een ons gebonden weten aan een hoger doel, een besef dat ons leven niet alleen voor onszelf, maar ook voor God van belang is.» [127]

«God verlangt het hart.» — Maar verlangt Hij uitsluitend het hart? Zijn zuivere bedoelingen genoeg? Voor sommige wereldbeschouwingen is de liefde de enige voorwaarde voor het heil (de soefi-beweging, Bhakti-marga); alle nadruk valt hier op het belang van de innerlijke houding, van liefde of geloof, terwijl geen aandacht wordt besteed aan goede werken.

Paulus voerde een heftige strijd tegen de macht van de wet en verkondigde in plaats daarvan de religie van de genade. De wet, zo stelde hij, kan de zonde niet overwinnen en gerechtigheid kan niet worden bereikt door de werken van de wet. De mens wordt gerechtvaardigd «door geloof, zonder de werken van de wet» . [128]

Luther's centrale stelling was, dat het heil wordt bereikt door het geloof alleen. De antinomistische tendensen leidden tot een overmatige nadruk op liefde en geloof, terwijl aan goede werken nauwelijks meer aandacht werd besteed. — In de Formula concordiae van 1580 worden zowel de stelling dat goede werken noodzakelijk zijn voor het heil, als de opvatting dat zij schadelijk zijn voor het heil, verworpen.

Volgens Ritschl hoort de leer van de verdienste door goede werken niet thuis in de christelijke theologie; de enige weg tot het heil is rechtvaardiging door het geloof. En Barth maakt in navolging van Kierkegaard gebruik van gedachten van Luther, wanneer hij stelt dat de daden van de mens te zondig zijn om ooit goed te kunnen zijn. Er zijn als het erop aankomt geen menselijke daden die in deze wereld zoveel betekenis hebben, dat zij in Gods ogen genade kunnen vinden. God kan alleen worden benaderd door middel van God.

HET ABSOLUTE BELANG VAN HET MENSELIJK HANDELEN

We vinden de paulinische leer, dat de mens wordt gered door het geloof alleen, in gewijzigde vorm terug bij Kant en zijn leerlingen. Voor hen bestond het wezen van de religie of de ethiek uit een op zichzelf staande eigenschap van de ziel of de wil, ongeacht de handelingen die daaruit voort zouden kunnen komen of de doeleinden die ermee bereikt zouden kunnen worden. De waarde van een religieuze handeling wordt volgens deze opvatting dan ook geheel bepaald door de diepte van ons geloof of de oprechtheid van onze gevoelens. Het wezenlijke is niet de daad, maar de bedoeling, niet het wat, maar het hoe van ons gedrag, en het enige motief dat morele waarde bezit, is het plichtsbesef ...

Vriendelijkheid zou dus, als het niet wordt ingegeven door plichtsbesef, niet beter zijn dan wreedheid; terwijl medeleven of zorg voor menselijk geluk te beschouwen zijn als oneigenlijke motieven. «Ik zou mijn woord zelfs niet breken om de mensheid te redden», riep Fichte uit. Alsof zijn eigen heil en gerechtigheid belangrijker voor hem waren dan het lot van de mensheid. Blijkt uit een dergelijke houding niet, hoe gevaarlijk goede bedoelingen zijn? Moeten we niet zeggen dat een bewogenheid die zich uitsluitend richt op het eigen heil en de eigen gerechtigheid en geen oog heeft voor het welzijn van een ander, de naam «goede bedoeling» niet verdient?

De crisis van de ethiek vindt zijn oorzaak in een formalistische levensvisie, in de opvatting dat het wezen van het goede gelegen is in de juiste motivering. De moderne mens ontdekte hoe moeilijk het is die te bereiken en gaf het in wanhoop op. In naam van de juiste motivering werd voedsel gegeven aan het kwaad.

Voor ons is deze opvatting de ketterij bij uitstek. Het Jodendom staat en valt met het idee dat het menselijk handelen van absoluut belang is. We spreken zelfs over Gods handelen. *Imitatio Dei* vindt plaats door middel van daden. De daad is de bron van heiligheid.

«Geloof eindigt niet wanneer we de zekerheid vinden dat God bestaat. Geloof is het begin van een vurig verlangen om een levende relatie aan te gaan met Hem die het mysterie te boven gaat, om alle vermogens in ons samen te brengen met alle geestelijke kracht buiten ons. Ons verlangen naar gaafheid is geworteld in de drang van het onuitspreekbare in ons om in gesprek te treden met het onzegbare buiten ons. Maar wil ons verlangen niet onuitgesproken blijven, dan zal er een taal nodig zijn waarin dat gesprek kan plaatsvinden. Welke taal is dat?

We leren dat God meer van de mens vraagt dan een innerlijke houding, dat Hij de mens niet alleen leven geeft, maar ook een wet, dat wij Zijn wil moeten dienen en niet alleen

aanbidden, gehoorzamen en niet alleen vereren. Geloof grijpt ons aan als een kracht die ons tot handelen aanspoort. Wij antwoorden door ons te verplichten tot een constante toewijding, die ons verbindt met de aanwezigheid van God. Dit betekent een overeenkomst voor het leven, die terughoudendheid, overgave, zelfcontrole en moed vraagt.

Het Jodendom stelt met nadruk dat geloof en belijden, vroomheid en halacha (wet), toewijding en daad, een eenheid vormen. Het geloof is enkel een zaadje; de daad bepaalt of het uitgroeit of verrot. Geloof dat losstaat van de concrete realiteit, geloof dat probeert te gedijen in strikte afzondering, is slechts een spook dat in onze psychosomatische wereld niet thuishoort.

Halacha verhoudt zich tot vroomheid als belijden tot geloof. Zoals geloof niet kan bestaan zonder belijden, zo kan vroomheid niet blijven leven zonder een stelsel van regels. Zoals intelligentie niet kan functioneren zonder oefening, zo kunnen we religie niet losmaken van concreet gedrag. Het Jodendom wordt geleefd in daden en niet alleen in gedachten.

Wil het levenspatroon, waar we zo naarstig naar op zoek zijn, recht doen aan de fundamentele waardigheid van de mens, dan moet het niet alleen rekening houden met diens vermogen om de krachten van de natuur te benutten of van haar schoonheid te genieten, maar ook met zijn unieke gevoel voor het onzegbare. Het moet niet alleen gericht zijn op de bevrediging van behoeften, maar ook op het bereiken van een doel, het doel een heilig volk te zijn. » [129]

ER BESTAAT GEEN BUITENSPEL

De gaafheid van ons leven betreft niet uitsluitend ons hart en daarom is Joodse vroomheid meer dan weet hebben van de morele wetten. De binnenkamer moet aan de buitenmuur worden bewaakt. Religie is niet hetzelfde als spiritualisme; wat de mens in zijn concrete, materiële bestaan doet, is van direct belang voor het goddelijke. Geestelijk leven is het doel van de mens en niet zijn weg. In deze wereld spelen we onze muziek op materiële instrumenten en voor de Jood vormen de mitzwot de instrumenten waarop het heilige ten gehore wordt gebracht. Als de mens alleen geest was, zou een gebed dat alleen plaatsvindt in onze gedachten, de juiste vorm zijn om met God in contact te treden. Maar de mens is lichaam en ziel; en daarom is het doel dat voor hem ligt een leven waarin «zijn hart én zijn vlees de levende God bezingen» .

Gebed en leven zijn bovendien niet twee gescheiden werelden. Het Jodendom bestaat niet uit een paar verspreide herkenningspunten in het landschap van het leven, uit tempels in strikte afzondering, uit de plechtige viering van een feest op een bijzondere dag. De synagoge is niet een toevluchtsoord, en beslissend is niet dat we bij bijzondere gelegenheden bepaalde rituele handelingen verrichten, maar hoe die het klimaat van ons gehele leven beïnvloeden.

Het is niet zo, dat we de hoogste top van het geestelijk leven alleen kunnen bereiken op zeldzame momenten van vervoering; de hoogste top ligt altijd binnen ons bereik en kan worden bestegen in een gewone handeling. Iemand vriendschap betonen of je dag in dag uit aan de spijswetten houden kan even subliem en heilig zijn als een gebed zeggen op Grote Verzoendag.

Volgens de Joodse traditie bestaat er in het rijk van de geest geen exterritorialiteit; er is geen terrein waarop de wetten van de geest buiten spel staan of niet van toepassing zijn. Economie, politiek en eetgewoonten vallen net zo goed onder zijn gezag als ethiek.

Karaktervorming gebeurt niet in de eerste plaats in het openbare leven, maar in het privé-leven van de mens, in de manier waarop hij de gewone dagelijkse handelingen verricht. Het is zeer veelbetekenend dat volgens het boek Genesis het eerste verbod dat aan de mens werd gegeven, betrekking had op het eten van de verboden vrucht.

«Het lot van een volk [130] wordt beslist door de vraag of zij hun culturele ontwikkeling op het juiste punt beginnen — en dat is niet in de ziel. Het juiste beginpunt is het lichaam, het gedrag, de eetgewoonten, de dagelijkse levensverrichtingen; de rest komt later. [131] Verachting van het lichaam is rampzalig.» Het Jodendom begint bij het begin, door grote waarde te hechten aan omgangsvormen, door er de nadruk op te leggen dat het heel belangrijk is dat we ons tegenover de buitenwereld vriendelijk en correct gedragen, en door ons te leren hoe we moeten eten, hoe we moeten rusten, hoe we moeten handelen. De training van gedachten en gevoelens komt later. Eerst moet het lichaam geschoold worden. «Gij zult niet begeren» is het laatste gebod van de Tien Geboden, ook al zal het vaak aan de negen voorafgaande ten grondslag liggen.

Hoewel het Jodendom geen dieet — bijvoorbeeld een vegetarisch — voorschrijft of eist dat men zich onthoudt van bedwelmende of opwekkende middelen, schenkt het veel aandacht aan de vraag wat en hoe iemand moet eten. Leven volgens een gewijde gedragscode is voor het lichaam even belangrijk als gezondheid.

WE MOETEN DE BRUG NIET VERBRANDEN

Om te leren beseffen hoeveel kostbaars de Joodse levenswijze ons geven kan, moeten we eerst grondig opruiming houden in onze geest.

Daarbij wordt van elk van ons één belangrijk offer gevraagd, en wel dat we afstand doen van ons vooroordeel tegenover onze erfenis. We moeten trachten een sfeer op te bouwen waarin de waarden van het Joodse geloof en de Joodse vroomheid tot hun recht kunnen komen, een sfeer waarin de Joodse levensvormen positief gewaardeerd of in elk geval gerespecteerd worden, waarin het serieus nemen van de kasjroet (de spijswetten) niet wordt beschouwd als verraad aan de Amerikaanse grondwet en eerbied voor de sabbat niet wordt gezien als een bedreiging van de vooruitgang.

Als we ons niet verbonden voelen met onze voorvaders, zullen we ons ook nauwelijks verbonden kunnen voelen met onze broeders. De verticale eenheid van Israël is onontbeerlijk voor de horizontale eenheid van kelal-jisraël (de gemeenschap van Israël). Als we ons vereenzelvigen met dat wat in Israël blijvend en onvergankelijk is, als we dat wat door de eeuwen heen van de hoogste betekenis was, naar waarde weten te schatten en proberen de lessen en verlangens uit het verleden in ons eigen denken te integreren, dan zullen we ook in staat zijn creatief met de gegevens uit het verleden om te gaan, ze uit te breiden en te ontwikkelen in plaats van ze alleen maar na te volgen en te herhalen. Het voortbestaan van Israël houdt in dat wij onze eigen, onafhankelijke dialoog met het ,verleden voeren. Onze levenswijze moet zo zijn, dat hij tot op zekere hoogte begrijpelijk zou zijn voor Jesaja en Rabbi Jochanan ben Zakkai, voor Maimonides en de Baäl Sjem.

Laten we ons geen illusies maken. Het is een zware taak. Maar als het waar is dat het goede niet kan bestaan zonder het heilige, wat doen wij dan om te waarborgen dat er heiligheid in de wereld is? Kunnen we het ons veroorloven onverschillig te zijn en de verantwoordelijkheid die we als leraren hebben, te vergeten?

Een brede stroom van ongevoeligheid scheidt ons van het gebied van het heilige. Geen mens of generatie is in staat alleen en op eigen kracht naar dat gebied een brug te slaan.

Eeuwen lang hebben onze vaders gezwoegd om zo'n gewijde brug te bouwen. Wij die de stroom nog niet zijn overgestoken, moeten oppassen dat we de brug niet verbranden.

RITEN EN GEBRUIKEN

Velen van ons beseffen intuïtief dat we niet kunnen leven met een geloof dat losstaat van de werkelijkheid, en achten het daarom raadzaam allerlei «riten, gebruiken en ceremoniën» in te voeren. Vele groepen pleiten voor een terugkeer naar het gebruik van symboliek en ritueel, aangezien dat het leven een glans van poëzie en schoonheid, van mystiek en drama, verleent.

Komt deze benadering overeen met de bedoelingen van het profetische Jodendom? Verlangt God symboliek? Vroegen de profeten om ritueel? Vormen «riten en gebruiken» het centrale thema van de Joodse wet? Bij «riten en gebruiken» gaat het om uiterlijke zaken, om een esthetisch genoegen; om iets dat een grote rol speelt in studentenverenigingen en bij universitaire promoties.

Maar sinds wanneer worden religieuze aangelegenheden bepaald door esthetische normen? Riten en gebruiken zijn heel aantrekkelijk; ze hebben iets speels. Maar is het Jodendom een spelletje? Waar komen de woorden riten en gebruiken vandaan? Ik moet bekennen dat ik niet zou weten hoe ik «riten» in het hebreuws zou moeten vertalen. Gebruiken — minhagiem — hebben ons in het verleden heel wat last bezorgd. Minhagiem hebben het Joodse leven vaak verstikt. Als je — zo vinden we bij Rabbenoe Tam — de medeklinkers van het hebreeuwse woord voor gewoonte — minhag — van achteren naar voren leest, dan vormen ze het woord gehinom, hel. [131]

We moeten oppassen dat we de Bijbel niet reduceren tot literatuur, het vervullen van de wet tot goede manieren, de Talmoed tot een boek over omgangsvormen.

Om een aantal redenen slaat de schrik me om het hart, wanneer ik de woorden riten en gebruiken hoor. Want wat is de zin van de Sederviering op Pèsach-avond, wanneer het niet meer dan een rite is? Een jaarlijkse her-uitvoering van een serie vreemde oude gebruiken? Riten lopen uit op verveling en verveling is de grootste vijand van de geest.

Een religieuze handeling is iets waaraan mijn ziel moet kunnen deelnemen; iets waaraan ik kawwana, innerlijke toewijding, moet kunnen ontlennen. Maar als het binnengaan van de soeka niet meer is dan een rite, wat voor kawwana zou ik dan kunnen voelen?

Laten we eerlijk zijn. Een rite is maar al te vaak een eerbetoon van het ongeloof aan het geloof. Hebben we daar behoefte aan?

Voor het Jodendom zijn ritens niet zo belangrijk. De Joodse vroomheid is een antwoord aan God; een antwoord dat niet wordt gegeven in de taal van ritens en symbolen, maar in de taal van de mitswot. Voor ons is niet de rite hoofdzaak, maar de mitswa. Wat is het verschil tussen die twee?

Riten, of ze nu verbonden worden met voorwerpen of met handelingen, berusten op gewoonte en afspraak; mitswot worden ontleend aan de eisen van de Tora. Riten zijn van belang voor de mens; mitswot zijn van belang voor God. Riten vormen een manier waarop mensen zich gedragen; mitswot zijn een manier om zich tot God te wenden. Riten zijn uitdrukkingen van de menselijke geest; wat zij uitdrukken en of zij iets uitdrukken hangt af van onze geestelijke inspanningen. Ze verliezen hun betekenis wanneer ze ons niets meer zeggen. Riten zijn als de maan, ze geven geen eigen licht. Mitswot daarentegen zijn uitdrukkingen of interpretaties van Gods wil. Ze zijn voor de mens van grote betekenis, maar ze ontlennen hun betekenis niet aan het begrip van de mens, maar aan de liefde van God. Riten worden gemaakt om ergens betekenis aan te geven; de mitswot zijn gegeven om ons te heiligen. Ze hebben de functie de mens te

zuiveren, te verheffen, te heiligen. Ze heiligen ons, ongeacht of we precies weten wat ze betekenen.

In de mitswa wendt de mens zich tot God; maar evenzeer wendt God zich in de mitswa tot de mens. Door een mitswa te vervullen erkennen we dat God er belang aan hecht dat wij Zijn wil doen.

Het gebruik van ritueel maakt deel uit van een meer omvattend thema, het thema van de symboliek. In het religieuze denken van onze tijd speelt de symboliek een overheersende rol. De moderne mens weet niet meer wat het betekent oog in oog te staan met de werkelijkheid. Hij kent de werkelijkheid alleen nog maar via grafieken en tabellen, instrumenten en schema's. We zullen ons daarom nu bezighouden met het probleem van de symboliek.

HOOFDSTUK V SYMBOLIEK

A. Ruimtelijke symbolen

KUNST EN RELIGIE

Sinds onheuglijke tijden heeft de mens zich de vraag gesteld hoe hij een symbool van de Godheid zou kunnen maken, een zichtbaar teken om diens aanwezigheid vast te houden, iets waarin hij de Godheid zou kunnen ontmoeten en waarin diens macht te allen tijde voelbaar zou zijn.

Dit religieuze verlangen vond een partner in een van de grootste gaven waarover de mens beschikt: de gave om de voorstellingen van zijn geest of zijn verbeelding in zichtbare vorm uit te drukken, in een beeld, een schilderij, een gebouw. Tussen die twee ontstond een hechte band. De kunst werd de partner van de religie en deze verbintenis bleek zeer vruchtbaar. Alleen dankzij de religie en de cultus kon een bewustzijn van hogere wetten groeien en kon «aan de individuele kunstenaar, die anders zijn verbeelding de vrije loop gelaten zou hebben, een stijl» worden opgelegd. In het heiligdom zetten de kunstenaars hun eerste schreden op de weg naar het verhevene en ontzagwekkende. «Ze leerden hun vormen te zuiveren van alles wat niet wezenlijk was. Er ontwikkelden zich vaste typeringen en tenslotte ontstonden de eerste ideale vormen.» [131] Religie en cultus inspireerden de kunstenaars tot het maken van magnifieke beelden, schitterende tempels en adembenemende altaren, die op hun beurt in het hart van de gelovige een grotere toewijding wakker riepen.

Wat zou de kunst zijn geweest zonder het religieuze gevoel voor verhevenheid en mysterie! En wat zou de religie een saaie aangelegenheid zijn geweest zonder de stoutmoedige pogingen van de kunstenaar om het mysterie zichtbaar te maken, om zijn visioenen uit het duister van zijn hart te voorschijn te brengen en de overweldigende afwezigheid van de Godheid te vullen met het licht van het menselijk genie. De hand van de kunstenaar verschrompelt wanneer hij Gods almacht vergeet, en het hart van de religieuze mens werd vaak moedeloos wanneer de moed en de vaardigheid van de kunstenaar ontbrak. Tegenover het diepe stilzwijgen van de Godheid leek de kunst de enige mogelijkheid tot openbaring.

Het zien van grote kunstwerken is een overweldigende ervaring. Zij belichamen de pogingen van de mens om Gods werk te verheerlijken. God schiep de hemel en de aarde, en de mens schiept symbolen van de hemel en symbolen van de aarde. Maar de mens stelt zich niet tevreden met de poging Gods werk te loven; hij waagt het zelfs Gods wezen uit te beelden. God schiep de mens en de mens schiept beelden van God.

We moeten hier een onderscheid maken tussen feitelijke en overeengekomen symbolen. Een feitelijk symbool is een zichtbaar voorwerp, waarmee iets onzichtbaars wordt uitgebeeld; iets dat aanwezig is dat uitdrukking geeft aan iets dat afwezig is. Een feitelijk symbool is een uitbeelding van bijvoorbeeld het goddelijke, omdat — naar men aanneemt — het goddelijke er in verblijf houdt of omdat het symbool op de een of andere manier aan de werkelijkheid van het goddelijke deel heeft. Een overeengekomen symbool herinnert ons aan een onzichtbaar of niet aanwezig gegeven, niet omdat het symbool iets van het wezen daarvan in zich draagt, maar omdat het er — door verwantschap, overeenkomst of afspraak — aan doet denken. Dit geldt bijvoorbeeld voor een vlag.

Een beeld is een feitelijk symbool. De god en zijn afbeelding zijn vrijwel identiek. De beelden worden beschouwd als de vertegenwoordigers van de goden; wie het beeld

heeft, heeft de god. Men gelooft dat de god in het beeld verblijf houdt of dat het beeld op de een of andere manier deel heeft aan de macht en de werkelijkheid van de god. Overwinnaars plachten de overwonnenen te beroven van het beeld van hun god, om ze daarmee de aanwezigheid en de hulp van de god te ontnemen. In de vijftiende eeuw voor het begin van de gewone jaartelling werd een beeld van de godin Ishtar van Ninevé met veel pracht en praal van Mesopotamië naar Egypte overgebracht, klaarblijkelijk om Egypte te laten profiteren van de zegeningen die de godin met haar aanwezigheid het land zou schenken. [132] En begin deze eeuw stelde de socioloog Durkheim vast dat bij verschillende volken de afbeelding van een totemdier heiliger is dan het totemdier zelf. De afbeelding kan de plaats innemen van de Godheid.

DE VERWERPING VAN BEELDEN

Hoe stonden de profeten tegenover dit samengaan van religie en kunst? Hoe staat de Bijbel tegenover deze hechte band tussen priester en kunstenaar? Wat is Israëls bijdrage aan de totstandkoming van deze band? Bracht hun vermogen om passende symbolen te maken van de Ene God die zij verkondigen, hun kunstenaars ertoe om de Schepper van hemel en aarde uit te beelden in steen? Als de waarde van een religie zou worden bepaald door de mate waarin hij de menselijke behoefte aan symboliek bevredigt, dan had één van de Tien Geboden moeten luiden: Gij zult u een symbool maken, een gesneden beeld of enige gelijkenis... In plaats daarvan wordt het maken en aanbidden van beelden in de Bijbel als een gruwel beschouwd en fel veroordeeld. [133] Als symboliek de maatstaf is, dan moeten we Mozes ervan beschuldigen, dat hij een vertragende invloed heeft gehad op de menselijke ontwikkeling. Maar wij herinneren ons het maken van het gouden kalf niet als iets om trots op te zijn en het optreden van Mozes daarbij — die het kalf in stukken sloeg, het grondig vermaalde «totdat het fijn was als stof» en «het stof ervan in de beek wierp die van de berg stroomt» [134] — wordt door ons niet als een daad van vandalisme veroordeeld.

Het is misschien niet toevallig dat het hebreeuwse woord dat «symbool» is gaan betekenen, *sèmèl*, in de Bijbel weliswaar vijfmaal voorkomt, maar elke keer in negatieve zin, als aanduiding van een voorwerp van afgoderij. [135]

Niets is het Jodendom zo vreemd als het vereren van beelden. Volgens een oud geloof is de profeet Elia, «de boodschapper van het verbond», aanwezig bij de besnijdenis. Om dat geloof concreet gestalte te geven wordt naast de stoel van de sandek (de peetvader) een lege stoel neergezet, de «stoel van Elia» genaamd. [136] Dit is de grens waartoe we op het gebied van het uitbeelden kunnen gaan: een lege stoel. We zouden het zowel belachelijk als godslasterlijk vinden om op die lege stoel een afbeelding van de profeet te plaatsen. Voor het Joodse geloof kan het hoogste mysterie niet in materiële vormen worden uitgedrukt. Alles wat we hebben zijn tekens, verwijzingen.

DE WERELD IS GEEN SYMBOOL

Het tweede gebod omvat meer dan het verbod op het maken van beelden; het omvat ook de verwerping van alle zichtbare symbolen van God; niet alleen van beelden die door de mens worden gemaakt, maar van «elke soort gelijkenis van wat in de hemel boven of in het water onder de aarde is». Wat deze opvatting betekent, zal duidelijk worden als we hem tegenover de tegengestelde mening plaatsen.

De stelling dat de wereld een symbool van God is, is niet in overeenstemming met de geest van de Bijbel. De symbolisten houden ons daarentegen voor: «Zeg nu niet dat er geen symbool van het Goddelijke is. Is Gods wereld niet een symbool van het

Goddelijke; is het heelal niet een tempel?» [137]

Hoe komt het dat de meningen zo sterk uiteenlopen? Voor de symbolisten zijn alle zichtbare dingen symbolen: «De materie bestaat alleen geestelijk en dient enkel om ideeën uit te beelden en te belichamen.» [138] Zij zien de wereld als «een vorm van zelf-expressie van het oneindige». Het symbool is slechts de belichaming van het oneindige, en het is voor het oneindige levensnoodzakelijk om belichaamd te worden. [139]

De Bijbel echter ziet de wereld niet als een neerslag van Gods zelfexpressie. Want de wereld is niet ontstaan door zelf-expressie, maar door schepping. De wereld is niet afgeleid uit Gods wezen en de wereld is niet de manier waarop God zich uitdrukt. De wereld spreekt tot God, maar dat betekent niet dat God daarmee tot zichzelf spreekt. Het zou in strijd zijn met de geest van de Bijbel om te stellen dat het voor God levensnoodzakelijk is om belichaamd te worden. De wereld ligt niet in Zijn verlengde en vloeit niet uit Hem voort, maar is Zijn schepping en bezit.

GOD EN DE RUIMTE

Het fundamentele inzicht dat we God niet kunnen onderbrengen in een ding [140], werd nadrukkelijk verwoord op een moment dat we het gemakkelijk hadden kunnen vergeten: bij de inwijding van de tempel in Jeruzalem. Op dat moment roept Salomo uit: «Maar zou God werkelijk op aarde wonen? Zie, de hemel en de hemel der hemelen kan U niet bevatten, laat staan dit huis dat ik heb gebouwd!» (I Koningen 8:27).

God openbaarde zich niet in dingen, maar in gebeurtenissen, en die gebeurtenissen werden nooit vastgelegd in dingen. Het is veelzeggend dat er op de berg Sinaï, de plek waar de belangrijkste openbaring plaatsvond, geen spoor van heiligheid achterbleef. Het werd geen heilige plaats, geen pelgrimsoord.

De ontdekking dat de wereld en God niet één in wezen zijn, vormt een van de grootste omwentelingen in de geestesgeschiedenis van de mensheid. Een ding kan een gebruiksvoorwerp zijn, maar geen voorwerp van verering; het kan bij de eredienst worden gebruikt, maar het kan niet zelf worden vereerd. De matsa (het ongezuurde brood dat wordt gegeten op Pèsach), de sjofar (de ramshoorn van het Nieuwjaarsfeest), de loelav (de palmtak die wordt gebruikt in de feestelijke plantenbundel van het Loofhuttenfeest) zijn geen dingen om naar te kijken, om te groeten, om eer te bewijzen, maar dingen om te gebruiken. Als gebruiksvoorwerpen hebben zij een symbolische betekenis, maar op zichzelf genomen worden zij niet in de eerste plaats als symbolen beschouwd. Een symbool is — vanwege zijn inherente symbolische karakter — een voorwerp van contemplatie en aanbidding.

Voor een vrome katholiek is het kruis een heilig symbool. Wanneer hij zijn blik erop gericht houdt, komt zijn geest tot contemplatie van het wezen van het christelijk geloof. Thomas van Aquino leerde dat het kruis moet worden aanbeden met latria, dat wil zeggen, de hoogste graad van verering, en hij stelde dat men een kruis of een afbeelding op twee manieren kan beschouwen:

- (1) op zichzelf, als een stuk hout of iets dergelijks, en dan zou dus aan een kruis of een afbeelding van Jezus geen eer bewezen hoeven worden;
- (2) als iets dat uitdrukking geeft aan iets anders, en dan mag men aan het kruis relatief — dat wil zeggen, aan het kruis als iets dat onze geest tot Jezus brengt — dezelfde eer bewijzen als men aan Jezus absoluut — dat wil zeggen, aan Jezus Zelf — bewijst. Ook het Heilig Hart en de beelden en relikwieën van de heiligen worden vereerd. [141]

Daarentegen hebben het beeld en de vorm van de Tora-rollen of van een sjofar of loelav, geen bijzondere betekenis voor ons, behalve dat ze ons er aan herinneren waar ze toe dienen en waar wij toe verplicht zijn.

De geest van de christelijke symboliek heeft zijn stempel gedrukt op de vorm en inrichting van het kerkgebouw; «een kerk kan een `preek in steen' zijn». Volgens Germanos, die van 715 tot 730 patriarch van Constantinopel was, is de kerk de hemel op aarde, het symbool van kruisiging, graflegging en opstanding. Vanaf de vijfde eeuw was de bouwstijl van een Byzantijnse kerk tot in de kleinste bijzonderheden doortrokken van symboliek. «Het koor, het schip en de zijbeuken stelden de wereld van de zinnen voor, de hogere delen van de kerk de kosmos van het intellect, en de gewelven de hemel van de mystiek.» [142]

Iets dergelijks doet zich voor in het westerse christendom, waar de kerken bijvoorbeeld de vorm van een kruis hebben en op die manier het basissymbool van het christendom concreet tot uitdrukking brengen. Het altaar staat vaak drie of zeven treden hoger, waarmee de triniteit of de zeven gaven van de Heilige Geest aangeduid worden.

In de Joodse wet, die zoveel regels voor het dagelijkse leven geeft, zijn geen voorschriften te vinden voor de vorm van een synagoge. [143]

De synagoge is niet een woonplaats van de godheid, maar een huis van gebed, een verzamelplaats voor de gemeenschap. In de synagoge vinden we geen voorwerpen speciaal bedoeld om ons bepaalde ideeën bij te brengen. Het Jodendom maakt geen gebruik van afbeeldingen om ideeën tot uitdrukking te brengen; het is gekant tegen symbolen in de vorm van afbeeldingen. Het enige dat onmisbaar is, is de Tora-rol, niet om naar te kijken, maar om in te lezen.

Joodse rituele voorwerpen hebben geen inherente heiligheid. De kandelaar in de synagoge is niet een afbeelding van een andere kandelaar, in Jeruzalem of in de hemel. Hij is niet meer dan je ziet. Hij heeft geen symbolische inhoud.

Volgens de Joodse wet is het verboden om enig element van de tempel in Jeruzalem, zoals de zevenarmige kandelaar, voor rituele doeleinden na te maken. «Men mag geen huis maken in de vorm van de tempel, geen veranda in de vorm van het tempelportaal, geen binnenplaats net als de voorhof van de tempel, geen tafel als de tafel in de tempel, geen kandelaar als de kandelaar in de tempel; hij mag er een maken met vijf of zes of acht armen, maar niet met zeven, zelfs niet van andere metalen dan goud ... en zelfs niet van hout.» [144] Zalfolie die bedoeld is voor gebruik buiten de tempel, mag niet dezelfde samenstelling hebben als de zalfolie die in de tempel gebruikt werd. «Het is heilig en heilig moet het voor jullie blijven» (Exodus 30:32).

Rituele kunstvoorwerpen zijn in het Jodendom niet bedoeld om liefde tot God in ons wakker te roepen, maar om onze liefde voor de mitszvot (religieuze handelingen) te versterken; om gehoorzaamheid tot iets plezierigs te maken, het houden van de wet tot een genoegen.

Dat doel bereiken we niet door contemplatie alleen, maar door die te verbinden met een religieuze handeling; de kunstvoorwerpen hebben wel een religieuze functie, maar geen religieuze inhoud.

Joodse kunstenaars hebben vaak handschriften en titelpagina's verlucht met afbeeldingen van bijvoorbeeld Mozes en Aäron. Maar dergelijke illustraties werden als versieringen gezien en nimmer als symbolen.

DE MENS IS HET SYMBOOL VAN GOD

En toch is er in de wereld iets dat door de Bijbel wordt gezien als het symbool van God. Het is niet een tempel of een ster, een beeld of een boom. Het symbool van God is de mens, elk mens. God schiep de mens naar Zijn beeld (tsèlèm), naar Zijn gelijkenis (demoet). Het gebruik van deze woorden is opvallend. Het woord tsèlèm wordt vaak in afkeurende zin gebruikt voor een door mensen gemaakt beeld van God, en van het woord demoet zegt Jesaja (40:18) dat er op God geen demoet of gelijkenis toegepast kan worden. Toch worden juist deze twee woorden gebruikt om de mens aan te duiden als beeld en gelijkenis van God.

Menselijk leven is heilig, heiliger zelfs dan de rollen van de Tora. Die heiligheid is niet een menselijke verworvenheid, niet iets dat de mens zich door eigen verdienste verwerft, maar een gave van God. De mens moet daarom worden behandeld met de eerbied die aan een gelijkenis van de Koning der koningen toekomt.

Niet dat de Bijbel zich niet bewust is van de zwakheid en de slechtheid van de mens. Het goddelijke in de mens is niet gegrond in wat hij doet, maar in wat hij is. Het falen en de tekortkomingen van koningen en profeten, van mensen als Mozes en David, worden in de Bijbel zonder enige terughoudendheid vermeld. Toch houdt de Bijbelse traditie staande dat de mens niet alleen met zijn ziel, maar ook met zijn lichaam symbool van God is. Daarom moet volgens het boek Deuteronomium (21:23) zelfs het lichaam van een ter dood veroordeelde misdadiger met eerbied behandeld worden. Wie het bloed van een mens vergiet, «hem wordt het aangerekend alsof hij het beeld van God verminderd of vernietigd had» . [145] Voor Hillel was het lichaam bij wijze van spreken een «ikoon» van God [146] en was het reinigen van het lichaam een vorm van eerbetoon aan de Schepper ervan. [147]

Aangezien de gelijkenis van God niet aan één mens of aan één speciaal volk verleend is, maar aan alle mensen van alle volken, bestaat er geen gevaar dat men ooit de mens zal gaan vereren. Want alleen wat uitzonderlijk of afwijkend is, kan een voorwerp van verering worden, het beeld Gods evenwel is juist iets dat alle mensen gemeen hebben.

Deze opvatting is voor de Bijbelse vroomheid van verstrekkende betekenis. Het belang ervan kan eigenlijk niet in een paar woorden worden uitgedrukt. Onze eerbied voor God blijkt uit onze eerbied voor de mens. Onze vrees om een medemens te kwetsen of te beledigen moet even diep en fundamenteel zijn als onze vrees voor God. Een gewelddaad is heiligschennis. Minachting voor de mens betekent lastering van God.

Wie de arme verdrukt, lastert diens Maker, Wie zich over de behoeftige ontfermt, eert Hem. (Spreuken 14:31)

«Zeg niet: omdat men mij te schande gemaakt heeft, moet mijn naaste ook maar te schande gemaakt worden. Als je dat doet, weet dan wie je te schande maakt, want 'Hij maakte hem in de gelijkenis van God' (Genesis 5:1). », [148]

Rabbi josjoea ben Levi zei: «Wanneer de mens op reis is, gaat een stoet van engelen hem voor en de herauten roepen voor hem uit: Maak plaats voor het beeld (eikonion) van God.» [149]

Bovendien kan de Bijbelse vroomheid worden uitgedrukt in de vorm van een fundamentele opdracht: Behandel jezelf als een symbool van God. In het licht van deze opdracht kunnen we de betekenis begrijpen van dat verbazingwekkende gebod: «Gij zult heilig zijn, want Ik de Heer uw God ben heilig» (Leviticus 19:2).

Er is vaak gezegd dat het «Joodse monotheïsme de godheid tenslotte te ver boven de aarde heeft verheven en hem te ver boven de mens heeft geplaatst». [150] Dit is een halve waarheid. God staat inderdaad heel ver boven de mens, maar tegelijk is de mens

heel sterk een afspiegeling van God. En het intense verlangen om die afspiegeling rein te houden, om Gods gelijkenis op aarde te bewaren, is de belangrijkste drijfveer van de Joodse vroomheid.

Door de tsèlèm, Gods beeld, onderscheidt de mens zich van het dier, en het is alleen op grond van de tsèlèm dat de mens het recht heeft macht uit te oefenen in de wereld van de natuur. Als hij de gelijkenis verspeelt, verliest hij zijn hoge positie in de natuur. [151] Volgens een opvatting in de Talmoed leidt de gedachte dat de mens Gods gelijkenis is, tot het verbod om menselijke figuren te maken. De uitspraak in Exodus 20:20 (23): «Gij zult naast Mij (itti) geen goden van zilver of goden van goud maken» moet dan gelezen worden als: «Gij zult Mij symbool (otti; ot betekent symbool), dat wil zeggen, de mens, niet maken, noch goden van zilver of goden van goud». [152]

We hoeven niet een symbool te hebben, we moeten een symbool zijn. Vanuit dit gezichtspunt zijn voorwerpen en handelingen nooit symbolen op zichzelf, maar dienen ze om de levende symboliek van de mens te versterken.

De goddelijke symboliek van de mens schuilt niet in wat hij heeft — zoals verstand of spraakvermogen — maar in wat hij in aanleg is: hij is in staat heilig te zijn zoals God heilig is. Door God na te volgen, door te handelen zoals Hij handelt, met erbarmen en liefde, versterken wij de gelijkenis. De mens wordt wat hij aanbidt. «De Heilige-gezegend-zij-Hij zegt: Wie handelt zoals Ik, zal zijn zoals Ik.» Rabbi Levi ben Chama zegt: «Afgodendienaren lijken op hun afgoden (Psalm n5:8), hoeveel te meer zullen de dienaren van de Heer op Hem lijken». [153]

Maar die gelijkenis kan worden bezoedeld, verminkt en verspeeld. We moeten de kwestie van de Joodse symboliek beschouwen tegen de achtergrond van dat probleem. Het doel van de mens is de gelijkenis te herkennen en te bewaren of in elk geval te voorkomen dat zij verminkt raakt.

Maar de mens heeft gefaald. En wat is de consequentie? «Ik heb hun de gelijkenis van Mij beeld gegeven, maar vanwege hun zonden heb Ik dat weer ongedaan gemaakt», zo luidt de uitspraak van God. [154]

De gelijkenis is nagenoeg verdwenen. Niets klinkt tegenwoordig ongeloofwaardiger en onwaarschijnlijker dan het idee dat de mens een symbool van God is. De mens is vergeten Wie hij uitbeeldt en zelfs dat hij iets uitbeeldt.

Maar er is nog hoop. De midrasj interpreteert het vers Deuteronomium mo als: Zie, vandaag zijn jullie als de sterren van de hemel, maar in de toekomst zullen jullie lijken op jullie Meester. [155]

Gods gelijkenis is gebroken, maar nog niet volledig vernietigd.

[B] Abstracte symbolen

SYMBOLISCHE KENNIS

We zullen ons nu bezighouden met het probleem van de abstracte symbolen. In de laatste tientallen jaren is de belangstelling voor symboliek een beslissende factor in ons denken geworden. Dat is geen toeval. Zolang de mens gelooft in zijn vermogen om de wereld op directe wijze te begrijpen, zolang hij vooral in beslag wordt genomen door wat is en hij er niet in de eerste plaats op uit is om uit te drukken wat hij denkt, is symboliek een van de technieken van het menselijk denken. Wanneer de mens de maatstaf van goed en kwaad wordt, wanneer de waarheid wordt gezien als een schepping van de menselijke geest, dan wordt symboliek de enige techniek van het menselijk denken.

Kant heeft laten zien dat het volstrekt onmogelijk is kennis te verwerven van de wereld

zoals hij is, omdat onze kennis altijd vervat is in begrippen, en begrippen zijn goed beschouwd niets anders dan constructies om onze waarnemingen te kunnen ordenen, duiden en weergeven. Dingen die bepaalde eigenschappen bezitten, of oorzaken die op een bepaalde manier werken, zijn een fictie. We kunnen alleen zeggen, dat we de verschijnselen in de wereld zien alsof ze zich zus of zo gedragen, en het is absoluut ongerechtvaardigd om een dogmatische houding aan te nemen en het «alsof» in «dat» te veranderen. Salomon Maimon was waarschijnlijk de eerste die de Kantiaanse filosofie samenvatte door te zeggen dat alleen symbolische kennis mogelijk is. [156]

Voor de hedendaagse natuurkundige doet de zintuiglijk waarneembare wereld absoluut niet ter zake. De wereld om ons heen wordt ingeruild tegen abstracties, grafieken en vergelijkingen. Zijn onderzoek richt zich niet op de vertrouwde verschijnselen, maar op elektronen, quanta, potentialen, functies van Hamilton en dergelijke. De natuurwetenschap houdt zich uitsluitend bezig met wiskundige grootheden, met het hanteren van symbolen.

Wat kan in het licht van dergelijke opvattingen nog de betekenis van religieuze kennis zijn? Wie uitgaat van bovengenoemde visie moet uiteraard de hoop opgeven dat we ooit kunnen komen tot een objectief juiste opvatting over het bovennatuurlijke. Omdat echter, zo zegt men dan, het idee van God een nuttige functie vervult, is het zinnig aan dat idee vast te houden en kunnen we stellen dat onze kennis van God dan misschien niet objectief waar is, maar wel symbolisch waar.

Zo werd de symboliek de hoogste categorie voor het verstaan van de religieuze waarheid. Het is een vanzelfsprekendheid geworden dat religie grotendeels een kwestie van symbolen is. Volgens deze opvatting moet religie worden gezien als een fictie, die nuttig is voor de samenleving of voor het persoonlijk welzijn van de mens. Religie is dan niet langer een relatie van de mens met God, maar een relatie van de mens met het symbool van zijn hoogste idealen: er is geen God, maar we moeten blijven doorgaan Zijn symbool te vereren.

Symboliek is natuurlijk niet een moderne uitvinding. Nieuw is alleen de rol die de symboliek tegenwoordig speelt. In vroeger tijden werd de symboliek beschouwd als een vorm van religieus denken; tegenwoordig wordt de religie beschouwd als een vorm van symbolisch denken. [157]

SYMBOLIEK EN SOLIPSISME

Is religie een combinatie van denken en symbolen? Is de relatie denken-symbool de enige relatie die er uiteindelijk tussen de mens en God mogelijk is? Is een symbolisch verstaan van God alles wat de religie ons te bieden heeft? Als God een symbool is, dan is religie een spelletje. Wat heeft het voor zin om te zoeken naar een doel dat altijd onbekend zal blijven? En bovendien, als God niet barmhartig is en als hij hen die in het donker naar Hem zoeken geen uitzicht biedt, is Hij het dan waard dat de mens wanhopige pogingen doet om Hem te bereiken?

Voor de religie is de directe zekerheid van het geloof belangrijker dan alle metafysische bespiegelingen, en de gelovige kan religieuze symboliek niet anders zien dan als een vorm van solipsisme. Wie een ander liefheeft, heeft niet een symbool of zijn eigen idee van die ander lief, maar de ander zelf; en wie God liefheeft en vreest, heeft er niet genoeg aan een symbool te vereren of symbolisch te vereren.

EEN SYMBOOL IS EEN SURROGAAT

Een symbool is een surrogaat dat we gebruiken wanneer iets waar we belang aan

hechten, tijdelijk of blijvend buiten ons bereik is. Als we niet in staat zijn een bepaald gegeven direct te benaderen (of onszelf direct uit te drukken), nemen we genoegen met een symbool ter vervanging van het gegeven waar het ons oorspronkelijk om te doen was. Religieuze symboliek gaat dan ook uit van de veronderstelling dat God buiten het bereik van onze geest ligt en daarom nooit direct begrepen of uitgedrukt kan worden, maar alleen door middel van een symbool.

Nu volgt het tweede deel van deze stelling niet logisch en noodzakelijk uit het eerste. Als de kennis van God buiten het bereik van de mens ligt, waar halen we dan de zekerheid vandaan dat er wel een symbool is waarmee Hij kan worden uitgedrukt?

Symbolen kunnen alleen serieus genomen worden vanuit de overtuiging dat de mens in staat is authentieke symbolen te maken, dat wil zeggen dat hij in staat is het onzichtbare te vangen in het zichtbare, het absolute in het relatieve. De geldigheid van de symbolen hangt bovendien af van de vraag of wij criteria bezitten aan de hand waarvan we kunnen bepalen welke symbolen een juist en welke een onjuist beeld oproepen van het betreffende gegeven; welke symbolen we kunnen aanvaarden en welke we moeten verwerpen. Maar om te kunnen bewijzen dat symbolen-in,-het-algemeen geldigheid bezitten of om te kunnen beoordelen of een bepaald symbool aan de eisen voldoet, moeten we van het gesymboliseerde gegeven een kennis bezitten die onafhankelijk is van symbolen. Dus, teneinde een symbool te kunnen verantwoorden en beoordelen hebben we eerst niet-symbolische kennis nodig.

Symbolen zijn communicatiemiddelen. Ze delen ons mee wat ze symboliseren. Dus om een symbool te kunnen begrijpen of aanvoelen, moeten we kennis hebben van dat wat het symbool tot uitdrukking brengt. Bewijst dit niet dat symbolen ondergeschikt zijn aan religieuze kennis?

En is het denkbaar dat een gelovige, als hij eenmaal beseft dat symbolen ficties zijn, genoegen zou nemen met een surrogaat voor God? Hij zal niet alleen elk surrogaat voor de religieuze werkelijkheid afwijzen, maar ook elk surrogaat voor spontane expressie. Dergelijke surrogaten misvormen ons inzicht en verstikken ons innerlijk leven. Symboliek geeft aan symbolen wat toekomt aan God, brengt ons ertoe ons uit te drukken bij volmacht en verwordt daardoor tot een soort namaak-religie.

GODS WIL IS GEEN EUFEMISME

Wanneer een violist zijn strijkstok over de snaren van zijn viool laat gaan, zeggen we niet dat hij daarmee een symbolische handeling verricht. Waarom niet? Omdat de betekenis van zijn handeling ligt in wat hij doet, ongeacht wat die handeling verder nog mag uitdrukken. Als ik een vriend een dienst bewijs, dan beschouw ik dat niet in de eerste plaats als een handeling om mijn vriendschap te symboliseren; wat ik doe is vriendschap. Niet alle aspecten van het menselijk leven worden gekenmerkt door symboliek. Waarom zijn er geen symbolen op het gebied van de ethiek? Omdat een morele handeling een intrinsieke betekenis heeft; de waarde ervan ligt in de handeling zelf en niet in dat wat hij tot uitdrukking brengt.

Niemand eet figuurlijk, niemand slaapt symbolisch. Waarom zou de gelovige dan genoegen nemen met het symbolisch vereren van God?

Zij die eenzaam in het duister rondtasten op zoek naar God; zij voor wie God een probleem is of een wezen dat voor eeuwig afwezig is of zwijgt; zij die zich afvragen: «Hoe kunnen we Hem kennen? Waar kunnen we Hem vinden? Hoe kunnen we Hem uitdrukken?» , zijn wel gedwongen symbolen als antwoord te aanvaarden.

Maar de Bijbel is niet een religie van een onbekende God. De Bijbel is gebaseerd op de

rotsvaste zekerheid dat God Zijn wil aan Zijn volk bekendgemaakt heeft. Voor ons is Gods wil geen beeldspraak en geen eufemisme, maar machtiger en werkelijker dan onze eigen ervaring.

[c] Symboliek en onze wijze van leven

DE LETTERLIJKE BETEKENIS STAAT VOOROP

Is dan misschien de inhoud van de Bijbel, de manier waarop Gods wil aan de mens bekendgemaakt is, symbolisch?

Als we de woorden van de Bijbel zorgvuldig lezen, beseffen we dat het wezen van de Bijbelse vroomheid niet ligt in het gebruik van symbolen, maar in iets heel anders. Wanneer het boek Deuteronomium zegt: «Wat vraagt de Heer uw God van U?», luidt het antwoord: «*de Heer uw God te vrezen, te gaan in al Zijn wegen, Hem lief te hebben en de Heer uw God te dienen met geheel uw hart en geheel uw ziel; de geboden van de Heer en Zijn inzettingen, die ik u vandaag gebied, te houden, u ten goede*» (10:12v).

Wie liefheeft met geheel zijn hart, geheel zijn ziel en geheel zijn vermogen, heeft niet symbolisch lief. Ook de woorden «God dienen» duiden niet een symbolische houding aan. De term «dienst» kan op twee manieren worden gebruikt: symbolisch en letterlijk. Wanneer iemand tot ere-voorzitter van een vereniging wordt benoemd, dient hij de vereniging symbolisch en verwacht men niet van hem dat hij een concrete functie vervult. Maar er zijn anderen die een vereniging of een zaak wel feitelijk dienen.

Een van de dingen die de profeten trachtten te bereiken was de mensen af te brengen van het idee dat God symbolen verlangt. De dienst aan God is uiterst concreet, een uiterst reële, letterlijke en feitelijke zaak. We hoeven geen symbolen te gebruiken om Hem duidelijk te maken wat we bedoelen. Wij vereren Hem niet overdrachtelijk, maar door ons feitelijke leven in te richten naar Zijn patroon.

Volgens de symbolisten is niet de letterlijke betekenis van de Bijbel het belangrijkste, maar de geestelijke waarheden die daaronder verborgen liggen; volgens de Joodse traditie echter mogen we het Bijbelse gebod nooit losmaken van de pesjat, van de letterlijke betekenis. Zonder de letterlijke betekenis van het woord is de geest een spook. Zelfs de mystici, die zo'n grote waarde hechtten aan de allegorische betekenis én die de verborgen betekenis van groter belang achtten dan de gewone, letterlijke betekenis, verloren nooit uit het oog dat het gewone de basis vormt voor het verborgene. De Bijbel is niet afhankelijk van onze symbolische interpretaties. Daarin ligt zijn kracht. De profeten leven niet bij de gratie van de predikers. Hun woorden hebben ook betekenis wanneer ze letterlijk genomen worden. Ze spreken geen orakeltaal; ze spreken duidelijk verstaanbaar over duidelijk omschreven handelingen. Het gebod Heb je naaste lief als jezelf heeft een strikt letterlijke betekenis, en hetzelfde geldt voor het sabbatsgebod. De Bijbel probeert ons te leren dat heiligheid een levenskwestie is, dat de dingen van de geest van feitelijk belang zijn. De Tora is niet in de hemel. De stem van God is ondubbelzinnig. De dubbelzinnigheid wordt veroorzaakt door de verwarring van de mens, zelfs van de besten onder ons. Er wordt ons precies verteld hoe God wil dat wij handelen. Bij het verrichten van een gewijde handeling hebben we niet het gevoel de religie te symboliseren; een gewijde handeling is religie.

Het doen van de geboden heeft meer dan twee dimensies; het vindt niet alleen plaats tussen de mens en een idee. Het bijzondere van de religieuze levenswijze is dat hij driedimensionaal is. In een religieuze handeling staat de mens voor God. Hij weet zich aangesproken, hij ervaart de opdracht tot handelen. «Wie iets doet omdat het hem

opgedragen is, is groter dan degene die het doet zonder dat het hem opgedragen is.» [158] De symbolische betekenis van een handeling brengt alleen tot uitdrukking wat die handeling voor de mens betekent in relatie tot een idee, maar niet wat hij betekent in relatie tot God.

Heeft de mens een symbolische relatie met God? Voor een buitenstaander kan religie een symbool lijken, net zoals voor iemand die een ander ziet huilen, de tranen een symbool van pijn, verdriet of vrees zijn. Maar voor degene die in nood is, is huilen niet een symbool. Voor de man die uitriep: «Ook al zou Hij mij doden, toch vertrouw ik op Hem» [159], was God geen symbool. Bidden we symbolisch? Vragen we Hem om symbolische hulp?

Symbolen horen thuis in de voorhof van de religie. In het heilige der heiligen bevindt zich niet een weelde aan filosofische beschouwingen of artistieke schoonheid, maar inzicht, geloof en toewijding, in al hun eenvoud en directheid. Het Jodendom kent vele symbolen, maar zij zijn van ondergeschikt belang; ze staan op één lijn met de minhag. [100].

De Joodse wetsvervulling omvat zowel mitswot (geboden) als minhagiem (gewoonten). De rabbijnen hebben altijd zorgvuldig onderscheid gemaakt tussen wet en gewoonte. [i Gewoonten zijn symbolen die ontstaan zijn uit de menselijke geest. De mitswot daarentegen zijn uitdrukkingen en interpretaties van Gods wil.

MITSWOT EN RITUEEL

Wat Mozes wilde was niet een nieuwe cultus beginnen, maar een nieuw volk vormen. In het centrum van het Joodse leven staat niet de cultus maar het doen van de geboden. De cultus is een wereld apart, de geboden omvatten het hele leven. Sinds de verwoesting van de tempel in Jeruzalem is de cultus tot een minimum beperkt en het doen van de geboden steeds verder uitgebreid. De strijd van de profeten tegen de onwaarachtigheid van loze rituelen heeft in ons leven zijn sporen nagelaten. Uiterlijk vertoon en ritueel spelen in het Jodendom, zelfs in de eredienst, maar een heel beperkte rol. Riten zijn er voor het oog, maar het Jodendom is een appèl aan de geest. De enige tempelrite die in de synagoge nog in acht genomen wordt, is de priesterzegen — maar de gemeente dient daarbij de ogen te sluiten.

Wij hebben in het algemeen geen bezwaar tegen het ritueel waarmee een staatsbezoek of een rechtszaak wordt omgeven, of tegen het uitgebreide ceremonieel bij academische plechtigheden aan de Amerikaanse universiteiten. Is het niet zo, dat ook wat we in de persoonlijke en huiselijke sfeer doen, iets nodig heeft waardoor het boven het alledaagse uitgetild wordt, en dat de mitswot in wezen rituelen zijn?

Riten hebben pedagogische waarde; ze onderstrepen het bijzondere karakter van een bepaalde gelegenheid. Maar als ze een dagelijkse gewoonte worden, verliezen ze hun waarde. Een rite is een onderstreping van een handeling. Maar hoeveel glans, decorum en plechtigheid een rite ook aan een gebeurtenis verleent, hij komt niet verder dan de oppervlakte.

Van een mitswa is sprake wanneer een handeling gepaard gaat met een zucht, wanneer een menselijk gebeuren wordt verbonden met een verwijzing naar God. In een mitswa onderstrepen we niet een woord, maar wijzen we op de bron van een handeling. Riten voeren we uit terwille van de toeschouwers; mitswot doen we terwille van God. Riten moeten zichtbaar en opvallend zijn; een mitswa verliest zijn waarde als hij te indrukwekkend wordt.

Een mitswa is geen rite, maar dient ter heiliging van het leven. Zonder geloof wordt

elke viering saai en gekunsteld. Het doen van een mitswa schenkt ons heel wat minder esthetische bevrediging dan bijvoorbeeld het luisteren naar een symfonie.

DE MYTHE VAN DE ZELF-EXPRESSIE

Symbolen zijn menselijke vormen van expressie. Maar vormt welsprekendheid het wezen van de vroomheid? Is religie een functie van het menselijk uitdrukkingsvermogen? Is religie een van de vele dialecten van de menselijke taal, vergelijkbaar met kunst, poëzie en filosofie? De theorie dat religie een vorm van expressie is, houdt teveel rekening met wat de mens zegt, en te weinig met het feit dat hij, geconfronteerd met de fundamentele vragen, weinig of niets te zeggen heeft.

Het doel van de religie is niet in de eerste plaats om ons te helpen onszelf uit te drukken, maar om ons dichterbij God te brengen. Vroomheid wordt meer gekenmerkt door empathie, invoeling, dan door expressie, uitdrukking. De mitswot zijn niet bedoeld om onszelf tot uitdrukking te brengen, maar om Gods wil tot uitdrukking te brengen. Centraal staat het feit dat God spreekt. En wie eenmaal weet dat God spreekt, kan zijn eigen behoefte om te spreken en zich te uiten niet meer als zo doorslaggevend beschouwen. Doorslaggevend is hoe we Gods spreken, Gods uitingen kunnen leren verstaan. De mitswot zijn woorden van God, die wij proberen te verstaan en uit te spreken.

De behoefte aan symboliek is ongetwijfeld een fundamentele menselijke behoefte. Het is echter niet de taak van de religie die behoefte te bevredigen; het is eerder haar taak ons te voorzien van de normen om die behoefte op een juiste wijze te kunnen bevredigen. De religie zou dus, waar nodig, bepaalde vormen van symbolisering moeten tegenhouden. Symboliek is de mens van nature eigen, maar religie is meer dan een hulpmiddel voor de ontwikkeling van het menselijk eigene; zij heeft als doel het menselijke op het niveau van het heilige te brengen.

De belangrijkste functie van symbolen is uit te drukken wat wij denken; de belangrijkste functie van de mitswot is uit te drukken wat God wil. Religieuze symboliek is een zoeken naar God, het doen van de geboden is een antwoord aan God. Bij het vervullen van de mitswot gaat het er ons niet in de eerste plaats om onze gevoelens tot uitdrukking te brengen, maar om te handelen en voelen in overeenstemming van Gods wil.

Een symbool is een ding, een mitswa is een taak. Een symbool is er, een mitswa moet gedaan worden. Symbolen hebben een psychologische betekenis en geen ontologische; ze raken alleen de psyche van de mens en niets anders. Mitswot raken God. Symbolen onttrekken zich aan de werkelijkheid, mitswot stijgen er boven uit. Symbolen kapselen de werkelijkheid in, mitswot breken er doorheen.

Bij de viering van de Joodse feesten wordt geen enkele poging gedaan om de gebeurtenissen die zij gedenken, nog eens te herhalen. De uittocht uit Egypte of de doortocht door de Rode Zee worden niet opgevoerd. De openbaring op de Sinaï was van beslissende betekenis, maar we hebben geen ritueel om deze gebeurtenis na te spelen of aanschouwelijk voor te stellen. Gewijde gebeurtenissen worden niet herhaald of nagebootst. Het doen van een mitswa is een oorspronkelijk gebeuren. In de sederviering bijvoorbeeld wordt het verleden tot leven geroepen, maar niet herhaald.

KAWWANA EN SYMBOLISCH BEGRIP

Het lijkt geen twijfel dat alle religieuze handelingen een diepe, fundamentele betekenis hebben; hun directe belang voor ons ligt echter niet in hun symbolische betekenis, maar in het feit dat zij door God geboden zijn. De Joodse vroomheid vraagt dat wij ze

verrichten, ongeacht of wij hun symbolische betekenis begrijpen. Gods wijsheid kunnen we misschien niet begrijpen, maar we weten zeker wat God wil.

Betekent het feit dat symbolisch begrip niet onontbeerlijk is, dat het naleven van de Joodse wet niets anders is dan een serie uiterlijke verrichtingen? De Joodse traditie stelt met nadruk dat geen handeling volledig is als het hart er niet aan deelneemt. Zij vraagt om kawwana, en niet alleen om uiterlijke handelingen. Maar er is een verschil tussen symbolisch begrip en dat wat de traditie onder kawwana verstaat.

Kawwana is niet: weet hebben van de reden van de mitswa, maar: weet hebben van de wil van God. Weet hebben van de symbolische betekenis is weet hebben van een heel bepaald idee; kawwana is weet hebben van het onzegbare van een situatie. Kawwana probeert niet zich meester te maken van dat wat deel uitmaakt van het goddelijk mysterie. De diepe vreugde die we voelen bij het doen van een mitswa, wordt in ons opgeroepen door kawwana en niet door symbolisch inzicht.

Zo kan bijvoorbeeld het rituele handenwassen voor de maaltijd worden opgevat als een herinnering aan een soortgelijk priesterlijk ritueel in de tempel in Jeruzalem. Maar kenmerkend voor de Joodse vroomheid is niet dat we ons de verklaring te binnen brengen, maar dat we alle verklaringen vergeten en in onze geest ruimte maken voor een bewustzijn van God.

De zekerheid dat wij in staat zijn Gods wil te doen, geeft aan de mitswa een betekenis vergeleken waarmee alle afzonderlijke verklaringen banaal lijken. Welke reden kan het opnemen tegen de verzekering: «Dit is Gods wil» ?

Wie zou bovendien bereid zijn het kostbaarste dat hij heeft op te offeren om de sabbat te kunnen houden, als de enige reden voor het gebod zou zijn dat de sabbat het symbool is van de schepping of de verlossing uit Egypte? Waar de Joden tot zo'n offer bereid waren, was de reden niet een symbolische idee, maar God. Het ideaal van het Jodendom is God te dienen terwille van God en niet ter wille van symbolen.

DE PLAATS VAN DE SYMBOLISCHE BETEKENIS

De geldigheid van een symbool hangt af van de begrijpelijkheid ervan. Iets verliest zijn symbolische karakter wanneer de mensen vergeten wat het voorstelt. Maar in het Jodendom werd het nooit van wezenlijk belang geacht of we weten wat de geboden symboliseren. Voor de halacha was het begrijpen van de symbolische betekenis nooit een voorwaarde voor de juiste vervulling van een mitswa.

Het is opvallend dat de symbolische betekenis van de mitswa nooit vastgelegd of gecanoniseerd is. Als een inzicht daarin ooit als wezenlijk zou zijn beschouwd, hoe kon het dan gebeuren dat de betekenis van zoveel voorschriften duister gebleven is? Had men die betekenis gekend en hem van wezenlijk belang geacht, dan zou hij zeker niet in vergetelheid zijn geraakt; een volk dat zijn erfenis zo trouw bewaarde, zou zeker ook de symbolische betekenis van de mitswa aan het nageslacht hebben doorgegeven.

Laten we een voorbeeld geven. Op het Loofhuttenfeest moeten we volgens het voorschrift van de Tora (Leviticus 23:40) vier soorten planten nemen. Wat dat ritueel betekent, wordt in de Bijbel niet gezegd. Daarom gaven de rabbijnen een symbolische verklaring: Het stijve blad van de palmboom komt overeen met de ruggengraat van de mens, het blad van de Mirte met zijn oog, het wilgenblad met zijn mond en de etrog met zijn hart. [162] Wat is de waarde van deze verklaring? Hij gold niet als de enig juiste en oorspronkelijke verklaring van het ritueel. En het in gedachten houden van deze verklaring werd niet als een noodzakelijke voorwaarde voor de vervulling van het voorschrift beschouwd. Het is slechts één verklaring uit een hele reeks. Hij is bedoeld

om ons hart bij het voorschrift te betrekken.

We moeten onderscheid maken tussen iets dat slechts een symbool is en iets dat ook een symbool is. Een vlag heeft slechts één functie, namelijk om als symbool te dienen; los van zijn symbolische functie heeft hij geen betekenis. Een tempel daarentegen heeft heel duidelijk een betekenis als gebouw, ongeacht de symbolische functie die hij vervult. Evenzo kan een religieus voorschrift zoals het ritueel van de vier planten een symbolische betekenis krijgen — dan is het ook een symbool — maar de wezenlijke betekenis ervan ligt in het feit dat het een mitswa is.

Een samenhangend stelsel van symbolen vereist zo niet een vastgelegde of gecanoniseerde betekenis van de symbolen, dan toch in elk geval een zekere mate van overeenstemming over hun betekenis. Uit de overstelpend vele en gevarieerde symbolische verklaringen die in de laatste tweeduizend jaar van de Joodse rituelen gegeven zijn, blijkt dat de symbolische betekenis niet meer is dan een verklaring achteraf. Niemand is er in geslaagd in die veelheid van symbolische betekenissen een systeem te ontdekken waarmee alle mitswot enigszins samenhangend verklaard zouden kunnen worden. De vele pogingen om de semantiek van de mitswot te onderzoeken, zijn tevergeefs gebleken. Als het Jodendom een systeem van symbolen is, dan kan het alleen maar worden gekarakteriseerd als een systeem dat in vergetelheid geraakt is.

Het wezen van het Jodendom ligt niet in een geloofsbelijdenis, maar in een opdracht. Het handelen neemt een centrale plaats in. Het bezig zijn met studie is belangrijker dan het bezitten van kennis. Er wordt meer nagedacht over de daad dan over het dogma.

Zoals een beeld een afgod kan worden, zo kan een handeling een gewoonte worden. Handelingen die een doel in zichzelf worden, daden die een eigen leven gaan leiden en heiliger worden dan God die ze gebod, verliezen hun geloofwaardigheid.

HET MOMENT VAN ONTMOETING

Wat is de bedoeling van symbolen en waaraan ontlene zij hun bestaansrecht? Zij dienen als ontmoetingsplaats tussen het geestelijke en het materiële, het onzichtbare en het zichtbare. Ook het Jodendom bezat zo'n ontmoetingsplaats — zij het met enige wijzigingen — namelijk het heiligdom. Maar in de Joodse geschiedenis verschoof het zwaartepunt van de ruimte naar de tijd en de plaats van ontmoeting werd vervangen door het moment van ontmoeting; de ontmoeting vindt niet plaats in een ding, maar in een daad.

Rituele handelingen zijn momenten die de mens deelt met God, momenten waarin de mens zich vereenzelvigd met Gods wil. Symbolen vormen geen deel van ons wezen; ze staan los van onze ziel. Maar God vraagt het hart, niet het symbool; Hij vraagt om daden, niet om riten.

SYMBOLIEK EN HET GEVOEL VOOR HET ONZEGBARE

Het menselijk denken wordt niet alleen gekenmerkt door het vermogen om symbolen te vormen, maar ook door een besef van het onzegbare. [163] In elke geest ligt een grote hoeveelheid niet-weten, verwarring, verwondering en fundamentele verbazing verborgen. Terwijl we bezig zijn ideeën te vormen en inzichten om te zetten in symbolen, weten we op een dieper niveau: dat wat is kunnen we niet zeggen.

De mens bezit dus niet alleen het vermogen om woorden en symbolen te ontwikkelen, maar hij voelt ook onvermijdelijk een verschil tussen het uitspreekbare en het onuitspreekbare; hij voelt zich overweldigd door dat wat is en niet onder woorden kan worden gebracht. Het gevoel voor het onzegbare kan worden beschouwd als de wortel

van de menselijke creativiteit op het gebied van kunst, denken en leven. De poging om dat wat we kunnen zien en niet kunnen zeggen, tot uitdrukking te brengen vormt het steeds terugkerende thema van de onvoltooide symfonie van de mensheid; het is een waagstuk waar we nooit volledig in slagen. Er blijft altijd een kloof tussen het fundamentele en het menselijk uitdrukkingvermogen.

De wetenschap kent de wereld niet zoals hij is, maar alleen via menselijke begrippen. Wetenschappelijke kennis is symbolische kennis. Wanneer we proberen direct met de werkelijkheid in contact te treden, zonder tussenkomst van menselijke begrippen of symbolen, ontdekken we dat we met onze geest niet dieper kunnen reiken dan de oppervlakte van het onbekende.

Het bewustzijn van het onbekende gaat vooraf aan het bewustzijn van het bekende. Zo liggen dan ook niet namen, woorden of symbolen het dichtst bij onze geest, maar het naamloze en onuitsprekelijke. In al onze ervaringen ontmoeten we eerst het andere, het vreemde, het ver verwijderde.

Zoals voor de eenvoudige van geest de verschijningsvorm gelijk is aan de werkelijkheid, zo is voor de al te wijze het uitsprekbare gelijk aan het onzegbare, het symbolische aan het metasymbolische.

FILOSOFIE EN RELIGIE

Ons zoeken moet beginnen bij het besef van het onzegbare, van het metasymbolische. De filosofie heeft zich vaak laten verleiden door de belofte van het bekende, en heeft de rijkdommen van het diepere onvermogen om te begrijpen overgelaten aan dichters en mystici. Maar zonder het gevoel van het onzegbare zijn er geen metafysische problemen, is er geen bewustzijn van het zijn als zijn, van de waarden als waarden.

Een onlangs verschenen publicatie, waarin een analyse wordt gegeven van het begrip waarde, eindigt met de volgende uiteenzetting:

«We zijn in ons essay tenslotte uitgekomen bij het onzegbare. Onze vraag: Wat is waarde? laat zich niet in precieze bewoordingen beantwoorden. Kunnen we ons onderzoek dan maar niet beter als hopeloos opgeven? Ik meen van niet. Ik moet toegeven dat ik me zelf ook wel eens moedeloos voel en dan de neiging heb een streep te zetten onder alle pogingen om langs filosofische weg een antwoord te vinden op vragen als: Wat is waarde? Wat is feitelijkheid? Wat is waarheid? Wat is noodzaak? Wat is bestemming? En ik vermoed dat dit gevoel van moedeloosheid niet uitsluitend aan mij en aan mijn persoonlijke tekortkomingen als filosoof ligt. Ik vermoed dat ieder die serieus met deze problemen heeft geworsteld, wel eens door dit gevoel is bevangen....

Het is daarom niet verbazingwekkend dat we tenslotte uitkomen bij het onzegbare: Dat was te verwachten. Maar we moeten ernaar streven dit onvermijdelijke resultaat zolang mogelijk uit te stellen, het onzegbare zover mogelijk terug te dringen, het gegeven pas dan voor zich zelf te laten spreken, wanneer we al het mogelijke hebben gezegd om het niet-vanzelfsprekende duidelijk te maken.

Als we er in dit essay in geslaagd zijn om het uiteindelijke zwijgen een paar duizend woorden uit te stellen, is dat het enige soort succes waar we redelijkerwijs naar konden streven, vooropgesteld natuurlijk dat dit uitstel het uiteindelijke inzicht niet belemmert of vernietigt. We kunnen niets anders doen dan ons blijven inspannen om het vanzelfsprekende verder terug te dringen.

Het zal sommige nuchter denkende mensen misschien verontrusten dat we, om filosofische disputen te beslechten, uiteindelijk een beroep moeten doen op het

vanzelfsprekende, op de onmiskenbaarheid van dat wat niet kan worden gezegd. Dat doet teveel denken aan mystiek, maar het is mystiek in zijn meest alledaagse en naar ik hoop minst aanstootgevende vorm. Er is geen sprake van een vlucht naar een extatische ervaring, naar een hoog gevoelsniveau dat maar heel zelden door een enkeling wordt bereikt. Het inzicht waarop een beroep wordt gedaan, is iets dat in elke ervaring vanzelfsprekend aanwezig is en dat duidelijk tot uiting komt in de betekenis van onze alledaagse taal, een betekenis die door ieder die deze taal in alledaagse situaties gebruikt, wordt gevoeld.

We hopen dat dit essay aan zijn doel beantwoordt; dat we niet alleen het beroep op het vanzelfsprekende (in deze speciale betekenis) tweehonderd en nog wat bladzijden hebben uitgesteld, maar dat we, aangezien we uiteindelijk van dit beroep afhankelijk zijn, het vanzelfsprekende ook werkelijk hebben vastgehouden, dat we, terwijl we een antwoord op de vraag: Wat is waarde? steeds verder terugdrongen in het onzegbare maar zichtbare, trouw gebleven zijn aan ons gevoel voor de alledaagse taal.» [164]

Dat is het verschil tussen religie en filosofie. Religie begint met het gevoel voor het onzegbare; filosofie eindigt met het gevoel voor het onzegbare. Religie begint waar filosofie eindigt.

SYMBOLIEK EN DIRECTHEID

Een symbool is per definitie niet het uiteindelijke; het is een afbeelding van iets anders. Het uiteindelijke is niet weer te geven in symbolen; het uiteindelijke is het tegengestelde van het symbolische.

We moeten onderscheid maken tussen symbolische kennis, die we verkrijgen door middel van een logische gedachtegang, zoals een analyse of een syllogisme, en een direct begrip dat ons tot inzichten brengt die niet zijn ontleend aan symbolen, maar aan een nauwe verbondenheid met de realiteit. Inzicht in de betekenis van vreugde of in het verschil tussen mooi en lelijk of een besef van tijdelijkheid, van de vergankelijkheid van het bestaan, verkrijgen we niet door middel van symbolen maar door directe gewaarwording.

De religieuze mens leeft in de diepste zekerheid: dit is wat God wil dat ik doe. Wanneer die zekerheid dood is, zal de machtigste symboliek niet baten.

DE ROEP OM SYMBOLEN

De hele geschiedenis van de religie staat in het teken van de strijd tussen het najagen van afgoden en de verering van Hem wiens naam onzegbaar is; tussen symbolische kennis en metasymbolisch begrip; tussen het gebruik van symbolen als middel en de aanvaarding van symbolen als doel in zichzelf. In het verleden hebben symbolen vaak gediend als een vervanging voor inzicht, voor directe gewaarwording; als een surrogaat voor geloof.

Een versterking van het vermogen om te bidden brengt niet altijd een groeiende behoefte aan symbolen met zich mee. Toen in het middeleeuwse christendom de directheid van het geloof ten onder dreigde te gaan in de symboliek, kwam de reformatie daartegen in opstand. Op het ogenblik is zowel in Joodse als in christelijke kring een luide roep om symbolen hoorbaar.

Is de huidige roep om symbolen een roep om God? Wil ons verlangen naar rituelen zeggen dat we ons meer bekommeren om Gods wil? Dat zijn de vragen die we, als we kritisch willen zijn, moeten stellen.

SYMBOLIEK IS EEN VALSTRIK

Symbolen zijn verleidelijk omdat zij de verwachting wekken dat zij geloofswaarheden en gebruiken die voor ons hun betekenis verloren hebben, opnieuw tot leven zullen brengen. Maar wat ze doen is het geloof degraderen tot een fabeltje, de geboden tot rituelen, de profetie tot literatuur, de theologie tot esthetica.

Symbolen zijn esthetisch van aard: het zijn of voorwerpen die plezierig zijn om naar te kijken, zonder dat ze iets terug verlangen, of ideeën die bevrediging schenken zonder dat ze ons tot een fundamentele betrokkenheid brengen. Een symbool is vaak net een stuk speelgoed, een nabootsing van de werkelijkheid, dat we waarderen om de emotionele voldoening die het ons schenkt. Symbolen zijn esthetische grootheden.

Voor wie de waarheid zoekt is het verlangen naar symbolen een valstrik. Symbolen kunnen verdraaien wat letterlijk waar is en ontwijden wat onzegbaar werkelijk is. Als wij ze toelaten in de binnenkamer van onze geest, kunnen ze ons verlangen naar God misvormen tot een puur esthetische behoefte.

Wanneer symbolen hun zin verliezen, sterven ze. Maar veel erger is, dat een overdosis aan symboliek dodelijk is voor de kern van het geloof. Het is beter de symbolen te laten sterven en het geloof levend te houden.

Symbolen ondermijnen de zekerheid van de geschiedenis. Ze geven aan dat God er niet in geslaagd is ons duidelijk te maken wat Hij wil, en dat wij er niet in geslaagd zijn te begrijpen wat Hij wil. De mens spreekt in symbolen; God spreekt in gebeurtenissen en geboden.

Wie dit alles beseft, begint zich af te vragen of symbolen wel een authentiek onderdeel vormen van de profetische religie. Of dienen symbolen misschien bepaalde apologetische doeleinden, zijn ze een vorm van rationalisatie?

Het unieke van de Bijbel ligt niet in zijn symbolen. De religies van Egypte, Rome, India waren rijk aan symbolen; wat ze ontbrak was niet het symbool, maar de kennis van «de levende God». Het unieke van de Bijbel is, dat hij ons in duidelijke bewoordingen de wil van God bekend maakt en ons vertelt dat God aanwezig is in de geschiedenis en niet in symbolische tekenen of mythische gebeurtenissen. De geheimzinnige ladder die Jakob zag, was een droom; de verlossing van Israël uit Egypte was een keihard feit. De ladder hing in de lucht, maar Jakobs hoofd lag op een steen.

EEN NIEUW HART OF NIEUWE SYMBOLEN

«Ge gelooft niet, zei Coleridge; ge gelooft alleen dat ge gelooft. Dat is waar alle verering en alle symboliek tenslotte op neerkomt.» [165]

Laten we niet vergeten: Als God een symbool is, is Hij een fictie. Maar als God werkelijk is, dan is Hij in staat Zijn wil op ondubbelzinnige wijze tot uitdrukking te brengen. Symbolen zijn een uiterste redmiddel voor hen die niet in staat zijn zich ondubbelzinnig uit te drukken.

De wereld is in duisternis en onze ziel is vol afgrijzen. Wat heeft de wereld het meest nodig? Zullen symbolen die door de mens zijn gemaakt de mensheid kunnen redden? Er zijn in het verleden meer oorlogen gevoerd omdat men het oneens was over symbolen, dan omdat men het oneens was over de liefde tot God. Symbolen en rituelen zijn van nature particularistisch. Symbolen scheiden ons, inzichten verenigen ons. Ze verenigen ons, ook al worden ze op verschillende wijze tot uitdrukking gebracht. Wat we nodig hebben is eerlijkheid, stil zijn, nederigheid. We hebben geen nieuwe symbolen nodig, maar een nieuw inzicht.

Symbolen zonder geloof zijn overbodige ballast. We staan voor de taak onze

ongevoeligheid te doorbreken en ons naar een niveau te laten voeren waar niemand tegelijk ongevoelig en onbewogen kan blijven; waar we Zijn aanwezigheid desnoods kunnen trotseren maar niet kunnen ontkennen, en waar geloof in Hem tenslotte de enige mogelijkheid is.

We moeten ernaar streven te ontdekken of er iets is dat ons allen ter harte gaat, of we bijvoorbeeld belang hechten aan verzoening. De vraag door welke symbolen verzoening het beste tot uitdrukking wordt gebracht, is dan niet zo belangrijk meer. Wat we nodig hebben is een directe benadering. De meest fundamentele behoefte van de mens is een antwoord op de vraag naar de zin van het bestaan. Die vinden we niet door een serie nieuwe symbolen in te voeren.

Nogmaals: de problemen waar de religie zich voor gesteld ziet, zijn schrijnend en bitter: onwetendheid, kwaad, boosaardigheid, macht, lijden en wanhoop. Deze problemen zijn niet op te lossen met algemeenheden, met filosofische symbolen. De vraag is: Geloven we wat we belijden? Meneu we wat we zeggen?

We lijden toch niet symbolisch: neen, ons lijden is wezenlijk, werkelijk. Dan kan dus ook symbolische genezing voor ons slechts kwakzalverij zijn. Gods wil is óf een realiteit óf een hersenschim.

Ons probleem is dat we ogen hebben om te zien, maar niet zien; dat we oren hebben om te horen, maar niet horen (Ezechiël 12:2). God is er en wij begrijpen Hem niet; Zijn woord is er en wij negeren het. Dat is het probleem waar we voor staan. Al het andere is alleen van belang voor zover het ons helpt op deze uitdaging een antwoord te vinden.

HOOFDSTUK VI

DE BETEKENIS VAN ONZE TIJD [166]

Boven de poorten van de wereld waarin wij leven, hangt het blazen van de demonen. Het Kaïnsteken in het gezicht van de mens heeft het beeld Gods bijna onzichtbaar gemaakt. Nooit was er zoveel schuld en ellende, zoveel angst en ontzetting. Nooit was de aarde zo met bloed doordrenkt. Medemensen bleken boze geesten te zijn, monsterlijk en angstaanjagend. Beschaamd en ontsteld vragen wij ons af: Wie is hiervoor verantwoordelijk?

De geschiedenis is een piramide van slagen en falen; maar soms is het de heilige berg waarop God rechtspreekt over de volkeren. Slechts weinigen is het gegeven dat zij Gods oordeel in de geschiedenis kunnen onderkennen. Maar ieder kan zich laten leiden door de woorden van de Baäl. Sjem: «Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij dan weten dat het hem getoond werd, getoond opdat hij zich bewust zou worden van zijn eigen schuld en omkeer zou doen. Want wat hem getoond werd, is ook binnenin hem.»

We zijn lichtvaardig omgegaan met Gods naam. We hebben de idealen ijdel gebruikt. We riepen om de Heer. Hij kwam. En werd genegeerd. We predikten Hem, maar lieten ons niet door Hem aanspreken. We prezen Hem, maar trokken ons niets van Hem aan. Nu plukken we de vruchten van onze nalatigheid. Eeuwenlang klonk zijn stem in de woestijn. Met welk een behendigheid wisten we die stem in onze tempels te vangen en onschadelijk te maken! Hoe dikwijls hebben we hem overstemd of misvormd! Nu merken we dat hij zich geleidelijk terugtrekt, dat hij het ene volk na het andere verlaat, uit hun ziel verdwijnt en hun wijsheid versmaadt. Er is vrijwel niemand meer in de wereld die behagen schept in het goede. Mensen doordrenken hun wreedheden met wrok, hun gruweldaden met haat.

De verschrikkingen van onze tijd vervullen ons met zelfverwijt en onuitwisbare schaamte. We hebben Gods naam ontheilgd en we hebben de rijkdom van ons land, de vindingrijkheid van onze geest en zelfs het leven van onze jongeren gewijd aan onheil en verderf. Er hangt een meedogenloze stilte over vele landen vol verschrikking. De dag van de Heer is de dag zonder de Heer. Waar is God? Waarom bracht Gij de treinen volgeladen met Joden op weg naar de slachtbank, niet tot stilstand? Het is zo moeilijk een kind groot te brengen, een kind te voeden en op te voeden. Waarom maakt Gij het zo gemakkelijk om te doden? Wij verbergen ons gezicht, net als Mozes; want we zijn bang om Elohiem, de macht van het goddelijk oordeel, te aanschouwen. Waar waren wij toen de honger mensen leerde haten? Waar waren wij toen een stel gevaarlijke krankzinnigen de werkelozen opzweepten tot blinde woede?

We mogen de moderne dictaturen niet als een excuus voor ons geweten beschouwen. We wilden niet vechten voor wat goed, wat rechtvaardig en wat juist is, en daarom moeten we nu vechten tegen wat kwaad, wat onrechtvaardig en wat verkeerd is. We wilden geen offers brengen op het altaar van de vrede; dus brachten we offers op het altaar van de oorlog. Er is een verhaal over een groep onervaren bergbeklimmers, die zo roekeloos waren om zonder gidsen het gebergte in te trekken. Plotseling brak een rotsrichel onder hun voeten af en stortten ze hals over kop naar beneden in een diepe, donkere kuil. Ze waren in de duisternis van de kuil nog maar nauwelijks van de schok bekomen of ze ontdekten dat ze belaagd werden door een heel leger woedende slangen. Uit elke spleet kwamen de giftige, sissende dieren tevoorschijn. Voor elke slang die de wanhopige mannen dood sloegen, leken er tien andere in de plaats te komen. Eén man

hield zich echter vreemd genoeg buiten het gevecht. Toen zijn zwoegende kameraden hem verontwaardigd verweten dat hij niet meevocht, riep hij terug: Als we hier blijven, zijn we eerder dood dan de slangen. Ik zoek naar een manier om uit de kuil te komen.

Onze wereld doet denken aan zo'n slangenkuil. We zijn niet pas in 1939, of zelfs 1933, in die kuil gevallen. We zijn er al generaties geleden in terechtgekomen. De slangen brachten hun gif in het bloed van de mensheid, waardoor we geleidelijk verlamd raakten; zenuw na zenuw werd verdoofd, onze geest stompde af en onze blik verduisterde. Goed en kwaad, eens zo helder als dag en nacht, zijn vervaagd en wazig geworden. In ons dagelijks leven verheerlijkten we het geweld, verachtten we het mededogen en gehoorzaamden we alleen aan de wetten van onze onverzadigbare begeerte. Het visioen van het heilige is vrijwel uit de menselijke ziel verdwenen. En toen onze hebzucht en afgunst en onze tomeloze wil tot macht tot volle wasdom gekomen waren, braken de slangen die we in de boezem van onze beschaving gekoesterd hadden, los uit hun holen en overvielen de weerloze volkeren.

Het uitbreken van de oorlog kwam niet als een verrassing. Het was het lang verwachte vervolg op een geestelijke catastrofe. Dag in dag uit kreeg men te horen dat de waarheid alleen iets is waar je voordeel van hebt, en dat eerbied een teken van zwakte is, en zo liet men zich tenslotte meeslepen door het nog grotere voordeel van een leugen — «de Joden zijn ons ongeluk» — en door de macht van de grootheidswaan — «morgen zal de hele wereld van ons zijn», «de volksdemocratieën moeten zich met geweld laten gelden». Het dreunen van de bommenwerpers boven Rotterdam, Warschau en Londen was slechts de echo van gedachten die al jarenlang in de hoofden van enkelingen gekoesterd waren en die zich tenslotte konden verheugen in de instemming van hele volkeren. Doordat wij in gebreke bleven, begonnen de mensen het gevoel te krijgen dat de wetenschap een middel tot uitbuiting is, het parlement een platform voor huichelarij en de religie een excuus voor een slecht geweten. Voor hen die in idealen geloofden maar keer op keer bedrogen uitkwamen, werd wantrouwen een dogma en minachting de enige troost. Vele denkers verwarren de wanprestaties van hun geweten met intellectueel heldendom en gebruiken hun pen om grondig af te rekenen met dingen als eerbied voor het leven, ontzag voor de waarheid, trouw aan de rechtvaardigheid. Terwijl de mens bezig is zichzelf op te hangen, ontdekt hij dat het makkelijker is anderen op te hangen.

Het geweten van de wereld is vernietigd door hen die altijd anderen de schuld gaven en nooit zichzelf. Laten we terugkijken. We luisterden vol eerbied naar onze instincten, maar wantrouwden de profeten. We spanden al onze krachten in om onze machines te vervolmaken, maar lieten ons innerlijk leven te gronde gaan. We lachten om alle lichtgelovigheid en verloren ondertussen het vermogen om te geloven. We hielpen mee het licht te doven dat door onze vaders werd aangestoken. We verruilden heiligheid voor gemak, trouw voor succes, liefde voor macht, wijsheid voor informatie, traditie voor mode.

We kunnen niet meer met een gerust hart van de zegeningen van onze beschaving genieten, zoals onze voorouders hadden gedroomd.

Wat ging er door onze broeders heen in de laatste uren voor zij de marteldood stierven? Ze stierven met een gevoel van diepe verachting voor een beschaving waarin het doden van burgers een uitbundig feest kon worden, een beschaving die ons heerschappij gaf over de krachten van de natuur, maar waarin we de controle over de krachten in onszelf verloren.

De mensheid wordt niet verlost door tanks en vliegtuigen en evenmin door de

ontdekking dat we allemaal medeplichtig zijn of door wantrouwen. Een mens met een geweer is als een dier zonder geweer. Het doden van de slangen redt ons voor even, maar niet voor altijd. De oorlog was met de overwinning van het leger niet afgelopen, omdat we verzuimd hebben af te rekenen met de smet die aan onze ziel kleeft: onze onverschilligheid voor een misdaad die begaan wordt aan een ander. Want het kwaad is ondeelbaar. Het is in het denken niet anders dan in het spreken, in ons persoonlijk leven niet anders dan in ons sociale leven. De belangrijkste opdracht van onze tijd is de zielen van de mensen uit de kuil te halen. We hebben ervaren dat we niet om God heen kunnen. Laten we nooit meer vergeten dat het gevoel voor het heilige net zo wezenlijk voor ons is als het licht van de zon. De natuur kan niet zonder de geest en de wereld niet zonder de Tora; er kan geen broederschap zijn zonder een vader en geen menselijkheid zonder verbondenheid met God.

God zal naar ons terugkeren, als we bereid zijn Hem binnen te laten — in onze banken en fabrieken, in ons parlement en onze verenigingen, in onze rechtbanken en onze onderzoekscommissies, in onze huizen en theaters. Want God is overal of nergens; Hij is de Vader van allen of van niemand; Hij is betrokken bij alles of bij niets. Alleen in Zijn aanwezigheid kunnen we leren dat de grootheid van de mens niet ligt in zijn wil tot macht, maar in zijn vermogen tot erbarmen. De mens weerspiegelt óf het beeld van Zijn aanwezigheid óf dat van een beest.

Soldaten op het slagveld maken op indrukwekkende wijze duidelijk dat het leven niet bestaat uit het najagen van genoegens, maar uit een verplichting tot dienst; dat er dingen zijn die kostbaarder zijn dan het leven; dat de wereld geen vacuüm is. Of we maken van de wereld een altaar voor God of we worden onder de voet gelopen door demonen. We kunnen niet neutraal zijn. We zijn óf dienaren van het heilige óf slaven van het kwaad. Laat de godsasting van onze tijd niet een eeuwig schandaal worden. Laten komende generaties ons niet hoeven verachten, omdat we dat wat profeten en heiligen, martelaren en geleerden in duizenden jaren hebben opgebouwd, niet hebben weten te bewaren.

De afgezanten van het geweld hebben laten zien dat zij groot zijn in het kwade. Laten wij tonen dat wij even groot kunnen zijn in het goede. We zullen overleven, als we ons in onze huizen en kantoren, ons parlement en onze verenigingen net zo voortreffelijk en opofferend gedragen als onze soldaten op het slagveld.

Er is een goddelijke droom die door de profeten en rabbijnen werd megedragen, die onze gebeden vervult en elke daad van werkelijke vroomheid doortrekt. Het is de droom van een wereld die bevrijd is van het kwaad; bevrijd zowel door Gods genade als door onze inspanningen, door de toewijding waarmee wij de taak om Gods koningschap in de wereld te vestigen, op ons nemen. God wacht op ons om de wereld te verlossen. We moeten ons leven niet besteden aan het najagen van onbenulligheden, terwijl God onafgebroken en gespannen wacht op onze inspanning en toewijding.

De Almachtige heeft de wereld niet geschapen om ons de gelegenheid te geven onze hebzucht, afgunst en eerezucht te bevredigen. We hebben niet overleefd om onze jaren te verknoeien aan futiliteiten. Het martelaarschap van miljoenen eist dat wij ons leven wijden aan de vervulling van Gods droom van verlossing. Israël aanvaardde de Tora niet uit eigen vrije wil. Toen Israël bij de Sinā kwam, hield hem boven hun hoofd en zei: «Of jullie nemen de Tora aan of jullie worden onder de berg verpletterd» .

De berg van de geschiedenis hangt opnieuw boven onze hoofden. ***Zullen wij het verbond met God vernieuwen?***

NASCHRIFT

Wie zijn kennis wil verrijken gaat naar een bibliotheek, wie van schilderijen wil genieten gaat naar een museum en wie van muziek houdt kan het concertgebouw bezoeken. Talrijk zijn de mogelijkheden om toegang te krijgen tot de werelden van kennis en kunst. Maar tot wie of wat moeten wij ons wenden om inzicht te verwerven in de wereld van de geest? De gelegenheden om ons in het openbaar te uiten zijn legio; waar vinden we de mogelijkheid om innerlijk te zwijgen? Het is niet moeilijk iemand te vinden die ons lessen in welsprekendheid kan geven; wie kan ons leren stil te zijn?

Natuurlijk is het belangrijk een gevoel voor humor te ontwikkelen, maar is het niet minstens zo belangrijk een gevoel van eerbied te bezitten? Waar kunnen we de eeuwige wijsheid van het medelijden leren? De afkeer van wreedheid? De huiver voor harteloosheid? Waar kunnen we leren dat in berouw de diepste waarheid verborgen ligt? Wie opent onze ogen voor de gebrekkigheid van al onze berekeningen? Wie laat ons zien dat vragen naar het nut niet het toppunt van wijsheid is?

Zeker, onze intellectuele capaciteiten vormen een kostbare schat, ze verdienen voortdurend getraind te worden; maar wezenlijker is het dat wij de gevoeligheid van ons geweten vergroten. Wij lopen allen het gevaar onder te gaan in ijdelheid; wij lijden allen aan zelfverheerlijking; wij hebben telkens weer behoefte aan innerlijke reiniging. Wij hebben momenten nodig waarop voor ons het spirituele een even relevante en concrete ervaring betekent als, bijvoorbeeld, het esthetische. Iedereen heeft gevoel voor schoonheid en is in staat onderscheid te maken tussen mooi en lelijk. Maar we moeten ook leren gevoelig te worden voor de wereld van de geest.

Het bedehuis is de plaats waar we een dergelijke gevoeligheid moeten trachten te ontwikkelen. Want willen we enige vorm van geestelijke zekerheid bereiken, dan kunnen we ons niet alleen op onze persoonlijke talenten verlaten. Wij hebben een atmosfeer nodig waarin ons zoeken en verlangen gedeeld wordt door een gemeenschap. Wij hebben leerlingen en leraren nodig, wijzen en geleerden. Maar tevens kunnen we niet zonder het gezelschap van getuigen, van mensen die samen met ons, in gebed, een ogenblik lang de waarheid ervaren dat leven zinloos is zonder verbondenheid met God.

Zo dikwijls blijkt de mens gedreven te worden door externe krachten, door ijdele hoop en irrationele angsten. Het leven wordt een doelloos zwalken. Bidden betekent: stilstaan, ons niet langer laten afleiden, niet afdwalen, wachten op tekenen die ons de weg wijzen. Dan scheurt de innerlijke camouflage uiteen, waan en zelfbedrog breken open, en in ons denken licht een vraag op: Was ik ooit waarachtig wie ik ben? Word ik ooit wie ik bedoeld ben te zijn? Wat is waardevol genoeg om mijn hart op te zetten?

Laat dit dan het laatste antwoord zijn: *onzelf overgeven aan Zijn onpeilbare zorg.*

NEW YORK 1965

ABRAHAM JOSHUA HESCHEL

Naast de zeer vele bijdragen aan vaktijdschriften op theologisch en filosofisch gebied schreef Heschel ook een aantal werken waarin hij zich tot een breder publiek richtte om van zijn visie op een vitaal, geëngageerd Jodendom te getuigen. De belangrijkste daarvan zijn:

The earth is the Lord's; Man is not alone; The sabbatti; Man's quest for God (Ned. vert. Bijleveld, Utrecht); God in search of man (Ned. vert. De Haan, Houten); The prophets; Who is man?; Israel, an echo of eternity; The insecurity of freedom; A passion for truth; The circle of the Baal Shem Tov.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

ACHAD HA'AM - De schuilnaam van Asjer Ginzberg (1856-1927), een invloedrijk denker. Hij leefde in Rusland, later in Israël.

AGGADA - (lett.: vertelling). Het verhalende, geloofsverdiepende deel van de rabbijnse literatuur. Vandaar ook: één onderdeel daaruit; dat wil zeggen, een verhaal of uitspraak gericht op de innerlijke verwerking of geestelijke verdieping van de richtlijnen van de Tora.

RABBI AKIVA - een van de grootste leraren uit de tijd van de Misjna. Hij werd door de Romeinen doodgemarteld tijdens de opstand van Bar Kochba (132-135).

ALENOE-GEBED - (Alenoe = «op ons» ; ontleend aan de eerste regel: «Op ons rust de verplichting de Heer van het al te prijzen»). Een van de onderdelen van het ochtendgebed. Het centrale thema van het Alenoe-gebed is de vestiging van Gods koningschap in de wereld.

IZAK MEIR ALTER VAN GER - (1789-1866, Polen). Chasidische meester.

AMIDA - (lett.: het staan). Een van de benamingen voor het hoofdgebed, dat — samen met het Sjenza — de kern vormt van het dagelijks gebed. Het wordt driemaal gezegd: 's morgens, 's middags en 's avonds. De naam Amida is ontleend aan het feit dat het gebed staande wordt gezegd. Andere benamingen zijn: het «stille gebed» , omdat het in tegenstelling tot de andere gebeden niet hardop wordt gezegd, maar zachtjes; en het «Achttingegebed», omdat het (oorspronkelijk) is samengesteld uit achttien zegenspreuken (later uit negentien). Op sabbat en feestdagen heeft de Amida een aan de betreffende dag aangepaste inhoud. De Amida begint met de woorden: «Gezegend Gij Heer onze God en God van onze vaders, God van Abraham, God van Izak, God van Jacob» (zie pag. 85).

ARK - de kast waarin in de synagoge de Torarollen worden bewaard. Genoemd naar de ark waarin de twee stenen tafelen met de Tien Geboden werden gelegd (vgl. Exodus 25:10vv). De ark bevindt zich aan die muur van de synagoge die gericht is naar Jeruzalem. De gemeente zit en staat met het gezicht naar Jeruzalem (en dus naar de ark) gericht.

ASJKENASISCHE VERSIE OF RITUS - de asjkenasische of Hoogduitse versie is de versie van de gebeden die wordt gebruikt door de Asjkenaziem, de Joden afkomstig uit Duitsland en Oost-Europa.

AVOT - het tractaat «Spreuken der Vaders» . Een aggadisch tractaat van de Misjna.

AVOT DE RABBI NATAN - geschrift uit de tijd van de Misjna. Een soort commentaar op Avot.

BAAL SJEM TOV - (lett.: meester of drager van de Goede Naam). Benaming voor Israël ben Eliëzer (ca. 1700-1760, Oekraïne), de stichter en eerste leider van het

chasideisme.

BACHJA BEN ASJER - (13de eeuw, Spanje). Bijbelcommentator.

BACHJA IBN PAKOEDA - (tweede helft ncle eeuw, Spanje). Filosoof; hield zich met name bezig met de religieuze ethiek. Zijn boek over «de plichten van het hart» (zie noot u) heeft een diepgaande invloed gehad.

BAER of DOV BAER - (1773-1827, Rusland). Chasidische meester. Oudste zoon en opvolger van Sjneoer Zalman van Ladi.

BAR KOCHBA - leider van de opstand tegen de Romeinen in de jaren 132-135.

BAROECH - (= gezegend). Met dit woord beginnen vele gebeden. Zie bij Zegenspreuk.

BILOE-BEWEGING - een groep idealistische studenten die in 1882 uit Rusland naar Palestina trokken.

JOSEF CARO - (1488-1575, Spanje, Israël). Samensteller van de meest gezaghebbende middeleeuwse wetscodex, de Sjoelchan Aroech. Zie bij Wetscodex.

CHABAD - een stroming binnen het chasideisme, waarin mystieke en rationele elementen met elkaar worden verbonden.

CHASIDIEM - (= getrouwen; enk.: chasied). (f) Aanhangers van het chasideisme (zie aldaar). (2) De term «vroegere chasideem» of «eerste chasideem» wordt gebruikt als aanduiding voor bepaalde mensen uit de tijd rond het begin van onze jaartelling, die op het gebied van de religieuze en morele voorschriften van de Tora aan zichzelf extra hoge eisen stelden, waarbij ze overigens vaak tegenover anderen extra soepel waren.

CHASIDISME - een religieuze volksbeweging met extatische en mystieke trekken en een charismatisch leiderschap, ontstaan in de tweede helft van de 18de eeuw in Polen. Het chasideisme heeft een zeer grote invloed gehad zowel op de sociale als op de religieuze ontwikkelingen binnen het Oost-Europese Jodendom.

DEUTERONOMIUM RABBA — Zie bij Midrasj Rabba.

«DIE HET GEBED HOORT» — de zestiende zegenspreuk van de Amida. ELOHIEM — een van de namen van God in de Bijbel, gewoonlijk vertaald met «God» . Elohiem duidt op het aspect van het recht, het oordeel. De andere belangrijke Godsnaam in de Bijbel, de vierletterige naam die niet wordt uitgesproken (in christelijke vertalingen meestal vertaald met «Heer» , in Joodse vaak met «Eeuwige») duidt het aspect van het erbarmen aan.

EISIK EPSTEIN VAN HOMEL — (1780?-1856?, Rusland). Talmoed-geleerde, die later aanhanger werd van Sjneoer Zalman van Ladi (zie verder noot 91).

ETROG — een citrusvrucht; onderdeel van de plantenbundel die wordt gebruikt bij het Loofhuttenfeest (zie bij loelav). De etrog ziet er uit als een citroen, maar is zoet.

EXODUS RABBA — zie bij Midrasj Rabba.

FORMULA CONCORDIAE — de formulering van de Lutherse leer. ISRAEL FRIEDMANN VAN RIZHIN — (1797-1850, Oekraïne). Chasidische meester.

GEBEDSMANTEL — een meestal wollen of linnen doek of sjaal, die wordt omgeslagen tijdens het gebed. Aan de hoeken zitten de gedenkkwasten.

GEDENKKWASTEN — de kwasten die volgens het voorschrift van de To- ra bevestigd moeten worden aan de hoeken van het kled om te herinneren aan de geboden (zie Numeri 15:37-41).

GENESIS RABBA — zie bij Midrasj Rabba.

«GEZEGEND (ZIJT) GIJ HEER» — met deze woorden beginnen vele gebeden. Zie bij Zegenspreuk.

GROTE MAGGIED — (maggied = «verteller»). Benaming voor Dov Baer van Mezeritz (gest. 1772; Oekraïne). Chasidische meester; opvolger van de Baäl Sjem Tov.

GROTE VERZOENDAG — de belangrijkste feestdag van het Joodse jaar. Dag van omkeer, boetedoening en vasten. Valt in sept./okt. Zie Leviticus 23:27-32.

HALACHA — (lett.: het gaan). Het netwerk van voorschriften en leefregels, dat het hele Joodse leven in al zijn facetten omspannt.

JEHOEDA HALEVI — (ca. 1070-1141, Spanje). Filosoof en een van de grootste Joodse dichters.

HAVDALA — (lett.: scheiding). Het geheel van gebeden en handelingen waarmee de sabbat wordt afgesloten.

HILLEL — de grootste en meest invloedrijke leraar uit de tijd vóór de verwoesting van de Tweede Tempel in het jaar 7o. Hillel stierf waarschijnlijk rond het jaar IO.

«HOOR ISRAËL» — Nederlandse benaming voor het Sjema, afgeleid van de eerste woorden: «Hoor Israëel, de Heer is onze God, de Heer is één» (Deuteronomium 6:4). Zie verder bij Sjema.

JESAJA HOROVITZ — (1565?-163o, Polen, Israël). Rabbijn, geleerde op het gebied van de kabbala en de halacha.

IBN EZRA — (1089-1164, Spanje). Een van de grote middeleeuwse Bijbelcommentatoren.

IMITATIO DEI — navolging van God.

JOCHANAN BEN ZAKKAI — grote leraar uit de tijd van de verwoesting van de Tweede Tempel (in het jaar 7o).

JOODS NATIONAAL FONDS — fonds voor de aankoop en ontwikkeling van land in Israël, gesticht in 1901.

KABBALA — de traditionele benaming voor de Joodse mystiek, speciaal de middeleeuwse.

KADDIESJ-GEBED — (kaddiesj = heilig). Gebed waarin Gods grote Naam wordt verheerlijkt. Het wordt alleen gezegd met en in de gemeenschap en maakt in de synagoge deel uit van elke dienst. KASJROET — het stelsel van spijswetten.

KAWWANA — afgeleid van het werkwoord kieseen, dat «richten» betekent. K awwana betekent «het richten» of » het gericht zijn» , in het bijzonder van het hart. Vandaar: aandacht, toewijding, devotie, intentie e.d. Zie verder pp. 21-24; 39-42; 64-69; 81-84; 126-127.

KEDOESJA — (= heiliging). Een toevoeging bij de derde zegenspreuk van de Amida, waarin Gods heiligheid wordt bezongen.

KELAL JISRAEEL — de gemeenschap van Israël.

KEVA — regelmaat, vastheid, iets (bijv. een tekst) dat vastligt, iets dat op een vaste tijd gebeurt.

KIDOESJ — (= heiliging). Het geheel van gebeden en handelingen waarmee de sabbat wordt ingewijd.

KOL NIDRÉ, — het gebed dat wordt gezongen bij de aanvang van Grote Verzoendag. Vandaar ook: benaming voor de avonddienst van Grote Verzoendag (Joodse feestdagen

beginnen bij zonsondergang).

LEVI JITSCHAK VAN BERDITSJEV — (ca. 1740-1810, Oekraïne). Beroemde chasidische meester.

LEVITICUS RABBA — zie bij Midrasj Rabba.

LOELAV — de palmtak uit de plantenbundel die wordt gebruikt bij de viering van het Loofhuttenfeest (zie Leviticus 23:40). Bij uitbreiding ook: de hele plantenbundel.

JEHOEDA LUW BEN BEZALEL (DE MAHARAL) VAN PRAAG — (ca. 1525-1609, Praag). Groot talmoedgeleerde en ethicus.

LOFPSALMEN — de psalmen die in het ochtendgebed worden gezegd voorafgaande aan het Sjema en de Amida (DASBERG pp. 17-33).

MENACHEM LONZANO — (1550-ca.1620; Safed in Israël). Dichter en mysticus.

LOOFHUTTENFEEST — feest ter herdenking van Gods bescherming bij de doortocht door de woestijn. Valt in sept./okt. Zie Leviticus 23:33-44.

SALOMON MAIMON — (ca. 1753-1800, Polen). Joods filosoof. MAIMONIDES — (Rabbi Mosje ben Maimon; 1135-1204, Spanje, Egypte). Een van de grootste Joodse filosofen van de Middeleeuwen en een belangrijk talmoed-geleerde. Samensteller van een van de belangrijkste Joodse wetscodices, de Misjne Tora (= herhaling van de Tora). MANNEN VAN DE GROTE VERGADERING — de opvolgers van Ezra, die zijn werk van opbouw na de Babylonische Ballingschap voortzetten. MATSA — hét ongezuurde brood dat wordt gegeten gedurende de Paasweek (zie Leviticus 23.6; Exodus 12:15-20).

MECHILTA — een midrasjverzameling op het boek Exodus.

MEZOEZA — een kokertje met daarin enkele teksten uit de Bijbel, dat aan de deurposten van het huis wordt bevestigd. Zie bijv. Deuteronomium 6:9.

MIDRASJ — afgeleid van het werkwoord darasj, onderzoeken, ondervragen. De klassieke Joodse Bijbeluitleg uit de tijd van Misjna en Talmoed.

MIDRASJ RABBA — een van de belangrijkste midrasjverzamelingen uit de tijd van Misjna en Talmoed. Midrasj Rabba bestaat uit midrasjverzamelingen op de Tora en op de boeken Ruth, Esther, Hooglied, Prediker en Klaagliederen. De verzamelingen op de Tora heten respectievelijk Genesis Rabba, Exodus Rabba, Leviticus Rabba, Numeri Rabba en Deuteronomium Rabba.

MIDRASJ TEHILLEM — midrasjverzameling op het boek Psalmen. MINHAG — gebruik, gewoonte.

MISJNA — (lett.: «leer» of «herhaling»). Een van de belangrijkste klassieke Joodse geschriften, samengesteld rond het jaar 200. In de Misjna is de halacha uit die tijd per onderwerp bijeengebracht. De Misjna heeft als basis gediend voor alle verdere discussie over de halacha. De Misjna is onderverdeeld in zgn. tractaten.

MISJNE TORA — zie bij Maimonides.

MITNAGDIEM — (= tegenstanders). De tegenstanders van de chasidiem.

MITSWA — (= gebod; meervoud mitswot). De mitswot zijn de geboden van de Tora, zowel de zogenaamde religieuze geboden (zoals sabbat, gebed, spijswetten) als de zogenaamde ethische geboden (de regels die de relatie tussen mensen betreffen zoals «niet moorden», «niet stelen» e.d.). De Tora zelf maakt dit onderscheid overigens niet. He- schel gebruikt in dit boek het woord mitswa vooral in de zin van religieuze geboden (zie echter ook pp. 92/93 en 103/104).

MOESAF-GEBED — (moesaf = toegevoegd). Naast het ochtend-, middagen

avondgebed van elke dag wordt op sabbat en feestdagen een extra gebed gezegd, het moesaf-gebed. Dit wordt gezegd direct na het ochtendgebed. Ook van het moesaf-gebed wordt de kern gevormd door de Amida.

NACHMAN VAN BRATSLAV — (1772-1811, Oekraïne). Beroemde chasidische meester.

NACHMANIDES — (Rabbi Mosje ben Nachman; 1197-1270, Spanje). Een van de grootste middeleeuwse talmoedgeleerden en Bijbelcommentatoren.

NACHUM VAN TSJERNOBYL — (gest. 1798, Oekraïne). Chasidische meester, leerling van de Ba5.1 Sjem en van de Grote Maggied.

NUMERI RABBA — zie bij Midrasj Rabba.

ONTZAGWEKKENDE DAGEN — de tien dagen van het Nieuwjaarsfeest tot en met Grote Verzoendag (sept./okt.).

ORACH CHAJIEM — deel van de Sjoelchan Aroech (zie bij Wetscodex). ORDE DER GEBEDEN — de vaste gebeden zoals ze zijn geordend in het gebedenboek. Ook: het gebedenboek.

PENTATEUCH — Griekse benaming voor de Vijf Boeken van Mozes: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium.

PÉSACH — het Joodse Paasfeest; het feest van de bevrijding uit Egypte. Zie Exodus 12:1-28; Deuteronomium 16:1-8.

PESJAT — de letterlijke verklaring van een Bijbeltekst, in tegenstelling tot bijv. een overdrachtelijke, allegorische, mystieke verklaring.

RABBENOE (= «onze meester»). Sommige leraren worden aangeduid met Rabbenoe in plaats van of naast het meer gebruikelijke Rabbi (wat «mijn meester» betekent).

RASDI — (Rabbi Sjloimo Jitschaki; 1040-1105, Frankrijk). De grootste middeleeuwse Bijbel- en talmoedcommentator.

SAÄDJA — (882-942, Babylonië). Een van de grootste leraren uit de periode na de Talmoed.

SANDEK - de peetvader bij de besnijdenis, die het kind op schoot heeft terwijl het wordt besneden.

SEDER(VIERING) - de huiselijke viering (met gebeden, verhalen en maaltijd) van de eerste avond van Pèsach.

SEDER ELIAHOE RABBA - een klein aggadisch tractaat van de Talmoed.

SEFARDISCHE VERSIE OF RITUS - de sefardische of Portugese versie is de versie van de gebeden die wordt gebruikt door de Sefardië, de Joden die afkomstig zijn uit Spanje, Portugal, Noord-Afrika en de Arabische landen.

SEFER CHASIDIEM - (= het Boek der Getrouwen). Een belangrijk ethisch werk, samengesteld in Duitsland in de eerste helft van de 13de eeuw. (N.B. Dit boek stamt dus niet uit de latere Oost-Europese beweging van het chasidisme).

SIDDER (OF SIDDOER) - (= orde, ordening). Het gebedenboek.

SJACHARIET - het ochtendgebed.

SJECHINA - (van het werkwoord sjachan, wonen). Gods aanwezigheid of tegenwoordigheid. Een van de aanduidingen voor God.

SJEMA — Het «Hoor Israël», het gebed dat is samengesteld uit drie Bijbelpassages

(Deuteronomium 6:4-9; Deuteronomium 11:13-21; Numeri 15:37-41), omkranst door een aantal zegenspreuken. De naam Sjema is ontleend aan de eerste woorden van het gebed: «Hoor Israël (Sjema Jisraeel), de Heer is onze God, de Heer is één» (Deuteronomium 6:4). Het Sjema vormt samen met de Amida de kern van het ochtend- en avondgebed. Het wordt niet gezegd in het middaggebed en in het moesafgebed; van deze twee laatste wordt de kern dus gevormd door de Ami da alleen. Het Sjema wordt dus tweemaal per dag gezegd en de Amida driemaal.

SJNEOER ZALMAN VAN LADI - (1745-1813, Rusland). Chasidische meester. Stichter van de Chabad-stroming binnen het chasidisme. Zie ook noot 91.

SJOFAR — de ramshoorn die wordt geblazen in de dienst van het Nieuwjaarsfeest en aan het eind van Grote Verzoendag. Zie Lev. 23:24.

SOEKA - de loofhut, waarin het Loofhuttenfeest gevierd wordt. STILLE GEBED - de Amida (zie aldaar).

TALMOED - (lett.: leer). Het belangrijkste klassieke Joodse geschrift. In de Talmoed zijn de discussies verzameld die door de leraren uit de eerste eeuwen werden gevoerd aan de hand van de Misjna (zie aldaar). Terwijl de Misjna voornamelijk halacha bevat, vinden we in de Talmoed naast halacha ook veel aggada en midrasj. — Er zijn twee Talmoedien: de Talmoed Jeroesjalmi of Jeruzalemse Talmoed, waarin de discussies uit Israël zijn verzameld (afgesloten rond het jaar 425) en de Talmoed Bavli of Babylonische Talmoed met de discussies uit Babylonië (afgesloten rond het jaar 500). De Babylonische Talmoed wordt, omdat hij de belangrijkste geworden is, meestal kortweg de Talmoed genoemd. Beide Talmoedien zijn onderverdeeld in tractaten.

JACOB BEN MEIR\TAM - (ca. 1100-1171, Frankrijk), Talmoed- en halacha-geleerde.

TANCHOEMA - midrasjverzameling op de boeken van de Tora. TANNAIEM — (lett.: leraren). De leraren uit de tijd tussen de verwoesting van de Tweede Tempel (in het jaar 70) en de afsluiting van de Misjna (ca. zoo).

TARGOEM - (= vertaling). Aramese vertaling van de Tenach (het Oude Testament).

TEFILIEN - gebedsriemen. Riemen, voorzien van een doosje met daarin o.a. de tekst van het Sjema, die tijdens het gebed om de linkerarm en het hoofd worden gedragen.

TOER - (lett.: rij, kolom). Een van de belangrijkste middeleeuwse wetscodices, samengesteld door Jacob ben Asjer (1270?-1340).

TORA - (lett.: leer of onderwijzing). De Vijf Boeken van Mozes (Genesis t/m Deuteronomium). Tora wordt in het Nederlands meestal vertaald met «Wet» . Bij uitbreiding kan Tora ook betekenen: uitleg van de Tora, discussies over de Tora, Tora-kennis, de geest van de Tora, de gedachtenwereld van de Tora.

TORAROL - perkamenten rol met de tekst van de Tora, waaruit in de synagoge wordt voorgelezen.

TOSEFTA - een verzameling halacha uit dezelfde tijd als de Misjna. Tsbm — beeld, afbeelding. Zie Genesis 1:26v.

URI VAN STRELISK - (gest. 1826, Galicië). Chasidische meester.

«WAAR EN VAST» — een van de zegenspreuken rond het Sjema (zie aldaar).

WEKELIJKSE AFDELING — iedere sabbat wordt in de synagoge een gedeelte van de Tora gelezen, de zgn. «wekelijkse afdeling» . De Tora wordt daartoe zo verdeeld, dat hij in een jaar geheel wordt gelezen.

WETSCODEX — In de Middeleeuwen werd de halacha bijeengebracht en

gesystematiseerd in verschillende gezaghebbende wetscodices. De belangrijkste daarvan zijn de Misjne Tora, samengesteld door Maimonides (1135-1204), de Toer, samengesteld door Jacob ben Asjer (1270?-1340) en de Sjoelchan Aroech, samengesteld door Josef Caro (1488-1575). Deze laatste is nog altijd de meest gezaghebbende wetscodex.

«WIJ DANKEN U» — de eerste woorden van de achttiende zegenspreuk van de Amida.

ZEËV WOLF VAN ZHITOMAR — (gest. 1800, Oekraïne). Chasidische prediker.

ZEGENSPREUK — een zeer veel voorkomende gebedsvorm. De benaming «zegenspreuk» is ontleend aan het feit dat een zegenspreuk begint en/of eindigt met de woorden «Gezegend Gij Heer (onze God), die ...» . Langere gebeden (zoals de Amida) bestaan vaak uit een snoer van zegenspreuken.

ZOHAR — het belangrijkste geschrift van de Joodse mystiek (tweede helft 13de eeuw).

De lezer van Heschel's werk zal wellicht ook belangstelling hebben voor andere delen uit de Collectie Labyrint, zoals onze uitgaven van Martin Buber:

Ik en gij; Godsverduistering; De vraag naar de mens; Voordrachten over opvoeding; Paden in Utopia; Over het Jodendom.

Een fondslijst is op aanvraag verkrijgbaar bij:

Uitgeverij Erven J. Bijleveld

Janskerkhof 7, 3512 BK Utrecht, teln. 030-317008.

AANTEKENINGEN

- [1] Uit het dagelijkse gebed. Zie Siach Jitschak, Siddeer met Nederlandse vertaling door Jitschak Dasberg, Jeruzalem 1977, o.a. p. 52. Verwijzingen naar dit gebedenboek worden verder aangegeven met «DASBERG» . — (Vert.)
- [2] Clemens van Alexandrië definieert gebed als een dialoog met God. Zie MAX POHLENZ, Die Stoa, Geschichte einer geistigen Bewegung, Gi5ttingen 1948, deel 1, p. 423.
- [3] Uit de sefardische versie van het gebed. Zie Gebeden der Portugees-Israëlieten met Nederlandse vertaling van B.I. Ricardo, Amsterdam 1950, p. 54. Vgl. DASBERG p. 48. — (Vert.)
- [4] RABBI MENACHEM LONZANO, Derech Chajiem, Lemberg 1931, p. MI; RABBI A;kRON VAN KARLIN, Beet Aiiiron, Brody 1875, p. 285a.
- [5] Uit het Sjema (het «Hoor Israël»), DASBERG p. 39 en 219.
- [6] Midrasj Rabba op Hooglied 2,4.
- [7] Exodus 22:23. Zie ook p. 76.
- [8] Uit het Alenoe-gebed (DASBERG p. 73).
- [9] Zie ook pp. 23/24.
- [10] Talmoed Bavli, Pesachiem 117a.
- [11] BACHJA IBN PAKOEDA, The dutjes of the heart, (editie Hyamson), deel tv, p. 72.
- [12] Zie ook p. 68 en p. 91.
- [13] RABBI TSWI ELIMELECH VAN DYNNOV, Igra Depirka, p. 62.
- [14] RABBI NACHMAN VAN BRATZLAV, Likoeté Maharán, Lemberg 1876, deel t, hoofdstuk 65, p. 8oc.
- [15] Derech Chajiem, Lemberg 1931, p. 100.
- [16] Toer Orach Chajiem, 1.
- [17] Het «Hoor Israël» , de kern van het ochtend- en avondgebed. Het Sjema bestaat uit de Bijbelpassages: Deut. 6:4-9; Deut. 11:13-21; Num. 15:37-41 (DASBERG pp. 39-41 Cri pp. 219-221).
- [18] Verg. Talmoed Bavli, Sanhedrin 106b.
- [19] Sefer Chasidim, (editie Wistinetzki), Berlijn 1891, p. 6; NAHUM N. GLATZER, In time and externity, New York 1946, pp. 88-89.
- [20] BACHJA IBN PAKOEDA, The duties of the heart, deel iv, p. 72. Om zijn mening te staven citeert Bachja de rabbijnse regel dat «in noodgevallen iemand die onrein is, zijn gebed in zijn hart mag zeggen en noch ervoor noch erna de vereiste zegenspreuken hoeft te zeggen» . Een ander bewijs ligt in het feit dat de wet ons toestaat om in bepaalde situaties een verkorte vorm van het gebed te gebruiken.
- [21] Midrasj Tehiliem (editie Buber), 4, 9.
- [22] RABBI MENACHEM LONZANO, Derech Chajiem, p. 84.
- [23] Mi sjna Rosj ha-Sjana, 2,2.
- [24] Rabbi Nota van Avrutsh, geciteerd door RABBI DAVID SJLOMO VAN TULTSHIN, Hitoreroet Hatefila, Pietrkow 1911, p. 17. Maimonides lijkt theoretisch de voorkeur te geven aan het vrije, geïmproviseerde gebed; de reden voor de instelling van het vaste gebed is volgens hem, dat er in de ballingschap een proces van taalvermenging op gang gekomen was, zodat de mensen niet meer in staat waren zich voldoende in hun eigen taal uit te drukken. Mi sjne Tora, Tefila 1,4.
- [25] De tekst luidt ha-bocheer be-sjiré zimra («Die behagen scheidt in psalmliederen» ,

DASBERG p. 35). Rabbi Wolf verklaarde dit alsof het woord be-sjiré («in liederen») gevocaliseerd was als be-sjejaré («in de resten»). RABBI PINCHAS VAN TURKA, Hesjeev ha-Efod, Lemberg 1862, p. 226.

[26] Midrasj Tehiliem 5,6.

[27] Deuteronomium Rabba 2,10.

[28] RABBI MOSES BEN JOSEF DI TRANI (1505-1585), Beet Elohiem, Venetië 1576, p. 6b.

[29] DASBERG p. 72.

[30] IBN GABIROL, The choice of Pearls, (editie Ascher), 66.

[31] IBN EIRA, Commentaar op de Psalmen, 4:5.

[32] IBN EZRA, Commentaar op Spreuken, — (Voor tekst Psalm vergelijk Statenvertaling.)

[33] Talmoed Back Berachot Iob.

[34] DASBERG, p. 123.

[35] Het werkwoord betekent «stil zijn», «zwijgen», zie Rasji en de Targoem. Vergelijk ook Psalm 62:2 en de Targoem.

[36] Talmoed Bark, Megila 18a; Talmoed Jeroesjalmi, Berachot 9,1 (12d); Midrasj Tehiliem 19,2.

[37] BACHJA IBN PAKOEDA, The duties of the heart,

[38] DASBERG p. 142.

[39] Talmoed Back Berachot 33b.

[40] Talmoed Bath, Megila, 8a.

[41] Uit de sabbatsliturgie (DASBERG p. 121v).

[42] Sea Salie Kodesj, deel 2, p. 92, § 318.

[43] Zie pp. 56/57.

[44] De eerste twee regels zijn uit de kedoetsja van het ochtendgebed (DASBERG p. 44). De rest is uit de kedoetsja van het moesafgebed voor de sabbat, in de sefardische versie (Gebeden der Portugees-Israëlieten met nederlandse vertaling van B.I. Ricardo, Amsterdam 1950, p. 140).

[45] Talmoed Bavli, Kidoetsjen 4ob.

[46] Zie A.J. HESCHEL, The Sabbath, New York 1951, p. 8.

[47] OVIDIUS, Tristia, 111,8.11.

[48] Zie Talmoed Back Sjabbat 31b.

[49] Dit doet niets af aan het fundamentele belang van het menselijke handelen, zie p. 103.

[50] J. ROYCE, The problem of christianity, 1913, I, pp. 172, 408v.

[51] E.S. AMES, Religion, 1929, p. 132.

[52] E.W. LYMAN, The maning and truth of religion, 1933, p. 33.

[53] Een bespreking van deze op het ogenblik zo populaire opvatting is te vinden M I. SEGOND, La prière, étude de psychologie religieuse, Parijs 1911, p. 52. Dit is een definitie van gebed die past binnen het pantheïsme. Als de godheid gelijkgesteld wordt met het universum, en wijzelf een deel zijn van het universum of de godheid, dan bidden we, wanneer we tot de godheid bidden, in wezen tot onszelf.

[54] Zie pp. 16/17 en 23-25.

[55] Een groep idealistische studenten die in 1882 uit Rusland naar Palestina trokken.

[56] De schuilnaam van Asjer Ginzberg, een invloedrijke denker (1856-1927).

[57] Zie Exodus Rabba 21,4; Midrasj Tehiliem 5,7.

[58] Talmoed Bavli, Berachot 28b; Avot de Rabbi Natan, versie A, hoofdstuk 19;

Orach Chajiem 18.

[59] De zin bestaat uit drie delen: een werkwoord in de gebiedende wijs, dat de hoofdzin vormt, «weet»; en een bijzin die kan worden onderverdeeld in twee delen: de bijwoordelijke bepaling «voor wie» met daarin het vragend voornaamwoord, en de woorden «je staat», die het werkwoord en het onderwerp van de bijzin vormen.

[60] Talmoed Jeroesjalmi, Berachot 4,3 (8b).

[61] A.J. HESCHEL, *Man is not alone*, p. 88.

[62] *Ibidem*, hoofdstuk 8 (The ultimate question).

[63] E.S. AMES, *Religion*, p. 217.

[64] Uit de Amida van Nieuwjaar en Grote Verzoendag, DASBERG p. 278.

[65] A.J. HESCHEL, *Man is not alone*, hoofdstuk 23.

[66] Uit het kaddiesgebed, DASBERG p. 72.

[67] Uit het ochtendgebed, DASBERG p. 36.

[68] RABBI LëIW VAN PRAAG, *Netivot Olam, netiev ha-avoda*, hoofdstuk 2.

[69] Het is opvallend dat gebeden die in onze tijd zijn geschreven, overwegend smeekgebeden zijn. Gebeden die de vorm hebben van een lofprijzing, klinken vaak alsof we daarin onszelf prijzen.

[70] Uit het dagelijkse gebed, DASBERG p. 35.

[71] «Rabbi José zegt: Ieder die de vorm van de zegenspreuken, zoals die door de wijzen is vastgesteld, verandert, voldoet niet aan zijn verplichting.» (Talmoed Bavli, Berachot 40b; Talmoed Jeroesjalmi, Berachot 6,2/tob). Volgens Rabbi Meïr is iedereen verplicht elke dag honderd zegenspreuken te zeggen (Talmoed Bavli, Menachot 43b; zie Numeri Rabba 18,21).

[72] De tegenstelling tussen ordening en spontaniteit kan duidelijk gemaakt worden aan de hand van de term keva. «Sjammai zei: Maak je Tora [in dé zin van de wettelijke beslissingen van de geleerden] tot keva [tot iets vast].» Dat wil zeggen, wees bij de vaststelling van de regels niet mild voor jezelf en streng voor anderen, en evenmin mild voor anderen en streng voor jezelf. Zie Avot 1,15 en de uitleg in Avot de Rabbi Natan, (editie Schechter), versie B, cap. 23, p. 47. Daarentegen zei Rabbi Sjimon: «Maak, wanneer je bidt, je gebed niet vast (keva)» (Avot 2,13/18). Rabbi Eliëzer zei: «Wanneer iemand zijn gebed vast (keva) maakt, is zijn gebed geen waarachtig gebed.» (Misjna Berachot

4,4).

[73] Zie p. 66.

[74.] Zie pp. 40-44.

[75] De polariteit van het gebed en een beslissing ten gunste van het element van kawwana ligt besloten in de discussie of gebed een «smeekbede» is of «in plaats komt van het offer», Talmoed Bach, Berachot 26a.

[76] Misjne Tora, Tefila 4,15.

[77] BACHJA IBN PAKOEDA, *The duties of the heart*, deel Iv, p. 71.

Aantekeningen 155

[78] NACHMANIDES, *Aantekeningen bij Maimonides' Sefer Hamitswot*, mitswa 5.

[79] Jesaja 29:13.

[80] RABBI MENACHEM LONZANO, *Derech Chajiem*, Lemberg 1931, p. 84.

[81] Zie p. 91.

[82] Talmoed Bach, Berachot 33b-34a.

[83] Talmoed Bavli, Berachot 32b.

[84] RABBI BACHJA BEN ASJER, *Commentaar op de Pentateuch*, op Deutero-

nomium II:13.

[85] Talmoed Bavli, Berachot 6b.

[86] RABBI JEHOEDA HALEVI, Koezari, V, 5.

[87] Talmoed Jeroesjalmi, Berachot 4,4 (8b); en JACOB LEVY, Neuhebräisches und Chaldisches Wörterbuch, deel tv, p. 368b.

[88] Zohar, deel n, p. 195b (Engelse vertaling, Londen, The Soncino Press, 1934).

[89] Talmoed Bavli, Taiiniet 8a.

[90] Talmoed Bavli, Berachot 6113.

[91] De schrijver van deze in het hebreews geschreven brief, Rabbi Eisik Epstein van Homel in Rusland (1780?-1856?), was een leerling van de «oude meester», de stichter van de school van de Chabad in de chasidische beweging, Rabbi Sjneer Zalman van Ladi (1745-1813), en van diens zoon, Rabbi Bar (gestorven 1827). De brief werd geschreven vóór het jaar 1827.

[92] De zin «alles is God» kan niet worden omgedraaid. Deze uitspraak mag niet worden verward met pantheïsme, maar moet worden verstaan in het kader van de leer van de Chabad. Volgens Rabbi Sjneer Zalman van Ladi (Zie Sjair ha-Jichoed weha-Emoena, hoofdstuk 2 en 3) kan het werk van God, die hemel en aarde schiep, niet op één lijn worden gesteld met het werk van de mens. Als een handwerksman het werkstuk dat hij onder handen heeft, eenmaal heeft afgemaakt, is het niet langer voor zijn bestaan van hem afhankelijk. «Dwazen denken dat de hemel en aarde op dezelfde manier zijn gemaakt, maar ze zien niet het enorme verschil tussen het werk van de mens, die iets maakt uit iets anders dat al bestaat, en het werk van de Schepper, die al het bestaande schept uit het niets.» Het wonder van de schepping uit het niets is alleen mogelijk door het voortdurende handelen van God. Zijn macht is voortdurend in al Zijn scheppingen aanwezig, en als Hij zich zelfs maar een ogenblik zou terugtrekken, zou alles terugkeren tot zijn oorspronkelijke staat, tot het niets. Omdat de goddelijke kracht of het goddelijke licht echter verborgen is, lijkt het voor ons alsof de dingen op zichzelf kunnen bestaan. — De wereld die wij kennen is dus werkelijk niets vergeleken met de macht van God, die erin aanwezig is. Alleen zolang we niet in staat zijn het goddelijke te bespeuren, lijkt het ons toe alsof de dingen op zichzelf bestaan.

[93] Een leerling van de Baäl Sjem er; van de Grote Maggid. Hij stierf in 1798.

[94] Zie RABBI SJNEOER ZALMAN VAN LADI, Tanja, Likoeté Amariam, hoofdstuk 9.

[95] Te vinden in RABBI SJNEOER ZALMAN, Likoeté Tora, op Lev. 26:26.

[96] Een goed voorbeeld is de rabbijnse uitspraak: «Iedereen weet waarom een bruid de bruidskamer binnengaat, maar wie zijn mond vuilmaakt door onkuise dingen daarover te zeggen -- zelfs al was hem een goddelijke verordening van zeventig jaren van geluk verzegeld [ten deel gevallen en vastgelegd], dan zou die voor hem veranderd worden ten kwade» (Talmoed Bavli, Ketoebot 8b). In 1954 verscheen in een tijdschrift in New York de volgende advertentie: «Hoe moet U bidden om resultaat te krijgen? Leer de magische formule voor succesvol gebed! Tien dagen op proef! Stuur ons uw naam en adres, met ingesloten slechts \$ 1. Wij garanderen dat U binnen tien dagen enthousiast zult zijn over het resultaat! Zo niet, dan zenden wij per omgaande uw geld terug.»

[97] RABBI JEHOEDA LUW VAN PRAAG, Netivot Olam, ha-Avoda.

[98] Vergelijk Midrasj Tehiliem 4,5.

[99] DASBERG p. 158.

[100] Zo werd me verteld dat een gemeente die in afwachting van de havdala naar een uitleg daarover zat te luisteren, het volgende te horen kreeg: «Bij de afsluiting van de

sabbat, als de extra ziel de mens verlaat, moet men zich verkwikken door geurige kruiden op te snuiven; want op dat moment zijn volgens de Zohar de ziel en de geest verdeeld en bedroefd, totdat de geur van de kruiden komt en ze verenigt en verblijdt' Maar dat is natuurlijk niet de echte reden. De ware oorsprong van het gebruik ligt in het feit dat de mensen vroeger op sabbat zeer veel aten en daardoor uit hun mond stonken. Om die stank te bestrijden gebruikte men geurige kruiden» .

[101] Uit het ochtendgebed voor de sabbat, DASBERG p. 121. De gangbare vertaling «zal zegenen» doet absoluut geen recht aan de betekenis van deze passage.

[102] Uit het ochtendgebed voor de sabbat, DASBERG p. 125.

[103] RABBI MENACHEM BRODY, BürMenachem, voorwoord, Nyiregyhaza 1937. Zie IBN EZRA, Commentaar op de Psalmen, 66:20.

[104] Misjna Berachot 5,1.

[105] RABBENOE JONA, Commentaar op Alfasi, Berachot, cap. 4, begin.

[106] Rabbi Chama bar Chanina en Rabbi Hosjaja wandelden langs de synagoge van Lod. Rabbi Chama bar Chanina zei vol trots tegen Rabbi Hosjaja: «Wat een geld hebben mijn vaders aan dit gebouw besteed!» Waarop Rabbi Hosjaja antwoordde: «Wat een zielen hebben ze hier verspild! Waren er geen mensen die Tora wilden leren? [Dat wil zeggen: hadden ze hun geld niet beter kunnen gebruiken om die mensen te ondersteunen?]» Rabbi Avien schonk een poort aan de Grote Synagoge. Toen Rabbi Mana hem kwam opzoeken, zei hij vol trots tegen hem: «Kijk eens wat ik gedaan heb!» Daarop zei Rabbi Mana: «Wanneer Israël zijn Maker vergeet, bouwen ze tempels' (Hosea 8,14). Waren er geen mensen die Tora wilden studeren?» (Talmoed Bavli, Sjekalim 15a, cap. 5, eind).

[107] Midrasj Tehiliem 4,9; zie ook p. 42.

[108] Talmoed Bavli, Jevamot io5b. Zie de mening van Rabbi Jehoeda en het commentaar van Rasji, Talmoed Bavli, Rosj ha-Sjana 26b.

[109] RABBI ISRAEL IBN AL-NAKAWA, Menorat Hamaor, editie Enelow, New York 1929, deel 2, p. 84.

[110] Mi sjne Tora, Tefila 4,16.

[111] A.J. HESCHEL, Man is not alone, p. 256.

[112] De eerste woorden van de Misjna (Berachot IJ), die gaan over het avondgebed. Zie voor het Sjema noot 17.

[113] Uit het Alenoe-gebed, DASBERG p. 73.

[114] DASBERG p. 218V.

[115] Goethe beschreef zichzelf als een «oude heiden» . Eens riep hij uit: «Wij willen heidenen blijven. Lang leve het heidendom!» Goethe's Gesprdcche, ti (1909), pp. 354, 356; zie echter p. 62.

[116] DASBERG p. 219.

[117] Zie p. 68.

[118] Misjna Berachot Het woord me-ematai betekent «vanaf wanneer» . Rabbi Jitschak leest het alsof het komt van ema, vrees (Vert.).

[119] DASBERG p. 4 en 5.

[120] Talmoed Bavli, Sjabbat to5b

[121] Talmoed Bavli, Soeka 52b.

[122] A.J. HESCHEL, Man is not alone, p. 270.

[123] Exodus Rabba 41,6 . Zie RABBI JOM TOV LIPMANN HELLER, TOsefit Jom Tov, voorwoord.

[124] Sjné Loechot ha-Beriet 25b.

- [125] A.J. HESCHEL, *Man is not alone*, p. 174.
- [126] *Ibidem*, p. 88.
- [127] *Ibidem*, p. 175.
- [128] Romeinen 3:28. «Uit de werken van de wet zal geen vlees voor Hem gerechtvaardigd worden; want door de wet is de kennis van de zonde» (Romeinen 3:20). Een argumentatie tegen de lutherse leer van «de rechtvaardiging door het geloof alleen» wordt gegeven door WALTER LOWRIE, *What is Christianity?*, New York 1953, pp. 77-90.
- [129] A.J. HESCHEL, *Man is not alone*, p. 175v.
- [130] Vergelijk de verwijzingen in het *Year Book of the Central Conference of American Rabbis*, deel LXIII (1953), p. 406.
- [131] JACOB BURCKHARDT, *Force and freedom*, New York 1943, p. 191, 318.
- [132] HUGO WINCKLER, *The Tell-El-Amarna-Letters*, Berlijn 1896, pp. 48v. — J.A. KNUDTZON, *Die El-Amarna-Tafeln*, Leipzig 1915, pp. 178v. (no. 23), 105ov.
- [133] Vergelijk bijv. Deuteronomium 4:15-20; 27:15.
- [134] Deuteronomium 9:21.
- [135] Deuteronomium 4:16; Ezechiël 8:3,5; n Kronieken 33:7,15. Ibn Ezra leest het woord *sèmè*/ door middel van een letteromzetting echter ook in *soelam* (ladder); vergelijk zijn verklaring van de ladder van Jacob in zijn Commentaar op Genesis 28:12.
- [136] Zie A.T. GLASSBERG, *Zichron Beriet ha-Risjoniem*, Berlijn 1892, pp. 176vv, 231vv.
- [137] THOMAS CARLYLE, *Sartor Resartus*, boek in, hoofdstuk 7.
- [138] *Idem*, boek i, hoofdstuk n.
- [139] H. DUNBAR, *Symbolism in medieval thought*, New Haven 1929, p. 15.
- [140] Zie A.J. HESCHEL, *The Sabbath, Its meaning to modern man*, pp. 4vv; «Space, time, and reality», *Judaism*, deel 1, 3, pp. 268v.
- [141] W. ADDIS en T. ARNOLD, «Latria», *Catholic Dictionary* 1884, p. 505.
- [142] CHARLES R. MOREY, *Medieval art*, New York 1942, pp. 104v.
- [143] RABBI JECHESKEL LANDAU, *Noda be-Jehoeda*, Tweede Serie, Orach Chajiem, responsum 19.
- [144] *Talmoed Bavli*, *Rosj ha-Sjana* 24a-b; *idem*, *Avoda Zara* 43a.
- [145] *Mechilta* op Exodus 20:16.
- [146] De woorden *tsèlèm Elohiem* in Genesis 1:27 worden in de Septuaginta vertaald met *kat' eikon Theou*.
- [147] *Leviticus Rabba* 34,3; zie ook *Midrasj Tehiliem* 103,2. Belangrijk zijn de uitspraken in *Talmoed Jeroesjalmi*, *Berachot* 4,3 (8a) en *idem*, *Moëd Katan* 3,6 (83a).
- [148] *Genesis Rabba* 24,7.
- [149] *Deuteronomium Rabba* 4,4; zie *Midrasj Tehiliem* 17, 8. Volgens de Joodse wet wordt de mens geacht zich er te allen tijde van bewust te zijn dat hij leeft in gezelschap van engelen, van «dienaren van de Allerhoogste». Dit blijkt uit het gebed *hitkabdoe*, *Talmoed Bavli*, *Berachot* 60b en *Misjne Tora*, *Tefila* 7,5. Het wijdverbreide geloof in engelen, dat gebaseerd is op Psalm komt duidelijk tot uiting in *Talmoed Bavli*, *Taniet na*. Volgens *Exodus Rabba* 32,6 en *Tanchoema*, eind *Misjpatiem*, krijgt iemand engelen toegewezen overeenkomstig de goede daden die hij verricht; *Seder Elijahoe Rabba*, (editie Friedmann), hoofdstuk 18, p. 119). Vergelijk ook de uitspraak over de twee «dienende engelen» die de mens op sabbatavond van de synagoge naar huis begeleiden, *Talmoed Bavli*, *Sjabbat* 119b. «Rabbi Simeon zei: Wanneer iemand om middernacht opstaat en Tora leert tot het licht wordt, en bij het aanbreken van de dageraad de

gebedsriemen met het heilige merkteken op zijn hoofd en arm bindt, zich in zijn gebedsmantel met de gedenkkwasten hult, en bij het verlaten van zijn huis bij de deurpost langs de mezoëza met het merkteken van de Heilige Naam gaat, dan voegen vier heilige engelen zich bij hem, verlaten met hem het huis, vergezellen hem naar de synagoge en roepen vóór hem uit: 'Bewijs eer aan het beeld van de Heilige Koning, bewijs eer aan de zoon van de Koning, aan het geliefde gelaat van de Koning!''» — Zohar, iii, p. 265a.

[150] «Het was de christelijke religie die zijn god van de hemelse hoogten terugbracht naar de aarde en deze god in de kunst tot uitdrukking bracht.» (A.D. SETA, Religion and art, New York 1914, p. 148) — Dit lag inderdaad niet in de lijn van het Jodendom. Voor het Jodendom staat de dienst aan God los van de kunst. De God van Israël moet tot uitdrukking gebracht worden niet in de kunst, maar in het leven.

[151] Genesis Rabba 8,12.

[152] Talmoed Bavli, Avoda Zara 43b.

[153] Deuteronomium Rabba 1,12.

[154] Talmoed Bavli, Moëd Katan i5b.

[155] Deuteronomium Rabba 1,12.

[156] Zie SALOMON MAIMON, Versuch uber die Transcendentalphilosophie, Berlijn 1790, pp. 29v; H. VAHINGER, The philosophy of «as if», London 1935, pp. 29v; FRIEDRICH KUNTZE, Die Philosophie Salomon Maimons, Heidelberg 1912, pp. 331v.

[157] In het denken van Hegel wordt het absolute in de filosofie gelijkgesteld met het absolute in de religie. Er is slechts één waarheid; alleen de vormen waarin het absolute worden gevat verschillen. De vorm van de religie is die van het gevoel, van «zinnelijk symbolische ideeën» ; de vorm van de filosofie is die van de idee als idee. Het religieuze denken kan nooit boven zijn symbolische karakter uitstijgen, en dat geldt zowel voor de hoogste of «absolute religie» als voor de «natuurlijke religie». De symbolische voorstelling van God wordt overwonnen en teniet gedaan in de idee, die de vorm is van het filosofische denken en de enige geschikte vorm om de absolute waarheid in uit te drukken.

[158] Talmoed Bavli, Kidoesjien 31a; idem, Baba Kamma 38a en 87a. [159] Job 13:15.

[160] «Abajé zei: Nu gezegd is dat symbolen iets betekenen, moet men er een gewoonte van maken om aan het begin van het jaar pompoenen, fenegriek, prei, bieten en dadels te eten (want die groeien in overvloed en symboliseren voorspoed)» , Talmoed Bavli, Horajot 12a.

[161] Talmoed Bavli, Jevamot 13b; idem, Nida 16a; idem, Trihniet 26b.

[162] Leviticus Rabba 30,14.

[163] A.J. HESCHEL, Man is not alone, pp. 3vv.

[164] EVERETT W. HALL, What is value? An essay in philosophical analysis, Londen 1952, pp. 247-248.

[165] THOMAS CARLYLE, Heroes and hero-worship, iv (1841), p. 198. [166] De kern van dit hoofdstuk wordt gevormd door een voordracht die in maart 1938 werd gehouden op een conferentie van Quakers in Frankfurt am Main, Duitsland. Deze verhandeling werd uitgewerkt voor een tijdschriftpublicatie in 1943. —

De tekst die men nu in handen heeft bevat enige wijzigingen.

Toelichting Red. Gihonbron

Heschel doet niet helemaal recht aan zijn beschrijving van Luthers visie op de rechtvaardigmaking en de leer van de goede werken, pagina 102.

Tussen de leer van Luther over deze onderwerpen en de Gereformeerde leer is in feite geen verschil. De kern komt overeen.

De Heidelberger Catechismus spreekt zich zo uit:

ZONDAG 32

Vraag 86. Aangezien wij uit onze ellendigheid, zonder enige verdienste onzerzijds, alleen uit genade door Christus verlost zijn, waarom moeten wij dan nog goede werken doen?

Antw. *Daarom, dat Christus, nadat Hij ons met Zijn bloed gekocht en vrijgemaakt heeft, ons ook door Zijn Heiligen Geest tot Zijn evenbeeld vernieuwt, opdat wij ons met ons ganse leven Gode dankbaar voor Zijn weldaden bewijzen a, en Hij door ons geprezen worde b. Daarna ook, dat elk bij zichzelf van zijn geloof uit de vruchten verzekerd zij*

b, en dat door onzen godzaligen wandel onze naasten ook voor Christus gewonnen worden d.

a Rom. 6:13 Rom. 12:1,2 1Petrus 2:5,9 1Coll. 6:20 b Matth. 5:16 1Petrus 2:12 a 2Petrus 1:10 Matth. 7:17 Gal. 5:6,22 d 1Petrus 3:1,2 Rom. 14:19

Vraag 87. Kunnen dan die niet zalig worden, die, in hun goddeloos ondankbaar leven voortvarende, zich tot God niet bekeren?

Antw. *In generlei wijze; want de Schrift zegt dat geen onkuise, afgodendienaar, echtbreker, dief, gierigaard, dronkaard, lasteraar, noch rover, noch dergelijke, het Koninkrijk Gods beërven zal a.*

a 1Coll. 6:9,10 Eph. 5:5,6 1Joh. 3:14

Deze leerstelling ruste op de Heilige Schrift, onder andere in Habakuk 2. *De rechtvaardige zal door zijn geloof leven.* En wat de goede werken betreft, zeg Jacobus: *want gelijk het lichaam zonder geest dood is, alzo is ook het geloof zonder de werken dood.* Jac. 2 vers 26.

Al de Bijbelheiligen vanaf Adam tot Jezus van Nazareth toe, hebben geloofd in de Gods openbaringen. Daarin openbaarde God Zich in Zijn heilige Majesteit, in Zijn Rechtvaardigheid, maar ook in Zijn liefde en trouw aan allen die in Hem oprecht geloven. Die de offerdienst door de Heere ingesteld, oprecht beoefenden, geloofden in de komst van de Messias tot verzoening met God. Deze allen wandelden door het geloof in de kinderlijke gehoorzaamheid en goede werken. *En door dit geloof spreken ze nog nadat ze gestorven zijn.*